Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/landofisraelinje0000avra

TORONTO,_____194___

MORRIS STEIN

GENERAL CONTRACTOR

ALSO SPECIALIZING IN CARPENTRY WORK

ESTIMATE SHEET

אברהם ריינוויין

ארץ ישראל
אין אידישען לעבען
אוּן ליטעראטור

ארויסגעגעבען פון
פּארלאג „קאנאדע"
תרפ"א - - 1921

COPYRIGHT 1921
BY
A. RHINEWINE
(All rights reserved)

FARLAG "CANADA"
17 Rowland Ave. - Toronto, Canada

דעם אנדענקען פון מיין פאטער חיים
שלמה רייגוויין ע"ה געוידמעט.

כל הגאולות שעברו עליהם היה אחריהם שעבוד, ראשונה חזרו ונשתעבדו, שניה חזרו ונשתעבדו, שלישית חזרו ונשתעבדו, אבל גאולה זו שוב אין גלות אחריה.

(פון מדרש).

אינהאלט:

א קורצע ערקלעהרונג . . . . זייט 7

א. די ליטעראטור און דאס לעבען . " 11

ב. די ביבלישע ליטעראטור . . " 21

ג. די תלמודישע ליטעראטור . . " 39

ד. די נאך-תלמודישע און מיטעל-אלטערליכע ליטעראטור . . . " 55

ה. די נייע שאפונג . . . " 89

ו. ארץ ישראל אין אידישען לעבען . " 133

אַ קורצע ערקלעהרונג.

אין דער פארליגענדער ארבייט וועלען מיר אונטערזוכן דעם ארץ ישראל מאטיוו אי אין דער אידישער ליטעראטור און אי אין דעם אידישן לעבן, האָט זיך דער שרייבער באצויגן צו זיין אויפנאבע מיט דער גרעסטער אביעקטיוויטעט, אויף וויפיעל אזא באציהונג איז בכלל מעגליך.

אזוי האָט דער שרייבער הורכגעלאָזן די גאנצע רייהע וועלט פון פיעלע מאָדערנע אידישע שריפטשטעלער, וועמען מען קען חושד זיין אין זייַן טענדענציעז, דורך וועלען מאכען ציוניסטישע פראָפאגאנדע. צוליעב דערזעלבער אורזאכע, זענען אויך אויסגעלאָזן געווארן די וועלט פון הר. טעאדאר הערצל, פינסקער, זאנגוויל, און א רייהע אנדערע שריפטשטעלער, וועלכע זענען, אדער זענען געווען טעטיג אין דעם מאָדערנעם ציוניזם. צוליעב דערזעלבער סבה איז אויך אויסגעלאָזן געווארן די גאנצע ציוניסטישע אנימאציאָנס־ליטעראטור און א רייהע אנדערע עהנליכע שריפטען.

ווי וויים דעם שרייבער פון דיזען שורות איז באקאנט, איז דאס דער ערשטער פארזוך צו זאמלען דעם ארץ ישראל מאטיוו, ווי ער איז צוואווארפען אין דער גאנצער אידיש־העברייאישער ליטעראטור. די געצעהלטע זאמלונגען וועלכע מיר פארמאגען ווי דער "ילקוט ארץ ישראל", פארענדיגען זיך מיט דער תלמודישער ליטעראטור, און לאָזען אין גאנצען אוים די וויטערהדיגע עפאכען. דאָס איז אלזא דער ערשטער פארזוך, צו דערפיהרען אזא זאמלונג ביז דער לעצטער צייט.

אין דער זאמלונג פון די מאטעריאלען, איז אין גאנצען אויסגע־
לאָזען געוואָרען דאס ארץ ישראל'דיגע, געזונגען פון ניט־אידען, ווי
למשל אזעלכע ווערק ווי דזשאָרדזש עליאט'ס ציונים־טישער ראמאן
"־ניאל דעראנדע" א. ד. ג.. פאר'ן שרייבער איז געווען אינטערע־
סאנט נאָר דאָס ריין־אידישע, אויסצוגעפינען ווי וויט דער ארץ
ישראל מאטיוו איז ענג פארבונדען מיט אונזער אייגענער שאפונ,
אָנהויבענדיג פון אונזער גרעסט ווערק דעם תנ"ך, און ענדיגענדיג
מיט אונזערע מאָדערנע דיכטער.

אמת, די פארלייגענדע זאמלונג איז נאָך וויט פון צו זיין
פאָלשטענדיג, אָבער נעהמענדיג אין באטראכט, אז מיר האָבען
דערווייל נאָך ניט קיין אקאדעמישען קרייז פון לעזער, וועלכע זאָלען
זיך קענען גריבלען אין פיעלע בענדיגע זאמלונגען, האָט זיך דער
שרייבער באמיהט, איבערצוגעבען בלויז דאָס וויכטיגסטע פון יעט־
ווידער פעריאָדע, איבערלאָזענדיג פאר דער עפענטלעכער מיינונג
דעם אורטייל, אויף וויפיעל די אויפגאבע איז איהם געלונגען.

א. ריינוויין.

א.

די ליטעראטור אוו דאם לעבען

"די ווילדע טויב האָט איהר נעסט, דער פוקס זיין נארע, די מענשהייט איהר לאנד — ישראל נאָר דעם קבר", — אזוי האָט כאַראקטעריזירט דער פּאעט לארד ביהאן אין זיינע "העברייאישע מעלאָדיען" דעם אידישען שיקזאל, דאָס אידישע פּראָבלעם. דער קריסטליכער דיכטער האָט קיין ענטפער אויף דער אייביגער אידן־פראגע ניט געגעבען, אבער דאָס אידישע לעבען האט יא געזוכט צו געבען אן ענטפער אויף דעם. דער ענטפער איז מהרסטענס געווען ארץ ישראל. דיעזע תשובה אויף'ן אידישען פּראָבלעם — די וויעדער אויפלעבונג פון ארץ ישראל, איז אָבער דערווייל ניט דער ענטפער פון דעם גאנצען פּאָלק, עס האָט די לעזונג אי פּריינד אי פייגד, אי אָנהענגער, אי געגנער, און סיי די געגנערשאפט, סיי די אנהענגערשאפט איז לעצטענס געוואקסען, זייט די ארץ ישראל פראגע, — ארץ ישראל אלס אידישע היים, איז געוואָרען אן אינטערנאציאנאלע פראגע.

אין די פיעלע יאָהרען פונ'ם ציוניזם איז גאנץ אפט פון אין זיין דערמאָהנט געוואָרען דער פאל, אז פאלעסטינא לעבט אין דעם בלוט און פלייש פון דעם אידישען המון, און אז די בענקשאפט נאָך ארץ ישראל איז איינגעוואָרצעלט טיעף אפילו אין דעם ארצען פון דעם געגנער, פון דער צווייטער זייט אָבער, פון דער געגנערישער, האָט מען ניט נור דיעזע בענקשאפט און פאלעסטינא־געפיהל אָפּגעלייקענט, נאר אפילו די גאנצע אידישע ראמאנטיק, איז פארנייגט געוואָרען, און פונקט ווי מען האָט פון אין זיין איבערטריבען, און דערנרייכט דעם העכסטען שטאפעל פון איבערשאצונג, אזוי האָט מען פון דער צווייטער זייט, אלעס צו קלייניכעם געמאכט, און ניט געזעהן אין פאלעסטינא מעהר ווי דעם מוטער רחל'ס קבר, אדער

די ווּאנט, די כותל המערבי, ביי וועלכער א מנין בטלנים בעטען פאר די גראָשענס, וועלכע זיי שנאָרען אויס פאר די תפלות.

ווּאו איז דער אמת? — לעבט אָדער לעבט ניט דער פאלעסטינא־געראנק אין דעם אידישען לעבען?

דעם ענטפער דערצו, קען נאָר געבען דאָס אידישע לעבען אליין, ניט דאס אידישע לעבען פון היינטיגען טאג אליין, נאר דאס אידישע לעבען פון דער גאנצער צייט, זייט אידען זענען א פאלק געווּאָרען, פון דעם אנפאנג אן פון דער אידישער געשיכטע ביז אונזער יעצטיגער צייט.

די אידישע געשיכטע, די אידישע ליטעראטור, די אלטע און די נייע, דאָס אידיש־רעליגיעזע לעבען, די מנהגים און יום־טובים, די תענית׳ים און תפלות, דער פאלקלאר און די שפרוך־ווערטער, דאָס לעבעדיגע לעבען, זיי אלע קענען אונז געבען אן ענטפער, און א ריכטיגען ענטפער, ווען מיר טרעטען נאר צו צו זיי אומפאַרטייאיש, אביעקטיוו, האָבענדיג פאר זיך נאר איין צווועק, אויסצוגעפינען דעם אמת, ווּאָס זיי ענטהאלטען אין זיך.

"גיט מיר די ליטעראטור פון א פאלק", האָט אמאל געזאָגט א ליטעראטור־קריטיקער, "און איך ווּעל לויט דער ליטעראטור, ווּאָס עס האָט געשאפען, פעסטשטעלען דעם כאראקטער און לעבען פונ׳ם פאלק."

די צוויי באגריפען "ליטעראטור" און "לעבען" געהען דאָך אפט צוזאמען, ווי איין זאך. די ליטעראטור איז דאָך תמיד דער פראָדוקט פון דעם לעבען, און טראגט אויף זיך דעם שטעמפעל און חותם פון דעם פאָלק, פון וועמען זי ווערט געשאפען, דער דיכטער און דער פילאָזאף, דער שריפטשטעלער און דער געלעהרנטער, אלע זענען זיי דאָך דאָס הארץ פון דעם פאָלק, ווּאָס פיהלט אמשטארקסטען דאָס, ווּאָס עס קומט פאר אין די פאלקס־רייהען, די לייד און פרייד פונ׳ם פאָלק, דער צער און דער יאוש, דאָס וואכעדיגע און דאָס שבת׳דיגע, אלעס ווּאָס דאָס פאָלק לעבט איבער, געפינט ביי

זיי אן אפקלאנג. מענען שטעדט און דערפער חרוב ווערען, מענען פייער־שפייענדע וואולקאנען אדער ערד־ציטערנישען פארניכטען דאס, וואס עס איז געשאפען געוואָרען אין פארלויף פון פיעלע דורות, און קיין שפור זאל ניט איבערבלייבען, איז אבער די ליטעראטור אדער דאס אנדערע געשאפענע פון יענעם פאלק פון פארניכטונג אויסגעהיט געוואָרען קענען מיר לייכט זיך צום סוד דערגרונטעווען, און דאס אומבאקאנטע דערגעהן.

דאס אלטע רוים איז חרוב געוואָרען, איז אבגעווישט געוואָרען פון גאט'ס ערד, אבער די ליעדער פון האראציוס, די דערעם פון ציצעראן, און די געשיכטע פון ליווי, לעבען פאר אונז וויעדער אויף דאס אלטע רוים. דאס ענגלישע לעבען פון היינט איז אזוי אנדערש פון דעם לעבען פון דעם 18־טען יאהר־הונדערט. — דאָרטען וואו גרינע לאנקעס זענען אמאל געוועזען, רויכערען זיך היינט פייער און צוואנציג שעה אין מעת לעת שווארצע פאבריק־קוימענס, — דאָרטען וואו עס האט זיך אמאל געהערט דאס געזאנג פון פעלד־ארבייטער, הערט זיך היינט דאס שכור'ע ליעד פון די מיערע פאבריק־שקלאפען, באגלייט פון די טענער פון א גאסען־קאטערינקע. שפיעלענדיג פאר דעם סאלון, דאָך איז ענונג צו לעזען די ווערק פון גאָלדסמיטה, דזשאָרדזש עליאט, טשארלז דיקענס, און דאס פאר־שוואונדענע לעבען זאל פאר אונזערע אויגען וויעדער אויפלעבען, ווי עס וואלט תחית המתים אויפגעשטאנען.

''פישקע דער קרומער'', אדער ''דאס ווינש פינגערעל'' פון דעם זיידען פון דער אידישער ליטעראטור, ש. י. אבראמאוויטש (מענדעלע), די פאלק'ס מעשיות אדער רייזע באשרייבונגען פון י. ל. פרץ, ''טוביה דער מילכיגער'' און ''מנחם מענדעל'' פון שלום עליכם. זיי אלע דעקען דאָך פאר אונז אויף א שטיק פון דעם פארשוואונדענעם אידישען לעבען, אדער טיילווייז פארשוואונדענעם, פון יענעם לעבען, וואס איז שוין פאר'ן היינטיגען אידען כמעט גע־שיכטע און ניט מעהר.

צי דאָס זענען די ווערק פון ווּאלטער סקאט, אָדער פעאדאר דאסטאיעווסקי, פון דעם ענגלענדער ארנאלד בענעט, אָדער פון דעם רום מאקסים גארקי — אלע דערצעהלען זיי אונז ווענען דעם גרויסען סוד, ווּאָס ווערט לעבען אָנגערופען, און ניט אומזיסט זענען דאָרום די באגריפען "ליטעראטור" און "לעבען" געווּאָרען סינאנימען. איז דאָך דאָס לעבען זעלבסט אן ענדלאָזּ בוך ווענען ווּעלכען עס דערצעהלט אונז דאָס נעשריבענע "בוך", אן איבערגעבליבענע תפלה, אָדער א געשאפענע סטאטוע, ווּיל דער געשיכטע פּאָרשער דעם סוד פון דעם "אמאל" ענטדעקען, איז אָפט גענוג פאר איהם, ווען ער געפינט א טאפל, א צייכנונג, א ווּאזע, אויף ווּעלכען מיט טויזענדער יאָהרען פריהער האָט א פאָלק א געווּיסע פאַסירונג אין זיין לעבען פארשריבען, אָדער א ליער אויסגעזונגען, און ער באשאפט דורך דעם א יש מאין, שטעלט צוריק אויף דאָס לעבען פון יענעם פאָלק, און דערנעהענטערט דעם אלט־גרויען נעכטען צו דעם הייַנט, ענטדעקענדיג פאר אונז דאָס "גרויסקייט" אָדער "קליינקייט" פון דעם באטרעפענדען פאָלק.

ווּילסטו דאָס פאָלק קענען, געה צו זיין ליטעראטור אָדער צו זיינע אנדערע שאפונגען — דאָס איז אמת ווענען יעדער ליטעראטור, און ממילא אויך ווענען דער אידישער, יענע ליטעראטור, ווענען ווּעלכער דער אידישער געלעהרנטער לעאָפאָלד צונץ האָט געהאט צו זאָגען, אז "אויב דער סך הכל פון די רעזולטאטען פון דער מענשליכער אינטעלעקטועלער אקטיוויטעט קען פארגליכען ווערען צו אַ ים, איז די אידישע ליטעראטור, אייגער פון די שטראמען, ווּאָס שפייזען איהם."

אלט איז אונזער געשיכטע, אין דעם ווייטסטען גרויען עלטער ציהט זי זיך אריין, זי פאלט צוזאמען מיט דער געשיכטע פון פעלקער, פון ווענען עס איז שוין לאנג קיין זכר ניט געבליבען, ווּעלכע זענען שוין לאנג פון דער ערד אָפגעווישט געווּאָרען, און ווי אזוי ווּאָלטען מיר געקענט ווּיסען ווענען די גרויע צייטען פון אונזער פאָלקס־ג־

שיכטע, וועלן ניט די ירושה פון דור צו דור — א ו נ ז ע ר
ל י ט ע ר א ט ו ר, אונזער ספר, ווי אזוי וואלטען מיר אין דעם
פאר אונז פארשוואונדענעם פאלקס־לעבען, געקענט ארייגדרינגען,
וועלן אין דעם אידישען לעבען וואלט ניט אין אלע צייטען האבען פאר־
נומען א וויכטיגען פלאץ דער "והגדת לבנך", די מגלה, דער
ספר, און דאם בוך. די ליטעראטור און דאם אנדערע געשאפענע
פון א פאלק הערצהלען אונז וועגען דעם לעבען פון דעם באטרע־
פענדען פאלק, און העלפען אונז נאכאמאל איבערצולעבען דאם
לעבען. די ליטעראטור דעקט פאר אונז אויף די אמת'ן פון יענעם
לעבען, ווייל די ליטעראטור און די אנדערע פאלקס אוצרות, קאנ־
סערווירען ניט נור דאם פאלקס לעבען, נאר סארטירען עם אויך,
אפהיטענדיג דאם וואם איז ווערט פאר דורות אפגעהיט צו ווערען.
וויל־ען מיר דאהום א געוויסען אמת וועגען דעם פאלקס־לעבען דער־
גהען, מוזען מיר זיך צו דעם פון דעם פאלק געשאפענעם וועגען,
צו דער ליטעראטור, צו זייגע מנהגים, אדער פאלקס־וואלאך,
זיי אלע קענען וועלן דער עמוד האש, וואם זאל באלייכטען דעם
וועג פון דער אמת־זוכעריי. די אוצרות וועלבע אונזערע אורעלטערען
האבען בעל פה געשאפען, אדער אין כתב פאראייביגט, יעדער דור
בייטראגענדיג זיין חלק, זיי קענען וועלן דער ריכטיגער וועגוויייזער.

* * *

הונדערטער יאהרען זענען אוועק, פון דעם טאג וועלן דאם
אידישע פאלק איז פון זיין לאנד אפגעריסען געוואלן, און עם איז
פארטרייבט געוואלן צו א לעבען אין אנדערע לענדער, — אין
חוץ לארץ. דאך זענען די יאהרהונדערטער ניט בכח געוועזען אין
גאנצען אויסצוואוואלצען פון דעם אידישען לעבען די זכרונות, בענק־
שאפט, און ליעבע צו דער וויט־נאהענטער ארץ ישראל. די
אידישע געשיכטע וויסט צו פארצייכנען משיח־באוועגונגען, וועלן די
בענקשאפט איז איבערגענאנגען אין א וויל־ען עטוואס צו טאן, און
טראץ דעם וואם זיי האבען זיך אלע מאהל געענדיגט מיט א קא־

טאסטראפע, זענען זיי דאך פון צייט צו צייט וויעדער באנייט געווארן. די משיח באוועגונגען, וועלכע האבען זייער יניקה געצויגען פון דער אידישער בענקשאפט און פון דעם פראטעסט געגען דעם גלות, האבען אלע מאהל געשטרעבט צו דער אויפבויאונג פון ירושלים און צו דער אומקעהרונג פון אידען צו זייער אמאליגער גרויסקייט אין דעם לאנד פון די אבות. דער משיח געדאנק, אפילו הייגט, איז עס דאך נאך ניט ארונטער פון דער סצענע, אבווהל מיר האבען ניט געהאט קיין ארגאניזירטע משיח-באוועגונג פון די פראנקיסטען אן, די אידישע טראדיציע וועלכע איז שטארק פארשפרייט ביי דער ידישער ארטאדאקסיע, און די לעצטע פארנעהמט דאך א וויכטיגען פלאץ אין אונזער פאלקס לעבען, איז דאך אויך הייגט ענג צוזאמענגעהאפטען מיט'ן משיח געדאנק, און "ביאת המשיח" וועלכע דאך פאר א וויכטיגען עיקר פון דער רעליגיעזער דאגמע באטראכט, און איז דען ניט דער ציוניזם א מאדערנע משיח-באוועגונג ?

"ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים", בעט דער פרומער איד דריי מאל טעגליך. וועז דיעזער אידישער עלעמענט האט דעם רעפארמירטען אידענטום קריעג ערקלעהרט, האט דערביי ניט קיין קלייניע ראליע געשפיעלט דאס, וואס דאס רעפארם-אידענטום האט דעם "ותחזינה" פון איהר געבעט בוך אויסגעמעקט. דער פרומער איד האט ניט געקענט מוחל זיין אזא באציהונג צו דעם לאנד, וועלכעס וועלט פון איהם באצייכענט אלס דער "טבור הארץ" און די "שאור שבעיסה", א לאנד וועמענס לופט עס מאכט דעם מענשען קלוג, א לאנד וואס איז אן "אדמת קודש"

אין דער אידישער שאפונג, באזונדערס אין דער ביבלישער, פארנעהמט די צוקונפט א גרויסען פלאץ, אבער דאס שהנסטע בילד וועגען דער צוקונפט פון הארמאגיע און מענשליכען גליק, ישעיהו'ס נבואה "והיה באחרית הימים", האט אלס היגטערגרונט ציון, ירושלים איז דאס ארט פון וואנען ליכט, וועט איבער דער

וועלט פארשפרייט ווערען, און ארץ ישראל וועט פאר דער וועלט דער מוסטער זיין, ווי אזוי מען קען לעבען אין לויבע און אין פרייהדשאפט.

די אידישע אגדה, דיעזע אמת'ע פאלקס־שאפונג, איז ווי א מילגראם פול מיט לעגענדעם וועגען ארץ ישראל, און די פאלעסטינא בענקשאפט איז א וויכטיגער מאטיוו אויבר, אויב די לעגענדע שטאמט פון דעם מח און הארץ פון א פאלק, וואלטען דען ביי אידען אזעלבע לעגענדעם געקענט געשאפען וועדען, וועו ארץ ישראל, וואלט ניט געווען ענג צואזמענגעווארבט מיט'ן פאלקס לעבען, אפילו דאן, וועו זיי זענען שוין לאנג פון דארטען אפגעריסען געווען, און די מעהרסטע אגדות אונזערע זענען דאך נאך'ן חורבן געשאפען געווארען. לויט דער רעליגיעזער טראדיציע, איז איבר'ס אידישען הויז פארבאטען אריינצוברענגען דאם קונסטביל. דער פארבאט פון "לא תעשה לך פסל ומסכה" איז שטרענג אפגעהיט געווארען, און גילט נאך הייגט אויך אין מאנכע אידישע הייזער אלם געזעץ, דאך איז פאר דעם געצייכענטען, געהאפטענעם אדער געשניצטען ארץ ישראל "מזרח" תמיד געמאכט געווארען אן אויסנאהם.

און דער מזרח איז ניט דאם אייגציגע, וואם דערמאהנט אין דעם אידישען הויז און היים דאם ארץ ישראל'דיגע. ביים טיש הערט זיך דאם הארציגע געבעט פון "הרחמן הוא יקום לנו את סוכת דוד הנופלת", אויף דער וואנט האט מען געלאזען א שווארצען פלאץ אן אייל אויף אן אייל אלם זכר לחורבן, און דאם זעלבע הויז וואם זעהט צו ברענענדע יום כפור ליכט, זעהט אויך צו דעם ניינטען אב וויינענדע פרויען, לעזענדיג, איבה אויף "עברי־טייטש", און פון הויז טראגט זיך עם אויף דער גאס ארויס, ווי מען וואלט געווואלט. אז אויך די גאס זאל אין טרעהרען פארגעהן פון דעם, וואם עס איז געשעהן צו דעם לאנד ביים ירדן.

אמאליגע אידען זענען געפאהרען קיין ארץ ישראל שטארבען, הייגטיגע אידען האבען אין דעם 20־טען יאהר־הונדערט דעם מאדערנעם

ציוניזם באשאפען, און פאהרען קיין ארץ ישראל לעבען, וואלט דאס אלעס געקענט געשען, וען פאר דורות און דורות, וואלטען מיר ניט האבען אין אונזער בלוט אריינגענומען, און אין אונזער פלייש אריינגעוויגען די ליעבע צו ארץ ישראל.

דער מגיד האט שטענדיג פארענדיגט זיין מוסר־דרשה מיט "ובא לציון גואל", תחית המתים איז צוזאמענגעבונדען געווארען מיט גלגול־מחילות קיין ארץ ישראל, און וואלט עס דען געקענט פאסירען, וען דער אידישער נעראנק וואלט ניט באהערשט געוועזען פון דער ארץ־ישראל־אידעע.

א פאלק איז שוין זייט דורות פון זיין לאנד אפגעריסען, און דאך בעט עס "גשם" און "טל", און נעהמט מיט זיך אין קבר אריין אביסעל פון דער ערד פון יהודה און אפרים.

האט דאס פאלק מיט פאלעסטינא זיינע חשבונות געענדיגט דאמאלס, וועו עס איז פון זיין לאנד אפגעריסען געווארען, אדער ארץ ישראל האט פארגעזעצט צו באהערשען דאס אידישע לעבען? דעם ענטפער דארוף צו געבען וועט זיין די עובדא פון די ווייטערדיגע קאפיטלאך.

ב.

די ביבלישע ליטעראטור

אין זיינע אפהאנדלונגען וועגען דער אידישער ליטעראטור קומט דער אידישער היסטאריקער גוסטאוו קארפעלעס צום שלום, אז "די אידישע ליטעראטור איז דער וואגעדיקער אידער צווישען דער וועלט ליטעראטור", און מען מעג צוגעבען, אז ווילען מיר וועגען דעם וואנדערעגדען אידען לערנען זאלען מיר זיך צו זיין ליטעראטור וועגדען. די ליטעראטור וועלבע איז אזוי עהנליך צו זיין לעבען.

אלט איז די אידישע ליטעראטור, אזוי אלט אפשר ווי דער איד זעלבסט, און אונטער פארשיעדענע זונען און אייגפלוסען, איז זי אויף פארשיעדענע שפראכען געשאפען געוואָרען, אבער, ווי פארשיעדען זי איז אין איהר אויסערליכען מלבוש, די נשמה איהרע איז אבער איבעראל דיזעלבע, א י ד י ש ע, און דער אבן פנה איהרער, דער שהנסטער דימאנט אין אונזער ליטעראריישער קרוין, איז און בלייבט די ביבעל, דער תנ"ך, וועגען וועלבען דער אידישער געלעהרנטער מאקס ל. מרגליות הָאט זיך אזוי כאראקטעריסטיש אויסגעדריקט אין זיין בוך "דהי סטארי אף בייבעל טראנסליישאנס" "אז אהן דער גריכישער איבערזעצונג פון דער ביבעל, וואלט דאס באקאהרען אייראפע צו דער קריסטליכער ציוויליזאציע געווען אן אוממעגליכקייט."

די חמשה חומשי תורה, די נביאים און די כתובים, וועלבעס ווערט ביי אידען ווי ביי דער גאנצער וועלט אלס דער "ספר הספרים" פארהעבנט, איז ניט נאר אונזער עלטט בוך און אונזער וויבטיגסט בוך דערצו, נאר אין דעם שפיגעלט זיך אויך אף אונזער פאלקס־לעבען פאר דורות און דורות, דערצעהלענדיג אונז וועגען דעם, וואס

עס האָט פּאסירט אין פּארלויף פון אונזער לאנגער געשיכטע. די ביבעל ענטהאלט ניט נאר דעם אידישען בליק וועגען דער גאָטהייט, אָדער געזעצען ווי אזוי צו לעבען, נאר זי ענטהאלט אויך בלעטער פון אונזער ערשטער געשריבענער געשיכטע, און אין דער געשיכטע פארנעהמט פּאלעסטינא דעם אויבענאן.

די אידען, אן אלט בעדואינען־פּאָלק, א וואנדער פּאָלק, א פּאָלק פון א "ויסעו" און א "ויחנו", דאָך איז די אידישע געשיכטע פון די ביבעל־צוזאמענשטעלער גלייך צונויפגעוועבט געוואָרען מיט א באשטימט אָרט, מיט א באשטימט לאנד — מיט כנען, מיט ארץ ישראל.

דער אידישער דברי הימים הויבט זיך אָן מיט'ן פּאטריארך אברהם, און וועגען אים דערצעהלט די ביבעל, "און ער האָט געזאָגט צו אים, איך בין יהוה, וועלכער האָט דיך ארויסגענומען פון אור כשדים, דיר צו געבען דאָס דאָזיגע לאנד, כדי דו זאָלסט עס ירש'ענען" * (בראשית־טו־ז). וועז יענער ביבעל־היסטאריקער דערצעהלט אונז וועגען דעם כריתת ברית צווישען גאָט און אברהם'ן דערצעהלט ער אונז גלייך: "אין דעם טאג האָט יהוה כורת ברית געווען מיט אברם'ן זאָגענדיג, דייגע קינדער האָב איך אָפּגענעבען דאָס דאָזיגע לאנד פון העם טייך מצרים ביז דעם גרויסען טייך, דער טייך פרת" * (בראשית־טו־יח)

נאָר ביי א פּאָלק, ביי וועמען עס האָט געהערשט א שטארקע ליעבע צום לאנד, האָט די טראדיציע געקענט באשאפען אזעלכע זאגען און לעגענדעס, און זיי האָבען אזוי שטארק געמוזט זיין אייגענווארצעלט אין די פּאָלקס־מחות, אז די ביבעל־צוזאמענשטעלער, האָבען עס ניט געקענט אויסלאָזען.

---

*) ויאמר אליו אני יהוה אשר הוצאתיך מאור כשדים לתת לך את הארץ הזאת לרשת.

*) ביום ההוא כרת יהוה את אברם ברית לאמר לזרעך נתתי את הארץ הזאת מנהר מצרים עד הנהר הגדל נהר פרת.

די ליעבע צום לאנד, איז ביי די קינדער פון יהודה און ישראל ניט נור ביים לעבען גרויס און שטארק געווען, נאר אויך ביים טויט איז זי גרויס געווען, און האט מען ניט געקענט שטארבען אין דעם לאנד, וואס איז ביים לעבען ליעב געווען, איז די לעצטע צוואה געווען, אז וועניגסטנעם די ביינער זאלען מנוחה אין דעם לאנד געפינען, — דאַרטען זאל זייער אייביגע רוה זיין.

מיט איין פאטריארך, מיט אברהמ'ן האט דאס פאלק צוואמענגעבונדען זיין ליעבע צום לאנד ביים לעבען, און מיט א צווייטען פאטריארך די ליעבע בייט טויט. וועז יעקב שטארבט אין דער פרעמד, ווייט פון דעם לאנד כנען, געזעגענעדיג זיך מיט זיינע קינדער אויף דעם טויטען־בעט, פארגעסט ער זיי ניט אנצוזאגען: "באגראבט מיך מיט מיינע עלטערען אין דער הייל, אויף'ן פעלד פון עפרון החתי, אין דער הייל אויף'ן פעלד פון מכפלה, ביי ממרא אין דעם לאנד כנען" * (בראשית מטרכט־ל). אזוי באפעהלט פאר'ן טויט ניט נור יעקב, נאר אויך זיין זוהן יוסף. צו א לעגענדארישער גרויסקייט האט ער דערגרייכט אין מצרים, אבער ער בעגקט נאך יענעם לאנד, פון וואנען ער איז הורך זיינע ברידער ביים לעבען אפגעריסען געווארען, פאר זיין טויט זאגט ער אן: "גאט וועט זיך זיכער דערמאהנען אין אייך און ארויסברענגען פון דעם לאנד, צו יענעם ארט, וועלכען ער האט צוגעשוואוירען צו אברהם יצחק און יעקב, און יוסף האט פארשוואוירען די בני ישראל, אזוי צו זאגען, וועז גאט וועט זיך אין אייך דערמאהנען, נעהמט אויך מיט אייך מיינע ביינער"* (בראשית נכ־כה).

גרויס האט אין אלע צייטען געמוזט זיין די ליעבע צו דעם לאנד

*) קברו אתי אל אבותי אל המערה אשר בשדה עפרון החתי — במערה אשר בשדה המכפלה אשר על פני ממרא בארץ כנען.

*) ואלהים פקד יפקד אתכם והעלה אתכם מן הארץ הזאת אל הארץ אשר נשבע לאברהם ליצחק וליעקב — וישבע יוסף את בני ישראל לאמר פקד יפקד אלהים אתכם והעלתם את עצמותי מזה.

די ביבעל ווייסט קיינמאל ניט פאַרצושטעלען דאָס לאנד אנדערש ווי אן ''ארץ זבת חלב ודבש''. א לאנד פון האָניג און מילך, א לאנד וואו די ערשטע אייגנוואוינער זענען געווען די קינדער פון די ריעזען. די אידישע מסורה האָט תמיד פיעל איבערנאטירליכעם צוגעשריבען צום לאנד, ''וואו עס וועט קיין ארימאן ניט זיין, ווייל יהוה וועט דיך בענשען אין דעם לאנד, וואָס יהוה דיין גאָט גיט דיר אלס ירושה צו באזיץ'' * (דברים־טו־ד), א לאנד וואָס עס איז לויט דעם נביא יחזקאל, א לאנד, ''וואו עס פליסט האָניג און מילך, און איז א ציערונג פאר אלע לענדער'' * (יחזקאל־כו־טו).

טיעף ווי דער ים האָט געמוזט די ליעבע ביים פאָלק צו זיין לאנד זיין וועג די ביבעל ווייסט ניט פון קיין גרעסערער שטראָף, ווי זיך דארפען שיידען מיט דעם לאנד, — דאָס איז די גרעסטע שטראָף פאר עבירות און פאַרברעכענס.

''און דאָס לאנד איז געוואָרען פאראומרייניגט, און איך האָב געדענקט אין איהר זינד, און דאָס לאנד האָט אויסגעשפיגען איהרע איינוואוינער'' * (ויקרא־יח־כה).

''און איך וועל אייערע שטעדט פאר חורבות מאכען, פארוויסטען אייערע הייליגע פלעצער, און וועל ניט שמעקען אייערע זיסע ריחות. איך וועל פארווייסטען דאָס לאנד, אייערע פיינט וועלכע וואוינען דאַרטען, וועלען איבערראשט ווערען, און איך וועל אייך צו־שפרייטען צווישען די פעלקער, און וועל אויסציהען צו אייך די

(*) אפס כי לא יהיה בך אביון כי ברך יברכך יהוה בארץ אשר יהוה אלהיך נתן לך נחלה לרשתה.

*)זבת חלב ודבש צבי לי לכל הארצות.

*) ותטמע הארץ ואפקר עונה עליה ותקא הארץ את יושביה.

שווערד, אייער לאנד וועט זיין וויסט, און אייערע שטעדט חרוב",* (ויקרא כו, לא-לג).

וועו די צוריקגעקומענע מרגלים האבען ענטמוטיגט די שבט־ים און זיי געוואלט אפרעדען פון דעם פארשפראכענעם לאנד, האט ניט די ביבעל קיין אנדער שטראף פאר די מרגלים ווי, "איהר וועט זיכער ניט אריינקומען אין לאנד, געגען וועלכען איך האב מיין האנד אויפגעהויבען. אייך דאכטען ניט צו לאזען וואוינען, נאר כלב יפנה'ס זוהן און יהושע דער זון פון נון, נאר זיי וועלען אריינקומען" * (במדבר־יד־ל). די זעלבע שטראף באקומען אויך די אלע וועלכע, האבען זיך צוגעהערט צו די רייד פון די מרגלים, "די מענשען פון צוואנציג יאהר און העכער, וועלכע זיינען ארויס פון מצרים, וועלען ניט אנזעהן די ערד, וואס איך האב צוגעשוואוירען צו אברהם'ן, יצחק און יעקב, ווייל זיי האבען מיר ניט געהערט" * (במדבר־לב־א.)

די שטראף פון ניט קענען באזיצען אדער אנקוקען דאס לאנד, וויסט די ביבעל צו צושרייבען אפילו צו די גרעסטע אידישע פיהרער, און די הארבע שטראף מיידט ניט אויס קיינעם. אז משה און אהרן פארזינדיגען זיך ביים שטיין, וועלכער האט געזאלט געבען וואסער, וויסט ניט די ביבעל פון קיין אנדער שטראף ווי:

"און יהוה האט געזאגט צו משה און אהרן, דערפאר וואס איהר האט זיך ניט פארטרויט אין מיר, צו הייליגען מיר אין די אויגען

*) ונתתי את עריכם חרבה והשמותי את מקדשיכם ולא אריח בריח ניחחכם. והשמתי אני את הארץ ושממו עליה אויבכם היושבים בה. ואתכם אזרה בגוים והריתי אחריכם חרב והיתה ארצכם שממה ועריכם יהיו חרבה.

*) אם אתם תבאו אל הארץ אשר נשאתי את ידי לשכן אתכם בה כי אם כלב בן יפנה ויהושע בן־נון.

*) אם יראו האנשים העולים ממצרים מבן עשרים ולמעלה את האדמה אשר נשבעתי לאברהם ליצחק וליעקב כי לא מלאו אחרי.

פון די קינדער פון ישראל, דערפאר וועט איהר ניט אריינברענגען דעם קהל אין דעם לאנד, וואס איך האב זיי געגעבען" * (במדבר־כ־יב). און זאל אהרן אריינגעזאמלט ווערען צו זיין פאלק, ווייל ער וועט ניט אריינקומען אין לאנד, וואס איך האב געגעבען צו די קינדער פון ישראל, ווייל איהר האט וויידערגעשפעניגט מיין געבאט ביי די וואסערען פון מריבה" * (במדבר־כ־כד)

פון אזא שטראף פאר משה'ן און אהרן ווייסען ניט נור די ערשטע ביבעל שרייבער, נאר אויך די שפעטערדיגע ביבעל־היסטאריקער דערצעהלען דאס זעלבע. א שרייבער פון משנה תורה זאגט וועגען משה'ס שטראף, מיט משה'ס ווערטער, "יהוה האט צוליעב אייך אויף מיר געצארנט, און געשוואירען, אז איך זאל ניט אריבער דעם יהדן, און ניט אריינקומען אין גוטען לאנד, וואס יהוה דיין גאט גיט דיר אלס ירושה * (דברים־ד־כא) און האפנונגסלאז מוז משה זיך אונטערווארפען זיין שיקזאל.

וויפיעל ליעבע און בענקשאפט צום לאנד איז פארהאן אין דער צוגעשריבענער צו משה'ן תפלה, דאס געבעט "ואתחנן". נאר ביי א פאלק, וואס איז איינס מיט'ן לאנד געווארען, וועלכעם ליעבט דאס לאנד אפילו זייענדיג אפגעריסען פון דעם, האט געקענט אזא פערזעל פון ליידען און געבעט געשאפען ווערען, און נאר אזא מענש, וועגען וועלכען דאס פאלק האט געוואוסט צו זאגען, "ולא קם נביא עוד בישראל כמשה", האט געקענט אזא געבעט צום הימעל שיקען: "און איך האב אין דער צייט אזוי געבעטען צו יהוה. מיין האר

---

*) ויאמר יהוה אל משה ואל אהרן יען לא האמנתם בי להקדישיני לעיני בני ישראל לכן לא תביאו את הקהל הזה אל הארץ אשר נתתי להם.

*) יאסף אהרן אל עמיו כי לא יבוא אל הארץ אשר נתתי לבני ישראל על אשר מריתם את פי למי מריבה.

*) ויהוה התאנף בי על דבריכם וישבע לבלתי עברי את הירדן ולבלתי בא אל הארץ הטובה אשר יהוה אלהיך נותן לך נחלה.

יהוה, דו האָסט אָנגעהויבען צו צייגען דיין קנעכט דיין גרויסקייט און דיין מעכטיגע האנד, וואו איז דער פארהאן א גאָט אויף דעם הימעל אָדער אויף דער ערד, וועלכער זאָל קענען באשאפען אזעלכעס ווי דיינע ווערק און ריעזיגע טאטען. ערלויב מיר אריבער צוגעהן, און איך וועל אנקוקען דאָס גוטע לאנד אויף יענעם זייט יַרדן, דעם גוטען בארג און דעם לבנון. אָבער צוליעב אייך האָט יהוה געצאָרנט אויף מיר, און האָט מיך ניט געהערט. יהוה האָט מיר געזאָגט: גענוג! רער צו מיר ניט וועגען דעם. גיה ארויף אויף ס'ן שפיץ פון דער פסגה, און הויב אויף דיינע אויגען צו מערב און צפון און דרום און מזרח, און באטראכט עס מיט דיינע אויגען, ווייל דו וועסט ניט אריבערגיהן דעם יַרדן. באפעהל יהושע'ן, שטארק איהם און ערמוטיג איהם, ווייל ער וועט אריבערפיהרען זיין פאָלק, און ער וועט פאר זיי ערווערבען דאָס לאנד וועלכעס דו זעהסט". * (דברים־ג־כג).

די שטראף ניט אריינצוקומען אין לאנד, אָדער פארטריבען צו ווערען פון דאָרטען, פון דער שטראף ווייסט די ביבעל פאר'ן יחיד ווי פארן רבים, אויב ער אָדער זיי פיהרען זיך נאָר ניט לויט יהוה'ס באפעהלען און געבאָטען:

"איך נעהם היינט אלס עדות געגען אייך דעם הימעל און ערד, אז איהר וועט שנעל פארלוירען געהן פונ'ם לאנד, צוליעב וועלכען איהר נעהט אריבער דעם יַרדן, אום עס צו באזיצען, איהר וועט

*) ואתחנן אל יהוה בעת ההוא לאמר. אדני יהוה אתה החלת להראות את ידך את גדלך ואת ידך החזקה אשר מי אל בשמים ובארץ אשר יעשה כמעשיך וכגבורתך. אעברה נא ואראה את הארץ הטובה אשר בעבר הירדן ההר הטוב הזה והלבנון. ויתעבר יהוה בי למענכם ולא שמע אלי ויאמר יהוה אלי רב לך אל תוסף דבר אלי עוד הדבר הזה. עלה ראש הפסגה ושא עיניך ימה וצפנה ותימנה ומזרחה וראה בעיניך כי לא תעבר את הירדן הזה. וצו את יהושע חזקהו ואמצהו כי הוא יעבר לפני העם הזה והוא ינחיל אותם את הארץ אשר תראה.

דאָרטען ניט זיין קיין פיעלע טעג, און איהר וועט אויסגערָאטעט ווערען" * (דברים־ד־כו).

"און יהוה'ס צאָרן וועט אייך טרעפען, און ער וועט פארמאכען די הימלען, עם וועט קיין רעגען ניט זיין, די ערד וועט ניט געבען איהרע פרוכטען, און איהר וועט געשווינד פארטריבען ווערען פון דעם גוטען לאנד, וואָם יהוה גיט אייך", * (דברים־יא־יז).

און עס וועט זיין, אז פונקט ווי יהוה האָט זיך געפרעהט אייך גוטס צו טאָן, צו פארמעהרען אייך, אזוי וועט יהוה זיך פרעהען אייך אומצוברענגען און צו פארניכטען, און איהר וועט אויסגעריסען ווערען פון דער לאנד, וואוהין איהר זענט געקומען עם ירש'ענען" * (דברים־כח־סג).

"ווען איהר וועט עובר זיין אויף יהוה'ס, אייער גאָט'ס ברית, וועלכעס ער האָט אייך באפוילען, איהר וועט געהן און דיענען צו אנדערע געטער, זיך בוקען צו זיי, וועט גאָט בייז ווערען אויף אייך, און איהר וועט פארלוירען געהן פון דעם גוטען לאנד, וואָם ער האָט אייך געגעבען" * (יהושע־כג־טז). פון אזעלכע שטראפען פאר עבירות ווייסט דער תנ"ך.

---

*) העידתי בכם היום את השמים ואת הארץ כי אבד תאבדון מהר מעל הארץ אשר אתם עברים את הירדן שמה לרשתה לא תאריכו ימים עליה כי השמד תשמדון.

*) וחרה אף יהוה בכם ועצר את השמים ולא יהיה מטר והאדמה לא תתן את יבולה ואבדתם מהרה מעל הארץ הטובה אשר יהוה נתן לכם.

*) והיה כאשר שש יהוה עליכם להיטיב אתכם ולהרבות אתכם כן ישיש יהוה עליכם להאביד אתכם ולהשמיד אתכם ונסחתם מעל האדמה אשר אתה בא שמה לרשתה.

*) בעברכם את ברית יהוה אלהיכם אשר צוה אתכם והלכתם ועבדתם אלהים אחרים והשתחויתם להם וחרה אף יהוה בכם ואבדתם מהרה מעל הארץ הטובה אשר נתן לכם.

א גלות לעבען, א לעבען צווישען פרעמדע, דאָס איז די שטראָף, פֿארקעהרט וווערער, דער שכר פֿאר גוטעם איז :

"און דאָס לאנד וועט געבען איהרע פרוכטען, און איהר וועט עסען צו דער זאט, און איהר וועט דאָרטען לעבען רוהיג" * (ויקרא־כה־יט)

"און יעצט ישראל, השרט צו די געזעצען און דינים, וועלכע איך לערן אייך צו טאָן, אום איהר זאָלט לעבען, און קומען ירש'ענען דאָס לאנד, וואָס יהוה, דער גאָט פון אייערע עלטערען גיט אייך" * (דברים־ד־א).

"גיב אפֿ כבוד דיין פאָטער און מוטער, ווי יהוה דיין גאָט האָט באפוילען, אום דיינע טעג זאָלען פֿארלענגערט ווערען, און עס זאָל דיר גוט זיין, אין דעם לאנד" וועלכעם יהוה דיין גאָט גיט דיר" * (דברים־ה־טז).

"איהר זאָלט אָפּהיטען אלעס וואָס איך זאָג אייך היינט אָן, כדי איהר זאָלט שטאַרק זיין, און קומען ירש'ענען דאָס לאנד, וועלכעם איהר געהט אריבער אייניצונעהמען. כדי איהר זאָלט לאנג לעבען אין דעם לאנד, וואָס יהוה האָט געשוואוירען צו געבען אייערע עלטערען און זייערע קינדער — א לאנד, ווואו עס פליסט האָניג און מילך" * (דברים־יא־ח־ט).

---

*) ונתנה הארץ פריה ואכלתם לשבע וישבתם לבטח עליה.

*) ועתה ישראל שמע אל החקים ואל המשפטים אשר אנכי מלמד אתכם לעשות למען תחיו ובאתם וירשתם את הארץ אשר יהוה אלהי אבותיכם נתן לכם.

*) כבד את אביך ואת אמך כאשר צוך יהוה אלהיך ולמען יאריכן ימיך ולמען ייטב לך על האדמה אשר יהוה אלהיך נתן לך

*) ושמרתם את כל המצוה אשר אנכי מצוך היום למען תחזקו ובאתם וירשתם את הארץ אשר אתם עברים שמה לירשתה. ולמען תאריכו ימים על האדמה אשר נשבע יהוה לאבותיכם לתת להם ולזרעם ארץ זבת חלב ודבש.

אז עס ווערט די אידען אָנגעזאָגט, אז זיי זאָלען האנדלען עהרליך, ווערט זיי צו דערזעלבער צייט ערקלעהרט:

"א ריכטיג און גערעכט געוויכט זאָלסטו האָבען, א ריכטיגע און גערעכטע מאָס, אום דו זאָלסט לאנג לעבען אין דעם לאנד, וואָס יהוה דיין גאט גיט דיר" * (דברים־כה־טו).

דאָס בלייבען אין לאנד, און תמיד מיינט עס דאָך דאָס באַשטימטע לאנד — ארץ ישראל, איז ניט נור דער שכר פאר טאן גוטעס, דאָס איז אויך דער לוין פון די, וועלכע פארלאָזען דאָס שלעכטע, און קעהרען זיך צוריק אויף'ן גוטען וועג, אויף'ן דרך הישר, וועט פאסירען, דערצעהלט אונז די ביבעל, אז דאָס פאָלק וועט צוליעב זייגע זינד און חטאים פארטריבען ווערען און צוויישען פעלקער פארשפרייט ווערען, אז וען דאָס פאָלק, וועט זיך צוריק אין יהוה דערמאָהנען, "וועט יהוה דיין גאָט דיך צוריקברענגען אין לאנד וואָס דיינע עלטערען האָבען געירש'ענט, ער וועט דיך גוטעס טאן, און ער וועט פארמעהרען דיין צאָהל, אז זי זאָל זיין גרעסער ווי די פון דיינע עלטערען" * (דברים־ל־ה), — "און דו וועסט עס הערען אין הימעל, און וועסט פארגעבען די זינד פון דיין פאָלק ישראל, און וועסט זיי צוריקקעהרען צו דעם לאנד, וועלכעס האָסט געגעבען זייערע עלטערען" * (מלכים א, ח־לד).

פאר'ן פאָלק איז נעבליבען אויסצוקלייבען, אדער "היט אָף די מצוות פון יהוה אייער גאָט, אום איהר זאָלט באויצען דאָס גוטע לאנד, און עס איבערלאָזען א יהושה אויף אייביג צו אייערע

*) אבן שלמה וצדק יהיה לך איפה שלמה וצדק יהיה לך למען יאריכו ימיך על האדמה אשר יהוה אלהיך נתן לך.

*) והביאך יהוה אלהיך אל הארץ אשר ירשו אבותיך וירשתה והיטבך והרבך מאבותיך.

*) ואתה תשמע השמים וסלחת לחטאת עמך ישראל והשבתם אל האדמה אשר נתת לאבותם.

קינדער נאָך אייך״ * (דברי הימים א, כח־ח), אדער, ״איך וועל זיי אַרויסרייסען פון מיין ערד, וואָס איך האָב זיי געגעבען, און דאָס הויז, וועלכעס איך האָב געהייליגט פאר מיין נאָמען, וועל איך פון מיר פארשטויסען, און עס מאכען פאר א משל און שפריכוואָרט צווישען פעלקער״ * (דברי הימים ב, ז־כ).

די פאָלקס־לעהרער, די נביאים, האָבען אין דער ביבלישער עפאָכע פארנומען א וויכטיגען פלאץ אין אידישען לעבען. ניט פון אלע נביאים, די דאמאָלסדיגע פיהרער, דיכטער און פאָעטען פון פאָלק, האָבען מיר די שריפטען, אָבער דאָס וואָס מיר פארמאָגען יא, צייגט נענוג, וואָס פאר אן ארט ארץ ישראל האָט ביי זיי פארנומען.

״׳אייער לאנד ווייסט, אייערע שטעדט פארברענט פון פייער, אייער ערד וועלט אין אייער געגנווארט פארצעהרט פון פרעמדע און וועלט ווי פארווייסט פון אן איבערפאל פון זיי״ * (ישעיהו־א־ז).

אזעלכע בילדער מאָהלט דער גרעסטער פון די נביאים, ישעיהו פאר׳ן פאָלק, באַצוועקענדיג מיט דעם, צוריק ארויפצופיהרען דאָס פאָלק אויף׳ן דרך הישר, עס זאָל תשובה טאָן, און דער נביא, וואָס האָט אזעלכע שרעקליכע בילדער געצייכענט, מאָלט אָבער אויך א צווייט בילד, און דערצעהלט פון א פארשפרעכען, ״אויב איהר וועט

*) שמרו ודרשו כל מצות יהוה אלהיכם למען תירשו את הארץ הטובה והנחלתם לבניכם אחריכם עד עולם.

*) ונתשתים מעל אדמתם אשר נתתי להם ואת הבית הזה אשר הקדשתי לשמי אשליך מעל פני ואתננו למשל ולשנינה בכל העמים.

*) ארצכם שממה עריכם שרפות אש אדמתכם לנגדכם זרים אכלים אותה ושממה כמהפכת זרים.

זיין געהאָרכזאם, וועט איהר עסען דאָס בעסטע פון דער ערד״ * (ישעיהו־א־יט). דער פון גאָט געבענשטער נביא וואָרענט דאָס פאָלק, אויב זייערע אויערען וועלען פארמאכט זיין, און זיי וועלען ניט צוהערען זיינע וועלטער וועלען דאן, ״די שטעדט פארוויסט וועלען אָהן איינוואוינער בלייבען, די הייזער אָהן מענשען, און די ערד וועט זיין וויסט״ * (ישעיהו־ו־יא). פון אזא שטראָף וויסט ישעיהו צו דערצעלען, און צו דעם זענען פיעלע פון זיינע נביאות־וועלטער געווידמעט.

ישעיהו, דער וועמען די פאָלקס אינטערעסען זענען אזוי נאָהענט געווען, וועלכער רופט מיט וועהטאג אויס, ״אבל אמלל ארץ״, פון וועמענס ברוסט עס רייסען זיך ארויס די וועלטער פון צער, ״הנה יהוה בוקק הארץ״, — יהוה וועט אויסלעדיגען דאָס לאנד, דערזעלבער ישעיהו קען זיך אנדערש ניט פאָרשטעלען די שהנע צוקונפט, דעם עתיד פון דער גאנצער מענשהייט, ערגעץ אנדערש ווי אין ציון, דעם ״אחרית הימים״ זעהט ער נאר אין דיעזען לאנד. ״וען גערעכטיגקייט וועט הערשען וען איין פאָלק וועט מעהר ניט אויפהויבען קיין שווערד געגען א צווייט פאָלק, וען שווערדען און שפיזען וועלען איבערגעמאכט ווערען אין אקעראיזענס און שנייד־מעסערס, אין יענער צייט, וועט די לעהרע ארויסקומען פון ציון און יהוה׳ס וואָרט פון ירושלים״ * (ישעיהו־ב־ג).

ירמיהו, דער נביא, וועלכער האָט דעם חורבן מיט די אייגענע פאָרוועהטאגטע אויגען צוגעזעהן, רופט, ״איך וועל זיי אויס־רייסען פון זייער ערד, און יהודה׳ס הויז וועל איך פון זיי ארויס־רייסען״ * (ירמיהו־יב־יד). — אזוי שטראָפט ירמיהו דעם אידישען

*) אם תאבו ושמעתם טוב הארץ תאכלו.
*) עד אשר אם שאו ערים מאין יושב ובתים מאין אדם והאדמה תשאר שממה.
*) כי מציון תצא תורה ודבר יהוה מירושלים.
*) הנני נתשם מעל אדמתם ואת בית יהודה אתוש מתוכם.

המון אזן פונקט ווי זיין פארגעגנער ישעיהו, אזוי פארשפרעכט ער זיי אויך גוטע טעג, טעג, וועגען וועלכע יהוה זאגט: "איך וועל זיי אומקעהרען צום לאנד, וואם איך האב געגעבען זייערע עלטערען, אזן זיי וועלען עם ירש'ענען" * (ירמיהו-ל-ג).

ווי ישעיהו, וועלכער ברענגט צום פאלק די בשורה פון "נחמו, נחמו עמי", אזוי ברענגט זיי אויך ירמיהו די טרייסט, אז, "אויב איהר וועט זיצען אין לאנד, וועל איך אייך אויפבויען, אזן ניט צושטערען, איך וועל אייך איינפלאנצען אזן ניט אויסרייסען, ווייל איך האב זיך באדענקט אויף דאס שלעכטע, וואם איך האב אייך געטאן" * (ירמיהו-מב-י).

די שטראף, וועלכע ישעיהו אזן ירמיהו שרייבען צו יהודה אזן ירושלים, פון דערזעלבער שטראף וווייסט אויך עמום פאר אפרים, אויך ער שטראפט מיט דער הארבסטער שטראף: "אזן ישראל וועט פארטריבען ווערען פון זיין לאנד" * (עמום-ז-יז). אויך דיזעלבע טרייסט האט ער פאר זיי: "איך וועל מיין פאלק ישראל אומקעהרען, זיי וועלען אויפבויען די פארווייסטע שטעדט אזן זיך באזעצען אין זיי, פלאנצען וויינגערטנער אזן טרינקען זייער ווין, באארבייטען גערטנער אזן עסען זייערע פרוכטען" * (עמום-ט-יד).

דער נביא מיכה שטראפט שמרון: "אזן איך וועל פארוואנדלען שמרון אין א בארג שטיינער פון פעלד" * (מיכה-א-ו). וועז בית יעקב אזן בית ישראל וועלען ניט אויפהערען צוצוהערען זיך צו די רייד פון "פאלשע נביאים, וועט "ציון ווי א פעלד צואקערט ווערען,

*) והשבתים אל הארץ אשר נתתי לאבותם וירשוה.

*) אם שוב תשבו בארץ הזאת ובניתי אתכם ולא אהרס ונטעתי אתכם ולא אתוש כי נחמתי על הרעה אשר עשיתי לכם

*) וישראל גלה יגלה מעל אדמתו.

*) ושבתי את שבות עמי ישראל ובנו ערים נשמות וישבו ונטעו כרמים ושתו את יינם ועשו גנות ואכלו את פריהם

*) ושמתי שמרון לעי השדה.

ירושלים ווערט ווערען א בארג פון חורבות, און דער הר הבית ווי די במות אין וואלד״ * (מיכה־ג־יב).

יחזקאל ווילכער שיקט זיינע רייד פון צוויישען די פארטריבענע בייס טייך כבר, דונערט אויף די זינדיגע: ״און איך ווילל מיין האנט צו זיי אויסשטרעקען, איך ווילל מאכען דאס לאנד וויסט און לעער, ערגער ווי די מדבר דבלת״ * (יחזקאל־ו־יד). נאר ווען זיי ווילען ווידער אין יהוה׳ס ווענען געהן, ווילען זיי צוריק צו זייער לאנד קומען, און דאס לאנד ווערט ווידער אויפגעבויט ווערען, מענשען ווילען זיך וואונדערען און זאגען: ״דאס ווייסטע לאנד איז ווידער ווי א גן עדן געווארען, די ווייסטע, צושטערטע און חרוב׳ע שטעדט זענען ווידער באפעסטיגט אין באוואוינט״ * (יחזקאל־לו־לה).

ווען יהודה ווערט געשטראפט פון דעם נביא זכריה, מוסר׳ט זיי זכ־יה: ״איך ווילל אייך צושפרייטען דורך א שטורם־ווינט צווישען פעלקער, ווילכע איהר קענט ניט, און דאס לאנד ווערט בלייבען ווייסט״ * (זכריה־ז־יד).

נאר ביי א פאלק, ביי ווען דאס לאנד איז טיף אין הארצען אייגענאקען, האט געקענט געשאפען ווערען ביי די טייכען פון בבל די שבועה — ״אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני, תדבק לשוני לחכי אם לא אזכרכי, אם לא אעלה את ירושלים על ראש שמחתי״ (תהלים קלז־ה־ו), נאר אזא פאלק האט געקענט בעטען ״אתה תקום תרחם ציון, כי עת לחננה, כי בא מועד״ (תהלים־קב־יד), נאר ביי אזא פאלק האט אן איכה ליעד געקענט ענטשטעהן, אז א גאנץ פאלק

---

*) לכן בגללכם ציון שדה תחרש וירושלים עיין תהיה והר הבית לבמות יער,

*) ונטיתי את ידי עליהם ונתתי את הארץ שמה ומשמה ממדבר דבלתה.

*) ואמרו הארץ הלזו הנשמה היתה כגן עדן והערים החרבות והנשמות והנהרסות בצורות ישבו.

*) ואפערם על כל הגוים אשר לא ידעום והארץ נשמה אחריהם.

זאל קלאנגן מיט די איכה וועלטער "נחלתינו נהפכה לזרים. בתינו לנכרים", —אונזערע נחלות און הייזער געהערן צו פרעמדע, וועלטער אין וועלכע דער איד האט קיינמאל ניט פארגעסען, און טיף אין הארצען געטראגען די האפנונג, אז ענדליך וועט דער גרויסער טאג קומען, וואן די "שנים קדמוניות" די אמאליגע טעג וועלען זיך צוריקקערן, און די האפנונג האט זיך פון צייט צו צייט פונ'ם הארצען אין דער עפענטליכקייט ארויסגעריסען, און א פאלק, האט פון גרויס ביז קליין, זיין תפלה צום הימל געשיקט — "חדש ציון בימינו כקדם", — זאל ציון ווידער באנייט וועלן ווי אמאל.

דער תנ"ך די כתבי הקודש דאס איז דער פראדוקט פון דער שעפערישער צייט פון דער אידישער געשיכטע אין איהר גלאנרייכסטער פעריאדע, ווי אויך פון דער טרויעריגער צייט, און געשאפען איז דאס אלעס געווארן אין דער העברייאישער שפראך. מיט דעם אבער האט זיך נאך ניט געענדיגט די שאפונג פון דער ביבלישער צייט. הויך דעם העברייאישען גענאנג, וועלכער איז צו אונז דערגאנגען אין דעם תנ"ך, האבען נאך פיעלע, צו אונז אומבעקאנטע מחברים, געשאפען זייערע ווערק אין גריכיש, וועלכע זענען שפעטער אריינגענאנגען אין דער "סעפטואגינטא", די גריכישע איבערזעצונג פון תנ"ך, און שפעטער אויך אין דער "וואלגייט", די לאטיינישע ביבעל איבערזעצונג פאר דער רוימישער קירכע. —

דיעזע כתבים, וועלכע זענען אויך איבערזעצט געווארן אין העברייאיש, און זענען בעקאנט ביי אונז אלס די כתובים אחרונים אדער אפאקריפען (אויך באקאנט מיט'ן נאמען גנוזים— באהאלטענע), אויך אין זיי רעדט זיך מיט דער זעלבער באציהונג צו ארץ ישראל.

"דאס לאנד טרויערט אויף איהרע אייגנוואוינער, און אין יעקב'ס הויז איז א קלאג און געווייַן", "עם איז פארביבער און געענדיגט איז איהר גאנצע שעהנקייט, די הערשערין פון מדינות איז געווארן א דיענסט" — אזוי ווערט דערצעהלט אין די "חשמונאים", און פונקט

ווי אין תנ"ך אזוי ווערט אויך אין די חשמונאים (חשמונאים ב) אויסגעדריקט די האָפענונג און דער גלויבען "ברענג אונז צוריק און פֿלאנץ אונז איין אויף'ן בארג פון דיין ערבשאפט, ווי משה דיין קנעכט האָט געזאָגט".

"ארץ הקדושה" — דאָס הייליגע לאנד דאָס איז דער אויסדרוק וועגען דעם לאנד, ביים מחבר פון 'חכמת שלמה" (חכמת שלמה־יב), און בן סירא בעט:

"זאמעל צונויף די צושפֿרייטע פון יעקב'ס שבטים, און זאָלען זיי ווערען דיין געהערט פֿאָלק ווי אמאָל. דערבארעם זיך גאָט אויף דיין פֿאָלק אויף וועמען דיין נאָמען ווערט גערופען, אויף ישראל'ן דיין עלטטען זוהן. דערבארעם זיך אויף ירושלים דיין הייליגע שטאדט, אויף ציון דאָס רוה־פלאץ פון דיין כבוד, פיל אָן ציון מיט דעם גייסט פון דיין געזעצליכקייט, און לאָז שיינען אויף דיין פֿאָלק די שענקייט פון דיין כבוד. באניי דיין ברית מיט דיין אויסדערוועלטע פֿאָלק און שטעל אויף דיינע נביאים ווי אמאָל. פארגיטיג די, וואָס האָפען צו דיר, און זאָלען מקוים ווערען די רייד פון דיינע נביאים. הער צו גאָט די שטימע פון דיין קנעכט, און בענש דיין פֿאָלק מיט דער ברכה פון אהרן דיין כהן", (בן סירא־לו). *).

"זיי געטרייסט ציון'ס טאכטער, און ער וועט דיר טרייסטען, וועמענס נאָמען ווערט גערופען אויף דיך", זאָגט אין די אפאקריפען ברוך דער זוהן פון נריה.

"און ירושלים, די שטאדט פון גאָט, ער וועט זיך דערבארעמען אויף דיר", טרייסט א צווייטער מחבר דער פארפאסער פון דעם בוך "טוביה".

אזוי רעדט וועגען ארץ ישראל די אידישע שאפונג, די שאפונג פון'ס אידישען גייסט אין דער ביבלישער פעריאָדע.

*) בן סירא'ס שריפטען זענען לעצטענס ענטדעקט געוואָרען אויך אין זייער העבריישען אריגינאל פון דעם פארשטארבענעם ג־לערנטען פראָפעסאָר שעכטער, פון ניו יארק.

ג.

די תלמודישע ליטעראטור

דער צוזאמענבונד צווישען אידישען פאלק און ארץ ישראל, דער בונד מיט'ן לאנד, וועלכעס דאס אידישע פאלק האט באצייכענט אלס ''אדמת קודש'', ענער בונד, וועלכער באקומט אזא בולט'ן אויסדרוק אין תנ''ך און אין די אפאקריפען, באשטעטיגענדיג דעם פלאץ, וואס ארץ ישראל האט פארנומען אין ענער צייט אין אידישען לעבען, דיעזער שטריך, דער בונד צווישען לאנד און פאלק, געפינט אויך זיין ווייטערדיגען אויסדרוק אין די שפעטערדיגע שאפונגען פון'ס אידישען מח, אין דער תלמודישער ליטעראטור, די ווייטערדיגע שאפונג פון'ס אידישען געדאנק. דער תנ''ך, וועלכער ענטהאלט די געזעצען, דינים, און די רעליגיאנס און שטאאטס-פילאזאפיע פון'ס אידישען לעבען, איז מיט דער צייט געווארען אונקלאהר און צו וועניג אלס געזעצבוך. דאס לעבען פון'ס פאלק האט טאג-טעגליך פארטגעזעצט צו וועבען זיין לעבענס פראצעס, און ביסלאכווייז איז דער אלטער קאדעקס געווארען צי וועניג אדער צי אונצייטמעסיג. אהום דעם תנ''ך האבען זיך אנגעהויבען וועבען א רייהע נייע געזעצען, אויסטייטשונגען, פירושים, אגדות און פאלקס מעשיות, וועלכע האבען דערווייל זייער אויסדרוק אין שריפט ניט געפונען. נאר האבען צירקולירט צווישען פאלק און די געלערנטע. אלס א תורה שבעל פה, אלס דערגענצונג צו דעם תנ''ך — די תורה שבכתב.

די זארג פון רב יוחנן בן זכאי, וועלכער האט זיך באמיהט צו פארהיטען יבנה, או די תורה און דאס לערנען, זאל ניט פארגעסען ווערען, איז ניט געווען רב יוחנן'ס זארג אליין, נייל פאר אלעמען איז געשטאנען די גרויסע פראגע, וואס צו טאן, או די תורה שבעל פה זאל ניט פארגעסען ווערען, און באזונדערס איז די

געפאהר נאָך גרעסער געוואָרען, נאכדעם ווי רוים האָט צוטראטען יהודה, און גאנץ רוים האָט געיובעלט מיט דעם רוף "יודעא קאפטא".

איין מיטעל איז געוועזען, ווי אזוי זיך פון דיעזער געפאהר אויסצוהיטען — צו באשאפען א נייע תורה שבכתב אלס א צוגאָב צום תנ"ך. דיעזער מיטעל איז אָנגענומען געוואָרען, און די נייע זאמלונג פון דער אוידישער שאפונג האָט זיך אָנגעהויבען. זי האָט אָנגעהאלטען פיעלע יאהרהונדערטער, און איז ענדליך פארענדיגט געוואָרען פון דעם אמורא רבינא ארום דעם פינפטען יאָהרהונדערט לויט דער קריסטליכער צייט רעכענונג, ווען עס איז פאָרגעקומען די "חתימת התלמוד". דאָס אידישע פאָלק האָט דאדורך באקומען א צוויייט וויכטיג און ריעזיג ווערק — דעם תלמוד.

אָנגעהויבען אין די ישיבות פון ארץ ישראל, און פארענדיגט אין די גרויסע ישיבות פון חוץ לארץ, און בבל, אין די ישיבות נהרדעי, סורא און פומבדיתא, ציהט זיך ווי א רויטער פאָדים דורך דער תלמודישער ליטעראטור, די אונענדליכע ליעבע צום לאנד, צום באשטימטען לאנד, צו ארץ ישראל, אבוואהל פיעלע, די שעפער פון דעם, זענען שוין לאנג געוועזען אָפגעריסען פונ'ם לאנד.

שוין אין דער ערשטער תלמודישער זאמלונג, אין דער זאמלונג פון דער משנה, ווערט איז געזאמעלט און רעדאגירט געוואָרען פון רב יהודה הנשיא, געפינען מיר די הייליגקייט און ליעבע צום לאנד אויסגעדריקט אין די פארשיידענע משנה־גזעזעצען:

"הכל מעלין לארץ ישראל ואין הכל מוציאין, הכל מעלין לירושלים, ואין הכל מוציאין, אחד אנשים, ואחד נשים" (כתובות פרק יג.) אלע קענען אויפגעהן קיין ארץ ישראל אָבער ניט אלע קענען ארויס־געהן. אלע קענען אויפגעהן קיי ירושלים, אָבער ניט אלע קענען ארויסגעהן, סיי מענער און סיי פרויען.

ארץ ישראל, דאָס איז דאָס אויסדערוועהלטסטע, דאָס ריינסטע, און דאָס הייליגסטע לאנד — "ארץ ישראל מקודשת מכל הארצות" (כלים פרק א'), הייליגער פון אלע אנדערע לענדער, און דיעזע

הייליגקייט ליעגט אויסגענאָמען אויף אלע טיילען פון דעם לאנד, — ״ארץ ישראל טהורה, ואפילו עיירות של כותים שבתוכה״ (מקואות פרק ח׳) ארץ ישראל, אפילו די שטעדט פון די כותים, זענען ריין. א שטענדיגען קאמף האָט דאָס אידישע פאָלק אין זיין שפּעטערדיגער געשיכטע געפיהרט מיט די כותים, און דאָך איז דיעזער קאמף ניט איבערגענאנגען אויף זייערע שטעדט, וויייל זיי זיינען געווען אין ארץ ישראל, און ארץ ישראל פארגיט אלעם, איז מכפּר אויף אלעם.

ארץ ישראל דאָס איז דער העכסטער באגריף, אייגם פון דער דריי אייניגקייט, לאנד, פאָלק, און תורה, און קיין זאך טאר ניט געטאן ווערען, וואָס זאָל פארקלענערען איהר ווערט און חשיבות. איז עטוואס אין ספקות, דארף מען בנוגע ארץ ישראל זיין א מחמיר, און ניט קיין מקיל, אזוי פאָדערט איהר הייליגקייט. ״ספק ערלה בארץ ישראל אסור, ובסוריא מותר״ (ערלה פרק ג׳) דערצעהלט אונז די משנה, אין ארץ ישראל טאר מען קיינע ספקות ניט דערלאָזען, מען טאר ניט זיין קיין מקיל, וויייל זי איז חשוב, און צוליעב איהר חשיבות מוז אלעם באגרענעצט ווערען, כדי דאָס לאנד זאָל דערפון ניט ליידען. ״אין מוציאין שמן שרפה ופירות שביעית מהארץ לחוץ לארץ״ (שביעית פרק ו׳), מען טאר פון לאנד ניט ארויספיהרען קיין ברעג־אויל און שמיטה פרוכטען. דאָס לאנד איז אזוי וויכטיג און באליעבט, אז מען דארף נאָך דעם טרויערען ניט גאר אין דעם טאג פון דעם גרויסען בראָך, נאָר דער טרויער הויבט זיך אָן פיעל פריהער, ״משנכנס אב ממעטין בשמחה״, (תענית פרק ד׳) גלייך מיט דעם אָנקומען פון דעם טרויערדיגען פאר אידען חודש אב דארף שוין יעדע פרייד פארקלענערט ווערען, און טרויער דארף פארנעהמען דאָס אָרט פון דעם.

קיין זאך טאר ניט פארקלענערען די חשיבות פונ׳ם לאנד, און צוליעב דיעזער חשיבות ווערען אפילו אָפּגעשאפט מאנכע געזעצען, וואָס זענען נוגע דאָס פאמיליען־לעבען. אום צו פארזיכערען און לייכטער מאכען דאָס לעבען פון דער אידישער פרוי, איז אין דער

תלמודישער צייט געשאפען געוואָרען דער דין, וואָס האָט פיעל פארשווערט דאָס גט'ן פון א פרוי. ווען מען האָט די פרוי געגט אונדירעקט, נאָר דורך א שליח, האָט דער לעצטער געמוזט ערקלערען און עדות זאָגען, אז דער גט איז פאר זיינע אויגען גערישען און געחתמ'עט געוואָרען, און אז ער גאראנטירט פאר זיין ריכטיגקייט, דאָס איז אבער געטאָן געוואָרען נאָר פאר חוץ לארץ, אבער ניט פאר ארץ ישראל, דאָס היילויגקייט פון דעם לאנד מאכט אויך דעם מענשען היילויגער, און מען קען איהם דארום גיכער טרויען: — "המביא גט בארץ ישראל איני צריך שיאמר בפני נכתב ופני נחתם" (גטין פרק א'). אז ער ברענגט א גט אין ארץ ישראל דארף ער ניט ערקלערען אז ער איז פאר זיינע אויגען געשריבען און געחתמ'עט געוואָרען.

ארץ ישראל, וועלכעם איז דער "טבור הארץ" מוז אפגעהיט ווערען אין איהר שפהנסטער פארמע, און צוליעב דעם האָט אפילו דאָס געזעץ באגרענעצט דאָס האדוואוען פון מאנכע בהמות אין לאנד, אבער וואהל עם ריהרט אן דעם ישוב: — "אין מגדלין בהמה דקה בארץ ישראל" (בבא קמא פרק ז'), מען טאָר ניט האדוואוען קיין בהמות דקות אין ארץ ישראל, און פארבאטען האָט מען עס צוליעב דעם, ווייל זיי קענען נאָך קאליע מאכען די ארץ ישראל פעלדער.

"זייט דער בית המקדש און דאָס לאנד זענען חרוב געוואָרען", דערצעהלט אונז די משנה, "האָט רבי יוחנן בן זכאי מתקן געווען, אז אין דעם זעכצעהנטען ניסן — דער יום הנף, ווען מען פלעגט מניף זיין דעם עומר, זאל מען ניט עסען די נייע תבואה (מנחות פרק י'), צוליעב דעם חורבן האָט מען אויך אפגעשאפט די נזירים ביי אידען, "משחרב בית המקדש אינו נזיר (נזיר פרק ה').

אויך די מענשען זענען אנדערש געוואָרען, צוליעב דעם וואָס די אידען זענען אפגעריסען געוואָרען פון זייער לאנד. "רבי פנחס בן יאיר זאגט — זייט דער בית המקדש איז חרוב געוואָרען זענען די פרייע מענשען פארשעהמט געוואָרען, עס זענען פארארימט ג-

וואָרען די מענשען פון דער טאָט, און פארשטארקט געוואָרען די מענשען פון שטארקען ארעם און צונג, קיינער זוכט אונז ניט, און קיינער פרעגט אויף אונז ניט, און אונזער גאנצער אָנלעהן איז אונזער פאָטער אין הימעל. ר. אליעזר הגדול זאָגט: פון דעם טאג אָן וואָס דער בית המקדש איז חרוב געוואָרען, האָט מען אָנגעהויבען צו רעכענען זיך מיט די חכמים ווי מיט מלמדים פון קליינע קינדער, און מיט די חכמים ווי שמשים." (סוטה פרק ט').

דאָס לאנד און די מענשען זענען אייגנס, און איז אנדערש געוואָרען דאָס לאנד, איז דאָרום אנדערש אויך געוואָרען דער מענש, אָבער דיעזע ענדערונג איז ניט קיין שטענדיגע, און די משנה ווייסט דאָרום צו דערצעהלען אז "ביום שמחת לבו זה בנין בית המקדש, שיבנה במהרה בימינו, אמן". אין דער גרעסטער פינסטערקייט איז אליזאָ א שטראהל פון ליכט געזעהן געוואָרען.

און פונקט ווי עס איז רייך די משנה אין שטעלען, וועלכע צייגען אן דאָס ארט פון ארץ ישראל אין אין אידישען לעבען, אזוי זענען אויך רייך אין דעם, די איבעריגע טיילען פון תלמוד.

'א איד זאָל שטענדיג וואוינען אין ארץ ישראל, אפילו אין א שטאדט, וואו דאָס רוב פון דער באפעלקערונג זענען גוים, און זאָל ניט וואוינען אין חוץ לארץ שטעדט, אפילו וואו דאָס רוב איינוואוינער זענען אידען, וויל יעדער וואָס וואוינט אין ארץ ישראל, איז גלייך ווי ער וואָלט א נאָט געהאט, און ווער עס וואוינט אין חוץ לארץ, אפילו וואו דאָס רוב זענען אידען, איז ווי ער וואָלט געדינט עבודה זרה" (כתובות קי).

ארץ ישראל איז לויט דעם תלמוד פאר'ן מענשען דאָס, אז ווער עס טוט עטוואָס פאר'ן לאנד איז זיכער מיט זיין לוין. — "רב יוחנן האָט געזאָגט, עמרי האָט דאָרום זוכה געווען צו ווערען א מלך, ווייל ער האָט צוגעגעבען צו ארץ ישראל א גרויסע שטאדט" (סנהדרין קב).

(עהנליכעס ווערט אויך געבראכט אין מהרש תנחומא — א"ר

פרנך בשם ר' יוחנן כל מלך שהיה בחוצה לארץ, אם לא היה קונה עיר אחת בארץ ישראל, לא היה נקרא מלך — א מלך פון חוץ לארץ וואס האט ניט אייגנעגעמען אדער געקויפט קיין שטאדט אין ארץ ישראל, איז קיין מלך ניט.)

גוט איז לויט'ן תלמוד די מענשען, ביי וועמען ארץ ישראל איז טייער, און וועה איז די יעניגע וואס פארגעסען אין דער מוטער ציון.

"רב אליעזר האט געזאגט, יערער וואס וואוינט אין ארץ ישראל, איז ריין פון זינד (כתובות קיא).

"אפילו וען ער איז געבוירען געוואָרען אין חוץ לארץ, אויב ער איז נאָר באגראָבען געוואָרען אין ארץ ישראל איז ווי ער וואָלט באגראָבען געוואָרען אונטער'ן מזבח" (דאָרטען).

"רב שמעון בן יוחאי האט געזאגט, "אלימלך, מחלון און כליון, זענען געווען גדולים אין זייער צייט, און זענען באשטראפט געוואָרען נאָר דערפאר, וויל זיי האָבען אויסגעוואנדערט פון ארץ ישראל קיין חוץ לארץ". (בבא בתרא צא).

שווער איז דער גורל, וען מען זינדיגט געגען ארץ ישראל, אבער זינדיגט מען אפילו געגען ארץ ישראל, רעדט מען נאָר אבער אויף איהר ניט קיין שלעכטעס, ווערט די זינד דאָך פארגעבען. סנחריב מלך אשור האט געפיהרט קריעג געגען יהודה, ער האט ירושלים באלאגערט, דאָך האט ער זוכה געווען, אז עזרא הסופר זאָל איהם אָנרופען "אסנפר רבא יקירא" — דער גרעסטער טייערער וויכטיגער הערשער, וויל "ער האט ניט געריעדט קיין שלעכטס אויף ארץ ישראל" (סנהדרין צד).

שקלאפערייא איז אין די תלמודישע צייטען פאר א גערעכטער אינסטיטוציע פארריעכענט געוואָרען. מען האט מיט די שקלאפען געקענט טאן, וואס דאס הארץ פון דעם בעל הבית האט נאָר געוואָלט, בנוגע ארץ ישראל אבער, האט מען די שקלאפען ניט געקענט צווינגען, אז זיי זאלען פארלאָזען ארץ ישראל לויט זייער בעל־הבית ווילען — "אין מעלין ולא מוציאין" דערצעהלט אונז דער

תלמוד, צווינגען קען מען זיי נאָר צו עמיגרירען נאָך ארץ ישראל אָבער ניט אַרויסצופאָרען פון דאָרטען, ווייל ארץ ישראל איז א לאנד וואָס מען קען נאָר דאן פארלאָזען, ווען דער יקרות איז גרויס, און דאָס אויך נאָר דאמאָלס, ווען מען האָט מעהר ניט קיין נעלד, ווייל ארץ ישראל "איז א פלאץ פון תורה און איהר לופט מאכט קלוג" (בבא בתרא קנח), און קלוג מאכט זי, ווייל פון די צעהן מאָס חכמה וועלכע זענען דער וועלט נעגעבען געוואָרען, "האָט ניין ענגומען ארץ ישראל, און איין מאָס די נאנצע וועלט" (קדושין מט).

לויט דעם תלמוד ירושלמי איז א מענש, וואָס פארלאָזט ארץ ישראל נעגליבען צו א מענשען, וואָס לאָזט איבער א מוטער'ס שוים. און טוליעט זיך צום שוים פון א פרעמדער פרוי" (ירושלמי מועד קטן).

ארץ ישראל איז די ליעבסטע ביי גאָט, און "איז דאָרום באַשאפען געוואָרען פאר אלעם", "ארץ ישראל שהיא חביבה מכל נבראת קודם לכל" (ילקוט שמעוני — ספרי). און לויט ווי עס ווערט דערצעהלט אין "אבות דרב נתן", "איז זי פארהרעבענט פאר איינע פון די צעהן זאכען, וועלכע ווערען אָנגערופען לעבען".

"חביבה עלי ארץ ישראל יותר מכולן", ארץ ישראל איז מיר ליעבער פון אלע אנדערע לענדער", ווייסט די תלמודישע ליטעראטור צו צושרייבען צו גאָט. ווען די אידען האָבען געדארפט באקומען א לאנד — "דאן האָט הקדוש ברוך הוא אויסגעמאָסטען אלע לענדער, און האָט ניט געפונען קיין איין לאנד, וועלכעס זאָל זיין ראוי געגעבען צו ווערען אידען, נאָר ארץ ישראל.

און ניט נור דאָס לאנד איז דאָס ליעבסטע ביי גאָט, אויך די ארץ ישראל אידען זענען ליעבער ביי גאָט ווי די אידען פון חוץ לארץ. "חביבה עלי כת קטנה בארץ ישראל מסנהדרין גדולה שבחוץ לארץ" (ירושלמי נדרים פ"ו), א קלייניע כתה אין ארץ ישראל איז מיר ליעבער ווי א גרויס סנהדרין אין חוץ לארץ, און ווען די אידען וואָלטען נאָר אָפגעהיט צוויי שבתים ווי געהעריג איז, וואָלטען זיי אויסגעליויזט געוואָרען פונ'ם גלות — "אלמלי שמרו ישראל ב' שבתות מיד נגאלין."

"ארץ ישראל נקראת תבל, משום שהיא מתובלת בכל, ואינה חסרה כלום", ארץ ישראל וועלט אנגערופען תבל, וויל אין איהר איז אלעס פאראן, און עס פעהלט איהר ניט קיין זאך, אין אזא שפראך רעדט יענער טייל פון דער תלמודישער ליטעראטור, באקאנט אלס "ספרי", וועגען ארץ ישראל.

אן אנדער אפטיילונג פון דער תלמודישער ליטעראטור שרייבט צו צו ארץ ישראל, אז נאר דארטען באווייזט זיך די שכינה, אבער ניט אין חוץ לארץ — "אין השכינה נגלית בחוץ לארץ" (מכילתא בא פ"א).

אין ארץ ישראל איז אלעס געבענשט, אפילו איהרע שטיינער זענען שווערער ווי די שטיינער פון חוץ לארץ — "אבני א"י כבדים מאבני חוצה לארץ, ובזה היו מבחינים חסידים הראשונים אם באו לגבול א"י (פרקי ר"א). נאר אין ארץ ישראל איז מען ראוי צו ער־קלעהרען וועלכעם יאהר דארף זיין אן עיבור יאהר — אין מעברין שנים אלא בא"י (דארטען), מעגען אפילו די חוץ לארץ מענשען זיין געלערענטער, זענען אבער נאר די ארץ ישראל אידען די אויטאריטעטען דאריבער — אפילו צדיקים וחכמים בחוץ לארץ ורועי צאן ובקר בא"י, אין מעברין את השנה אלא על ידי רועי צאן ובקר (פדר"א), אויף די פאסטוכער פון ארץ ישראל קען מען זיך גיכער פארלאזען ווי אויף די חכמים פון חוץ לארץ.

די מעלות פון דעם לאנד זענען אויך אריבער אויף איהרע פרוכטען. די ארץ ישראל פירות זענען די לייכסטע צו פארדייען — "פירות א"י קלים לאכול מפירות של כל הארצות" (ספרי ח), ארץ ישראל פרוכטען זענען לייכטער ווי די פירות פון אנדערע לענדער. אפילו די פוסטע בוימער וועלען געבען פרוכטען נאך דער גאולה — עתידין כל אילני סרק שבארץ ישראל שיטענו פירות (כתובות קיב).

ארץ ישראל איז ניט נור מאטעריעל א מזל ברכה פאר די אייג־ווינער, זייענדיג א לאנד פון "האניג און מילך", נאר אויך אין קולטורעלען זין איז זי די רייכסטע און שעהנסטע — "אין תורה כתורת ארץ ישראל ולא חכמה כחכמת ארץ ישראל". די ארץ ישראל

תורה און חכמה איבערשטייגט אלע אנדערע (אין ספרי ווי אויך אין בראשית רבה). גוט איז אין ארץ ישראל ניט נור פאר די לעבעדיגע, נאר אויך פאר די טויטע, ווייל "די טויטע אין ארץ ישראל וועלען אין די משיח טעג די ערשטע לעבעדיג ווערען" (מדרש הגדול).

ארץ ישראל איז איינע פון די זעקס גוטע מדות, מיט וועלכע הקדוש ברוך הוא וועט אונז באשענקען — "עתיד הקב"ה ליתן לנו שש מדות טובות, ארץ ישראל ועולם הבא, ומלכות בית דוד, ועולם חדש, כהנה ולויה" (מכלתא).

דריי זאכען האבען די אידען באקומען דורך יסורים — "די תורה, עולם הבא און ארץ ישראל" (שמות רבה און ברכות ה').

ארץ ישראל איז בעסער פון אלעס אין דער וועלט, "א לעפעל נחת אין ארץ ישראל איז בעסער ווי א פולער הויפען אין עבר הירדן" (קהלת רבה), און דיעזער נחת וואלט קיינמאל ניט באראובט געווארען פון אידען ווען ניט דוד'ס שולד, — אלמלי לא קבל דוד לשון הרע, לא נחלקה מלכות בית דוד, ולא עבדו ישראל עבודה זרה, ולא גלינו מארצינו", (שבת נו). ווען דוד וואלט זיך ניט צוגעהערט צו לשון הרע, וואלט דוד'ס קעניגרייך ניט צוטיילט געווארען, אידען וואלטען ניט געדיענט קיין עבודה זרה און מיר וואלטען ניט פארטריבען געווארען פון אונזער לאנד — דערצעהלט אונז דער תלמוד. אידען וואלטען קיינמאל פון ארץ ישראל ניט פארטריבען געווארען, ווען זיי וואלטען ניט געלייקענט "ביחידו של עולם" (איכה רבתי), אבער פארטריבען זענען זיי געווארען ניט אויף תמיד, "ארץ ישראל וועט נאך אמאל זיין אזוי גרויס ווי די גאנצע וועלט, און ירושלים ווי ארץ ישראל, — "עתידה ירושלים להיות עד דמשק" (ספרי), אזוי גרויס, "אז זי וועט ווערען די מעטראפאליע פאר אלע מדינות" (שיר השירים רבה).

ארץ ישראל, וועלכע ווערט פריהער פון אלע לענדער אנגענומען פונ'ם רעגען, גיט דעם מענשען ניט נור די וועלט, נאר אויך יענע וועלט.

רבי מאיר, וועמען די מענשען פון זיין צייט האבען אנגערופען,

דאָס גייסטיגע לעכט פון זיין פאָלק, דיעזער גייסטיגער נאכפאָלגער פון דעם גרויסען געלערנטען תנא רבי עקיבא זאָגט:

"ווער עס וואוינט אין ארץ ישראל, איז זי איהם מכפר אויף זיינע זינד". רבי מאיר פלעגט זאָגען — "ווער עס וואוינט אין ארץ ישראל, זאָגט קריאת שמע אין דער פריה און אין אוועגט, און רעדט לשון קודש, איז ער זיכער צו האָבען עולם הבא". (ירושלמי שבת, אויך אין ספרי).

"טוב פת חרבה ושלוה בה" — דאָס איז ארץ ישראל, ווייל אפילו א מענש וואָס עסט נאָר טרוקען ברויט און זאלץ איז ער זיכער צו האָבען עולם הבא, אויב ער וואוינט אין ארץ ישראל". (מדרש משלי).

לויט דער אידישער טראדיציע מוז מען אלע מצוות אפהיטען, אבער ארץ ישראל איז דאָך וויכטיגער, און האָט די וועלט פון אלע תריג מצוות צוזאמענגענומען:

"עס האָט פאסירט מיט רבי יהודה בן בתירא, רבי מתיא בן חרש, און אנדערע וועלכע זענען געגאנגען קיין חוץ לארץ, און זיי זיינען צוגעקומען צו פלטום, און זיי האָבען זיך דערמאָהנט אין ארץ ישראל, האָבען זיי ארונטערגעלאָזען די אויגען, צוריסען די קלייד־דער און געווויינט, און זיי האָבען זיך צוריק געקעהרט. אז זיי זענען צוריקגעקומען, האָבען זיי געזאָגט, אז דאָס וואוינען אין ארץ ישראל איז גלייך געגען אלע מצוות פון דער תורה". (ספרי).

בשעת מען איז מתפלל, דארף מען שטענדיג מיט'ן הארץ זיך מכון זיין געגען ארץ ישראל (ברכות ל'), זאָגט אן דאָס תלמודישע געזעץ.

וועגען די מתים וועלכע וועלען זיך קייקלען קיין ארץ ישראל, וויסט די אידישע אגדה צו דערצעהלען — „רבי סימאי זאָגט, הקדוש ברוך הוא וועט פאר זיי (פאר די מתים) לעבערען די ערד, און זיי וועלען זיך קייקלען, און אז זיי וועלען צוקומען צו ארץ ישראל, וועלען זיי צוריק באקומען זיישרע נשמות און לעבעדיג ווערען". (ירושלמי כלאים פרק תשיעי)

די אגדה, דיעזע שענע זאמלונג פון אידישע פאָלקס־לעגענדען

דערצעהלט: ״רבי בר קירא און רבי אליעזר האבען שפאצירט אין איסטרין, האבען זיי געזעהן ארונות וועלכע מען האט געבראכט פון חוץ לארץ קיין ארץ ישראל, האט זיך בר קוריא אפגערופען: וואס האבען דיעזע מענשען אויפגעטון, זיי קומען מטמא זיין דאס לאנד נאכ'ן טויט. האט רבי אליעזר געענטפערט: וועז די ארונות קומען צו ארץ ישראל, שיט מען אויף זיי ארויף ארץ ישראל ערד און דאס איז זיי מכפר״ (דארטען).

לויט דער אידישער לעגענדע האבען פאלגענדע דריי עולם הבא — ״הדר בארץ ישראל, והמגדל בניו לתלמוד תורה, והמבדיל על היין במוצאי שבתות,״ (פסחים קיג). דער וועג וואוינט אין ארץ ישראל, וועג עס לערנט זיינע קינדער תורה, און וועלכער מאכט הבדלה איבער וויין מוצאי שבת.

ארץ ישראל איז לויט'ן תלמוד העכער פון אלע לענדער, און עס געפינען זיך דארטען אלע גאט'ס אוצרות, ״ארץ ישראל קלארין של הקדוש ב״ה״ (מרש תנחומא, קדושים), צוליעב איהר מעג מען אפילו מחלל שבת זיין, פארשוועכען דעם טאג, וועגען וועלכען די תורה זאגט אן, אז מען זאל אין דעם טאג קיין מלאכה ניט טון, וועז מען קויפט אפ פון א גוי א הויז אין ארץ ישראל, מעג מען אפילו אום שבת אויסשרייבען חורף א גוי דעם שטר מכירה, וויל ישוב ארץ ישראל איז דוחה שבת ״כותבין עליו אונו אפילו בשבת״ (בבא קמא פ') דערצעהלט אונז דער תלמוד, — ארץ ישראל איז דארום דוחה דעם שבות דרבנן, וועלכע פארבאטען אפילו צו הייסען א גוי טון א מלאכה אום שבת.

ארץ ישראל איז א לאנד וואס איז ניט נור ליעב די אידען, נאר ״הרי ארץ ישראל חביבין אל אמות העולם״, (חולין ס'). די ארץ ישראל בערג זענען אויך ליעב די אנדערע פעלקער.

ארץ ישראל, וועלכע געפינט זיך אין דעם 'אמצע העולם״ (מדרש תנחומא) איז לויט דער אידישער לעגענדע, אפילו פריי געווען פון פארטרונקען צו ווערען בשעת דעם מבול. אלעס און אלע זענען פארניכטעט געוואָרען אין נח'ס טעג, אבער ניט ארץ ישראל —

"אמר רבי יוחנן לא ירד מבול לארץ ישראל" (זבחים קיג), רבי יוחנן זאגט דער מבול האָט ניט געגאָסען אויף ארץ ישראל, און דיעזער פאַרצוג פון ארץ ישראל איז דאָרט געבליבען אויף אלע טעג, און זי איז געווארען א לאנד, וועמענס פסולת אפילו איז פיעל בעסער פון דעם לאנד מצרים — "פסולת שבה משובח הרבה יותר מארץ מצרים (תנחומא שלח).

ארץ ישראל באאיינפלוסט אויף אלע אנדערע לענדער, דערצעהלט אונז דער תלמוד — "אין דער צייט וען אידען טוען גאָט'ס ווילען, און וואוינען אויף זייער לאנד, דאן קומען די רעגענס פון דעם גוטען אוצר, וען דאָס איז אָבער ניט דער פאל, דאן נידערט ניט ארונטער דער רעגען פונ'ס גוטען אוצר". (בבא בתרא כה).

וויל ארץ ישראל איז אזוי ענג צוזאמענגעבונדען מיט'ן אידישען לעבען, דאַרום איז אזוי גרויס דאָס פארברעכען, וען מען פארלאָזט דאָס לאנד — "אפילו וועך עס האָט זכות אבות, שטעהט עס איהם ניט ביי, וען ער פארלאָזט ארץ ישראל צוליעב חוץ לארץ". (ב"ב צא).

"ארץ ישראל נעפינט זיך אין דער מיט וועלט. ירושלים אין דער מיט ארץ ישראל, דער בית המקדש אין מיטען ירושלים, דער היכל אין דער מיט פון בית המקדש, דער ארון אין מיטען היכל, און פאר'ן ארון נעפינט זיך דער אבן שתיה, פון וועלכען עס וועלט אנגעטרינקען די גאנצע וועלט", (מדרש תנחומא, קדושים). אזוי דערצעהלט די אידישע אגדה וועגען ארץ ישראל.

"ארץ ישראל איז א לאנד וואו די לופט מאכט קלוג דעם מענשען, (ב"ב קנח), און דארום ליעגט א גרויסער זין אפילו אין די געווהנליכע רייד פון די דאָרטיגע נעלעהרנטע — "אפילו שיחת חולין של בני א"י צריכה תלמוד" (ויקרא רבה). אין אזא לאנד דארף מען לעבען. אוב מען קען ניט לעבען אין ארץ ישראל, דארף מען וועניגסטענס לויט דער אידישער טראדיציע דאָרטען שטארבען, ניט אויסהויכען די נשמה אין חוץ לארץ. און עס דערצעהלט די שעהנע פאָלקס-לעגענדע: "עולא האָט ארונטערגענידערט פון ארץ ישראל קיין בבל. וועך ער האָט דאָרטען געדארפט שטארבען, האָט

ער זיך צואווייזט. האָט מען איהם געפרעגט, ווארום וויזנסטו, מיר וועלען דאָך דיר אפפיהרען קיין ארץ ישראל. האָט זיי אָבער עולא געענטפערט: וואָם העלפט דאָס, איך פארליר מיין טייערען פערל אין אן אומריין לאנד, עס איז פאראן אן אונטערשייד צווישען דעם וואָס גיט זיך איבער צו זיין מוטערס שויס, אדער צו דעם שוים פון א פרעמדער" (כתובות קיא).

וועניגסטענס שטארבען אין ארץ ישראל, האָט דער איד אין אלע דורות געוואלט, וועו ער האָט ניט געקענט אויספיהרען צו לעבען אין ארץ ישראל.

ארץ ישראל און דאָס אידישע פאלק זענען אזוי ענג צוזאמענגעבונדען, אז וועו די אידען האָבען זיך באזעצט אין ארץ ישראל, האָבען שוין די אנדערע לענדער ניט געקענט זינגען קיין שירה פאר גאָט — "משנכנסו ישראל לארץ לא הוכשרו כל הארצות לומר שירה (ערכין י')

ארץ ישראל וואו די לופט מאכט קלוג דעם מענשען, זענען דארום די דארטיגע געוועזען וויכטיגער ווי די פון חוץ לארץ, און מעגען די דינים פון די אנדערע לענדער זיין פונקט אין געגענזאץ צו די געוועזען פון ארץ ישראל בלייבט אבער דער דין, ווי אין ארץ ישראל — "ברח מארץ ישראל אין סותרין את דינו, מחוץ לארץ סותרין את דינו מפני זכותה של ארץ ישראל (מכות ז')

ארץ ישראל איז חרוב געווארען, איהרע איינוואוינער זענען פון לאנד פארטריבען געווארען, אָבער זיי האָבען מיטגעפיהרט מיט זיך צוזאמען מיט דעם טרויער אויך די האָפענונג, באגלייט פונ'ם טיעפען גלויבען, אז אנדערע בעסערע טעג וועלען נאָך קומען, און די תלמודישע ליטעראטור האָט דארום דאָס פאלק געלערנט (תענית ל') "אז וועו עס טרויערט אויף ירושלים וועט אויך זוכה זיין צו זעהן איהר פרייד", און ווי א רויטער שנור ציהט זיך דורך דער תלמודישער שאפונג די לאָזונג פון "כל המתאבל על ירושלים זוכה ורואה בשמחתה" — ירושלימ'ס טרויערער, איהרע אבלים, וועלען נאָך אויך איהר פרייד און אויפריכטונג זעהן.

ה.

די נאך-תלמודישע און מיטעלאלטערליכע ליטעראטור

מיר האָבען געזאָגט דעם וויכטיגען פּלאַץ, וואָס ארץ ישׂראל האָט פֿאַרנומען אין דער אידיש־ליטעראַרישער שאפֿונג אין פֿאַרלויף פֿון דער תּלמודישער פּעריאָדע, דיעזער פּאָדעם, — די אידישע בענקשאפֿט נאָך ארץ ישׂראל און די גרויסע האָפֿנונג עס ווידער צו באזיצען, ווערט פֿאַרגעזעצט אויך שפּעטער, אין די פּיעלע יאָהר־הונדערטע, ווען די אידישע שאפֿונג האָט איבערגעלעבט איהר רע־נעסאַנס־צייט אין יענעם צוויג פֿון דער אידישער קולטור.

די העברייאישע פּאָעזיע, וועלכע האָט צו יענער צייט דער־גרייכט איהר העכסטע ענטוויקלונג, די פּיעלע פּילאָזאָפּישע ווערק, די ווייטערדיגע פֿאַרזעצונג און אויסטייטשונג פון דער הלכה, די קבלה, אין אלעם זיהט זיך דורך ווי א רויטער פֿאָדעם די ניט־אי־בערגעריסענע ליבע צו ארץ ישׂראל, וועלכעם דאָם פֿאָלק האָט גע־האָפֿט צו זעהן צוריק אויפֿגעבויט.

דער אנזאג, וואָס איז געשאפֿען געוואָרען אין דער תּלמודישער פּעריאָדע, אז "ווער עס שפּאַצירט נאָר פּיער אייַלען אין ארץ ישׂראל איז זיכער צו האָבען עולם הבא", — דיעזע גרויסקייט ווע־כעם דאָם פֿאָלק האָט צוגעשריבען צו זיין אמאָליג פּאָטערלאַנד, איז פֿאַרגעזעצט געוואָרען פּאר דורות און דורות, און האָט געפּונען איהר אויסדרוק אין דאָם געשאפֿענע וואָרט און דאָם איבערגעלעבטע לעבען פון דער צייט.

פון דעם אַריענט האָט זיך דאָם אידישע לעבען אריבערגעטראָגען קיין אייראָפּע. א נייער אידישער צענטער איז ענטשטאַנען אין שפּאַניען, וואו די אראבישע הערשער און קאַליפֿען האָבען זיך בא־צוגען פּרייַנדליך צום אידישען ישוב. דאָם אידישע לעבען האָט זיך דאָרטען אָנגעהויבען אייַנצופֿונדעווען, און צוואַמען מיט דער

מאטעריעלער אויפלעבונג אין אידישען לעבען, איז דאָרטען אויך פאָרגעקומען די קולטורעלע ערוואכונג. אידישע קהלות האָבען אויך אָנגעהויבען צו בליהען אין אנדערע פלעצער, אין אייראָפּע ווי אין אנדערע וועלט־טיילען, אוון אין יערען אָרט, וואו א וויכטיגער אידישער צענטער איז נאָר געווען, האָט זיך געוועבט דאָס גייסטיגע אידישע לעבען. אונטער די נייע איינפלוסען, הויפּטזעכליך אונטער דעם אראבישען, האָט די אידישע פאָעזיע אָנגענומען ברייטערע אוון וויכטיגערע פאָרמען, אַרויסברענגענדיג א גאנצע רייהע פון פאָעטען־גאוונים, די אידישע פילאָזאָפיע האָט זיך פאנאנדערגע־בליהט, די גאנצע אידישע ליטעראטור, איינשליסענדיג די הלכה אוון די נייע שאפונג, די קבלה־ליטעראטור, איז ריעזיג אויסגע־וואקסען, אוון אין דיעזער שאפונג האָבען די ארץ ישראל טענער געפונען א וויכטיגען אָפּקלאנג.

נאָך אין ניינטען יאָהרהונדערט האָט דער פיטן רבי שפּטיהו אָנ־געשריבען די תפלה "ישראל נושע", וועלכע איז שפּעטער אריינגע־נומען געוואָרען אין די סליחות, וואו דיעזער אידישער דיכטער פון ביזאנטיען בעט ביי גאָט:

"זיי קלאפען דיינע טירען ווי אָרימע בעטלער, פארנעהם זייער געבעט גאָט פון די הימלען, דערשראקענע זענען זיי פון זייערע צארנער אוון דריקער, ניט פארלאָז זיי, גאָט פון די אבות, זאָל די הילף קומען פאר אלעמענס אויגען, זאָלען רשעים ניט הערשען איבער זיי, ענדיגען זאָלסטו זייער פיין, אוון געהאָלפענע זאָלען זיי אויפגעהן קיין ציון."

נאָך די תנאים אוון אמוראים זענען געוואָרען די גייסטיגע פיהרער פוג'ם פאָלק די גאונים, וועלכע האָבען אינ'ם לעבען פון די אידישע קהלות געשפּיעלט די באדייטענדסטע ראָליע, אוון פונקט ווי די תנאים אוון אמוראים האָבען אין פארלויף פון דער תלמודישער שאפונג פאָרגעוועצט צו וועבען דעם ארץ ישראל מאטיוו, אזוי האָבען עס אויך געטון די פיעלע גאונים, אוון באזונדערס דער וויכטיגסטער

פון אלע גאונים — סעדיה בן יוסף (געלעבט אינ׳ם צעהנטען יאָהרהונדערט, 942—892), דער הויפט גאון פון דער עלטטער ישיבה אין בבל, די ישיבה אין סורא.

אין זיין וויכטיגסטען ווערק, אין וועלכען ער האָט ערקלעהרט און פעסטגעשטעלט די יסודות פון דער אידישער רעליגיע, און געזוכט צו פארענטפערען די סתירות צווישען גלויבען און וויסענשאפט, אין דעם ספר ״האמונות והדעות״ גיט אפ רבינו סעדיה גאון דער אידישער האָפנונג, דער גאולה, פיעל פלאץ. רעדענדיג וועגען דער גאולה אחרונה, וועגען דער לעצטער גאולה, ערקלעהרט דער וויכטיגסטער פון די גאונים, אז טראץ דעם וואָס אלע וואונדערען זיך, ווי איז עס מעגליך אזוי לאנג ניט אויפצוגעבען דעם גלויבען, וועדאָך די האָפנונג פון באפרייט צו ווערען ניט אויפגעגעבען, און די וועלכע זייען מיט טרערהרען, וועלען נאָך שניידען מיט געזאנג. *)

פונקט ווי עס איז נאריש דער, וואָס פארשטעהט ניט, אז ווען מען פארזייט די זריעה אין דער ערד, ניט עס אין שניט־צייט אפ צוואנציג און דרייסיג מאל אזוי פיעל ווי פיעל מען האָט אין דעם שוים פון דער ערד אריינגעלעגט, אזוי איז אויך נאריש דער, וואָס קען ניט פארשטעהן די אידישע האָפנונג און גלויבען, אז ״די אידען וועלען אלע צונויפגעזאמלט ווערען, און קיין איינער וועט ניט בלייבען אין

*) אנחנו סובלים ומיחלים מה שיעדנו, לא נקוץ ולא נקצוף אך נוסיף חוזק ואמוץ כמו שאמר (תהלים לו׳) חזקו ויאמץ לבבכם כל המיחלים ליי׳, ומי שרואה אותנו בענין הזה הוא תמה עלינו, או חושב אותנו לכסילים מפני שלא נסה כאשר נסינו ולא האמין כאשר האמינו, והוא כמי שלא ראה זריעת החטה, ובשהוא רואה מי שמשליך אותה בבקעת אדמה לצמוח, יחזיקנו לכסיל, ואינו מכיר כי הוא הכסיל, אלא בעת הקציר, כשתשוב המדה עשרים או שלשים, וכן דמה הכתוב ואמר (שם קכו׳) הזורעים ברמעה בדנה יקצרו. (מאמר שמיני־גאולה אחרונה).

גלות", *) אפילו די וועלכע געפינען זיך אויף די פארווארפענסטע ים-אינזלען, וועלען צוריקגעבראכט ווערען קיין ארץ ישראל, און אין יענער צייט, וועט גאָר דעם "זמן התשובה", און נאָך דעם "זמן הקץ", וועט פאָרקומען די גאולה, אין יענער צייט, וועל נים נור די אידען זיין באפרייט, נאָר אויך אלע פעלקער וועלען זיין פרייי פון כ'אסט פון מלחמות, און קריעג וועט זיין א זאך פון דער פארגאנגענהייט *) אזוי אז קיין מענש וועט מעהר ניט האלטען קיין געווער אין האנט.

דער מדקדק דונש בן לברט, וועלכער איז געקומען קיין שפאניען פון אפריקא, אויף רבי חסדאי אבן שאפרוט'ס רוף, און וועלכער איז שפעטער געווארען דער פאָפולערסטער דיכטער ביים פאָלק, האָט ארום דעם צעהנטען יאָרהונדערט געזונגען:

יפת נוף הר ציון
אשר בחר עליון
לנפת שם דמיון
ופלך וכפרים —

שעהן איז דער הר ציון, דער ציון בארג, וועלכען גאָט האָט אויסדערוועהלט. דונש בן לברט, וועלכער ווערט פארהערכענט פאר אייגעם פון די וועלכע האָבען אוועקגעלעגט דעם יסוד פאר דער נייער וועלטליכער העבריאישער פאָעזיע, האָט ניט געקענט אויסלאָזען דעם ציון מאָטיוו, און געזונגען וועגען דעם, וואָס ציון'ס בארג איז דער שענסטער, וועלכען גאָט האָט אויסדערוועהלט פאר זיין וואוינונג.

אן אנדער דיכטער און תלמודיסט פון יענער צייט — יוסף אבן אביתור (געשטאָרבען אין דמשק אינ'ם יאָהר 970) זינגט אין א שבח צום בורא עולם:

*) ישראל יקובצו כולם אל בית המקדש ולא ישאר מהם אחד בגלות, (דאָרטען).

*) תסתלקנה המלחמות, עד שלא ישא אדם כלי מלחמה (דאָרטען).

גליו גבורה — במו תראה אם קבוץ פזורה
גזר עת תגזרם לעם נכאה לך זרוע עם גבורה.

אז ער וועט וואונדער און גבורות באווייזן אין דעם טאג וען די צושפרייטע וועלען צונויפגעזאמעלט ווערען, און ער בעט:

חלצם בחסדך מכף צר ועד

באפריי זיי פון די הענט פון זייערע אונטערדריקער און פייניגער זעהענדיג ווי יאהרהונדערטער זענען אוועק אין גלות־לעבען, רייסט זיך פונ׳ם משורר׳ס הארץ ארוים א זיפץ:

את מי זנחת נצח
כי זנחתנו לנצחים
במי אנפת לעולם
כי תנאף בנו לעולמים

וואהרום האָט גאָט אויף אייביג פארלאָזט דאָס אידישע פאָלק, און צאָרנט נאָך אלץ אויף זיי, בן אביתור בעט רחמים. אז עטלעכ זאָל זיך ביי גאָט דאָס רחמנות־געפיהל אויפוועקען און זיך דערמאָהנען אין די, וועלכע זענען געוואָרען צו שאנד און צו שפאָט און זיי וויעדער אויסלייזען, ווי ער האָט זיי שוין אמאָל אויסגעלייזט פון דער שווערער ארבייט אין מצרים.

אויב ביים דיכטער יוסף אבן אביתור הערט זיך א טאן פון פארצווייפלונג, דערפאר אָבער איז שוין פול מיט גאולה־אפטימיזם א צווייטער משורר פון יענער צייט, יצחק אבן כלפון, וועלכער ברענגט די ליידענדע דאָס ליעד פון האָפנונג:

קול מבשר פדיון אשמיע ואושיע
אהבי, ולציון אשיבה ואופיע
אתנהו עליון על כל עם וירגיע
יחזה בהודי ויקר בית תפלתי
אזכרה לו חסדי אגאל את גאלתי

א שטימע פון אויסלעזונג וועל איך צוטראָגען, און איך וועל העלפען מיינע לייבע, ציון וועט וויעדער דערהויבען ווערען איבער יעדען

פאלק, און וועט וויעדער צוזעהן מיין שעהנקייט און לויב, איך וועל אין זיי וויעדער געדענקען און זיי אויסלעזען. — דיעזען טרייסט ברענגט זיי דער דיכטער פון אפטימיזם.

רב שמואל הנגיד, וועלכער איז ניט נור געווען אן אונטער־שטיצער פון די ארימע אידישע דיכטער, נאר אליין אויך געווען א באדייטענדער משורר, האט טראץ זיין פירשטליכע מדרגה, וועלכע ער האט דערגרייכט, געבעטען :

אלוה חי ! תנה לו כוס בגן עדן ובעליה !
וזכהו לבנין עיר תהלתך ולתחיה
(כתב יד א' שיר כו').

אז דער לעבעדיגער גאט זאל מזכה זיין זיין פאלק מיט אויפלע־בונג, און מיט דער אויפבלויאונג פון זיין געליעבטע שטאדט, גע־בעטען, —

אלהי חסוך היום זרוע ימיניך
ומיד אדום חלץ בני אב המונך,
(כתב יד ב' שיר י')

גאט שטרעק אוים דיין הילפס־האנט, און זאמל צוזויף דייגע קינדער, לעז זיי אוים פון אדומ'ס האנט.

דער משורר, וועגען וועמען בייט פאלק האט זיך פארשפרייט די לעגעדארישע געשיכטע, זאן אן אראבישער דיכטער האט איהם אויס קנאה ג'הרג'עט און באגראבען בייז זיך אין גארטען, און שפעטער איז בייט קבר ארויסגעוואקסען א בוים מיט וואונדערבארע פרוכטען, דורך וועלכען מען האט זיך דערוואוסט וועגען מארד — רבי שלמה אבן גבירול, (1058—1020), דער דיכטער, וועמענס לייעדער עס דרינגען אריין אין די טיעפטישען פון דער נשמה, האט טראצדעם, וואס ער איז געווען דער פאעט פון טרויער, דער דיכטער פון פערזעלליכע ליידען, אויך געווידמעט זיין מוזע צום צער פון זיין פאלק, און פיעלע פיוטים, האט ער אויסגעדריקט דעם נאציאנאלען צער און פאלקס־טרויער, און דאס פאלק האט איהם

דערפאר באלוינט מיט דעם, וואס עס האט זיין אדע "כתר מלכות" אריינגענומען אין די יום כפור תפלות. ער בעט, אז משיח בן דוד זאל שוין שנעלער קומען, און דאס פאלק זאל צוריקגעקהרט ווערען צו זיין אמאליגען גלאנץ —

שרש בנו ישי עד אן תהיה נקבר
הוצא לך פרח כי הסתיו עבר.

דער וואַרצעל פון ישי'ס זוהן, ביז וואנען וועסטו באגראבען זיין, הויב אן צו בליהען, ווייל דער ווינטער איז שוין פארביי.

אזוי זינגט דער דיכטער, וועלכער האט לויט רב יהודה אלחריזי'ס מיינונג דערגרייכט די העכסטע שטופע פון דער דיכטער-קונסט, וועלכער רופט אויס מיט וועהטאג געמישט מיט האפנונג אין א תפלה צו גאט, וועו עס וועט זיך שוין הערען דער "קול התור", די שטימע פון דער טערקעלטויב, וועלכע וועט צוריקרופען דאס פאלק צו זיין לאנד, איבער וועלכען ישי'ס שטאם וועט וויעדער רעגיערען, און ער בעט דאדום אין זיין פיוט "מי כמכה" (ציטירט לויט דער זאמלונג פון שניאור זק"ש — ספר שירי השירים):

היה נא לציון סומך וסועד ותקום לחננה כי בא מועד
ולשיר כמאז לך נועד יי' ימלוך לעולם ועד.

גאט זאל זיך דערמאהנען אין ציון, וויל עס איז שוין געקומען איהר צייט.

אין א ליעד, אין וועלכער ער באקלאגט דעם טויט פון זיין אונטערשטיצער רבי יקותיאל זינגט ער —

לבי לציון כחלילים יהמה ולקול בכיתה רחמי נכמרו,
תזעק, "אהה כי נפלה חמה אשר בה נשגבו
עמי ובה נבצרו",

מיין הארץ געהט אוים נאך ציון, און איך פארגעהם די שטימע פון איהר געוויין, וועה, עס איז געפאלען דער מויער, וועלכער האט געדיענט אלס א פעסטונג פאר מיין פאלק. — אזוי זינגט דער דיכטער וועגען דער אריימער געפאנגענער, וועלכע איז אין א פרעמד

לאנד א שקלאפין געוואָרען, און וועלכע האָפט, אז צו איהר בראָך וועט ענדליך נעהמען א סוף, און די "שביה בת ציון", די געפאנגענע ציון'ס טאכטער וועט וויעדער אויפגעריכט ווערען, און אין זיין ליער "גאולה" ברענגט שלמה אבן גבירול צו די אונטער־יאָכטע און געפלאָגטע די טרייסט, אז זייער געבעט איז ענדליך דערהערט געוואָרען, —

שועתך נשמעה עלתה למעוני
שמעתי כי חנון אני.

דער בארעמהערציגער גאָט האָט דערהערט זייער תפלה און געשריי.

דער פעטער פון רבי אברהם אבן עזרא, וועמענס פיעלע שירים עם זענען מיט דער צייט געוואָרען תפלות, און דאָס פאלק האָט מיט זיי מתפלל געווען צו זיין באשעפער, רבי משה אבן עזרא, (אין צוועלפטען יאָהרהונדערט, 1138—1070), וועמען מען האָט אויך צו־ליעב זיינע פיעלע פיוטים און סליחות געדרוקט ר' משה הסלח, קלאָגט וועגען דער אידישער בראָך אין זיין ליער "על כנסת ישראל בגלות":

יונים ביהדי יונים
אשר נפזרו לכל רוחה
אונים מבלי אונים
והוגי בפחי אנחה,
במעונים שאננים
ובתי עז ומבטחיה
יתן יי' לכם ומצאנה מנוחה —

ווי טויבען צושפרייט אין יעדער זייט, אהן קראפט און אהן כח, און אויסגעהענדיג פון די זיפצען, איז ביי רב משה הסלח, דאָס אידישע פאלק, און ער בעט, אז גאָט זאל זיי וויעדער רוהע געבען. עס פעהלען ווערטער אויסצודריקען די ליידען, די גלות־טעג וועלען אלץ לענגער און לענגער און די פארבליבענע פרייַנט פארלאָזען אייַנציגווייז, ווי א פארטריבענער הירש, פאריאָגט פון זיין נע־

צעלט, מוז ער אומוואנדערען, די גאנצע אומה אווי, אבער ניט אייביג וועט עס אזוי זיין, דאם גאולה־יאהר וועט דאך אמאל קומען, און דאן וועלען אלע וואונדען פארהיילט ווערען, אן ענד וועט ווערען צום טרויער, וויעדער וועט זיך הערען דאם פרעהליכע געזאנג, —

ותשיר תהלה בא קץ אבלי
וכבוד יזרח אדוני אור לי.

צווישען די פיעלע נעמען, מיט וועלכע "די גאלדענע עפאכע" פון דעם שפאנישען אידענטום איז באציערט, צווישען די גדולי התורה, פארנעהמט דער נאמען פון רבנו יצחק אלפסי (דער אלפס, געלעבט אין סוף פון עלפטען יאהרהונדערט), דער מחבר פון דעם בארימטען ווערק "הלכות", דעם אויבענאן, און אין דיעזען וויכטיגען ווערק, וואם איז ביז היינט צוטאג געבליבען א האנט־בוך פאר'ן אידישען דין, וויידמעט דער אלפס פיעל פלאץ דער ארץ ישראל וויכטיגקייט.

"וען מען האט אפילו קיין היישעריק ניט געזעהן, נאר א פליגעל פון זיי, הופט מען עס שוין אוים, און מען איז גוזר תענית". (תענית פרק שלישי).

דאם דארף מען טאן, וויייל מיט'ן ישוב פון ארץ ישראל טאר מען ניט ריזיקירען, און גלייך ווי א געפאהר באווייזט זיך, מוז מען עס זעהן צו באזייטיגען.

די פיעלע תעניתים, וועלכע אידען האבען געהאט, זיינען אין בבל ניט אפגעהיט געווארען, אויף די דארטיגע אידען זיינען זיי ניט חל געווען, און לויט דעם אלפס דארף בבל אפהיטען נאר איין תענית צבור, דעם טאג פון דעם זיינטען אב, —"אין תענית צבור בבבל אלא תשעה באב בלבד" (דארטען פרק רביעי), אויף'ן חורבן דארפען אויך זיי טרויערען.

נחוים זענען געווען די אלע אידישע דיכטער, וועלכע די "גאלדענע עפאכע" פונ'ם שפאנישען אידענטום האט ארויסגעבראכט, פון

צווישען וועמען, דער דיכטער רב שלמה בן גבירול האָט ווי דער ליכטיגסטער שטערען אהויסגעשיינט, אבער איהר שטארקסטען אויסדרוק, האָט די העברייאישע פּאָעזיע געפונען אין די שירים פון דעם גרעסטען משורר, דער גאון און פּאָטער פון דער נאציאנאלער העברייאישער פּאָעזיע, רבי יהודה הלוי (1086—1142), דער משורר, וועגען וועמען עס האָט געזונגען הונדערטער יאָהרען שפּעטער, דער אידיש־דייטשער דיכטער דייניך היינע, אין זיין "ראַמאנצערא" —

יא, געווען איז ער א דיכטער
גחוים און גלענצענד ווי א שטערען,
פאר זיין פּאָלק א ליכט און פאקעל,
א גרויסארטיג וואונדערבארע.

פייערזייל פון זאנג און שירה,
וועלכע איז פּאראויסגענאנגען
פאר דעם טרויערצוג ישראל'ס
אין דעם מדבר פון דעם גלות.

ריין און עכט, גאָר אָהן א פּגימה
איז זיין ליעד ווי זיין נשמה —
בעת דער בורא האָט באשאפען
זיין נשמה, העכסט צופריעדען.

האָט ער זי א קוש געגעבען,
און מען הערט דעם קלאנג פון קוש אין
יעדען ליעד פון דיכטער, וועלכעם
איז געהייליגט חורך גאָט'ס גנאדע.

— דער דיכטער, וועגען וועמענם שאפונג, פּראָפעסאָר ה. גרעץ האָט פּאָלגענדעם צו זאָגען אין זיין "געשיכטע פון די אידען": "אין דער

גאנצער נײ־העברייאישער פֿאָלקסזיג זענען יהודה הלוי׳ס ציון לײַדער די, וועלכע קענען אמבאסטען צוגעגליכען ווערען צו תהלים. וען ער קלאָגט אויף ציון׳ס וויסטקייט, אָדער וען ער חלומט וועגען אויהר גרויסקייט, און באשרייבט ווי זי וועט וויעדער אמאָל פֿאראייניגט זיין מיט איהר גאָט און איהרע קינדער, שטעלען מיר זיך פֿאָר אז מיר האָבען דאָ וויעדער איינעם פון די בני קרח. ער איז געווען א נאציאנאלער פֿאָלק, און דארום נעהמען זיינע לײַדער דעם לעזער מיט א ניטווידערשטאנדליכער קראפֿט, און ער איז געווען ניט נור דער דיכטער, ער איז אויך געווען א בריליאנטענער דענקער, געפיהל און גדאנק פֿאָלקשטענדיג פֿאראייניגט". ביי דעם דיכטער איז ענטדעקט געוואָרען דאָס נאציאנאלע לײַד, דאָס ארץ ישראל לײַד, אין איהר גאנצער גרויס. די אלטע שבועה, וועלכע איז געשוואָירען געוואָרען פון די פֿארטריבענע ביי די טייכען פון בבל וועלכע האָבען זייערע הארפֿעס אויף די ארונטרגעהאָזענע ווערבעס אויפגעהאנגען, וועלכע האָבען זיך די פינגער אָפּגעהאקט, אום ניט צו שפּילען די ציון־לײַדער "על אדמת נכר", אויף פרעמדען באָדען, — די שבועה וועלכע זיי האָבען געשוואָירען, אז זיי וועלען קיינמאָל ניט פֿארגעסען דאָס לאנד, וואו זיי זיינען געבוירען געוואָרען, דיזעלבע שבועה ווידערהאלט זיך אין די מעהרסטע פון רב יהודה הלוי׳ס ציון און נאציאנאלע לײַדער, — דער דיכטער פון גאט׳ס גנאדע.

לבי במזרח ואנכי בסוף מערב
איך אטעמה את אשר אכל ואיך יערב.

מיין הארץ געהערט צו מזרח, אָבער איך בין גאָר אין מערב, ווי אזוי קען מיר מיין עסען שמעקען, און ווי אזוי קען עס מיר זיין זיס. אזוי דריקט אויס זיינע גרויסע לײַדען, דער פֿאָטער פון דעם נייעם העברייאישען שיר, וועמענס נשמה עס לעבעט נאָך דער "אדמת קודש", און וועלכער גיט אויסדרוק צו זיינע לײַדען, אין די "שירי ציון", אזוי דריקט אויס די בענקשאפט פון פֿאָלק צו

ארץ ישראל רב יהודה הלוי, וועלכער איז גרייט צו האלזען אוז קושען ירושלים׳ס שטיינער, וועלכע זיינען פאר איהם זיסער ווי האניג —

הלא את אבניך אחונן ואשקם
וטעם רגביך לי מדבש יערב.

רב יהודה הלוי האָט געזונגען וועגען דעם פאלק׳ס בענקשאפט, אוז דאָס פאלק האָט איהם הערפאר באלוינט מיט דעם וואָס עס האָט געמאכט זיין ליעד ״ציון הלא תשאלי״ אלס דאָס קלאָג ליעד, די ״קינה״ וואָס עס זאָגט יאָהר איין יאָהר אויס, פאר די פיעלע חורבן אוז גלות יאָהרען. אוז האָט די לעגענדע געשאפען, אז ער האָט עס פערפאסט דאָז וועז ער איז געטרעטען געוואָרען פאר ירושלים׳ס טויערען פון דעם ווילדען אראבישען פערד. —

חיי נשמות, אויר ארצך, וממר דרור
אבקת נפשך, ונפת צוף נהריך.

די לופט פון׳ס לאנד לעבט אויף די נשמה. —מיט די רב יהודה הלוי׳ס ווערטער, בעט א גאנץ פאלק יעדעס יאָהר, אוז פון די פינסטערע מאט באלויכטענע בתי מדרשים אוז שוהלען רייסען זיך ארויס די ווערטער —

ינעם לנפשי הלוך ערם, ויחף עלי
חרבות שממה אשר היו דביריך

אוז אומגעוואנדערט וואלט איך טאג אוז נאכט א נאקעטער, א בארפעסער אויף דיינע חורבות. איך וואלט מיט מיין שטעקען אויסגעמאסטען אלע קברים, מיט דיין נשמה לופט זיך אנגעאטעמט, זיך אייגעוויקעלט אין דיין זיסען שטויב, אוז ביז צום בלינד ווערען באווייגט דיין חורבן ציון . . . (פון ביאליסס איבערזעצונג) אזוי זינגט וועגען ציון דער פאָעט, אויף וועמען רב יהודה אלחרוזי האָט געזונגען ״יהוא לויח פאר על ראש משיחיו״. דער דיכטער וועלכער איז לויט רבי משה בן עזרא, דער שטערען וואָס באלייכט די וועלט,

אין דער לענג און אין דער ברייט, וועלכער שוועבט ווי אמאל ביי די טייכען פון בבל, —

תשכח ימיני עיר תהלה לעד אם אשכחכי
תדבק לשוני לחכי, אם לא אזכרכי.

וען א פרייוד שטראפטאיהם דערפאר, וואם עד האט באשלאסען צו פארלאזען שפאניען, און פאהרען קיין ארץ ישראל, ענטפערט איהם דער גרויסער משורר, —

היש לנו במזרח או במערב
מקום תקוה נהי עליו בטוחים —

עס איז ניטא קיין אנדער רוה־פלאץ ווי נאר ארץ ישראל, ניט אין מזרח און ניט אין מערב

מצרים און ארץ ישראל ביידע האבען פארנומען א וויכטיגען פלאץ אין דער אידישער געשיכטע. אין מצרים זענען צוערשט די געטליכע שלוחים געקומען. דארטען האט משה דאם גרויסע געטליכע וואונדער אנטפלעקט. אבער עם קומט ניט צו ארץ ישראל, וויל ארץ ישראל איז מקום הדין, מקום הרחמים, "ושם יחל אנוש לשכר פעלה". דאם ארט פון דין און רחמים, וואו דער מענש קען האבען אויף שכר. נאר א טייל פון ארץ ישראל'ס היליגקייט, איז אוועקגענעבען געווארען צו מצרים און בבל, אבער דאם הארץ און די אויגען פון פאלק זענען שטענדיג געווענדעט צו דער גאנצער היליגקייט, און דאם פאלק בעט דוחק'ן דיכטער, או עס זאל טויבען־פליגעל באקומען און זאל דורך זיי קענען ציען דערגרייכען, איינצואטעמען די דארטיגע לופט.

ומי יתן אבר כיונה לי אעופה ואשכנה
אטוש תימן וצפונה ואשאף רוח ציונה.

א טויב וואם איז אויף אדלער־פליגעל פארטראגען געווארען פון איהר נעסט אין א וויטען וואלד, און דארטען זענען פאר איהר פארשפרייט פיעלע נעצען פון די, וועלכע ווילען איהר פאנגען און שלעכטעם טון, דאם איז א מאטיוו וועלכער ווערט פיעל מאהל ווידער

דערהאלט אין רבי יהודה הלוי'ס ליעדער, אין די שירים פון'ם דיכטער, וועלכער קען ניט פארגעסען אין דעם אמאליגען גלאנץ־לעבען פון זיין פאלק, און וועלכער איז גרייט מיט זייער טרעהרען חורבנות־נעצען די ערד, וואו דאס געבורט־בעטל פון'ם פאלק איז אמאל געשטאנען, און וועלכער רייסט זיך צורויק צום לאנד, אבי־וואהל עם פליהען דארטען יעצט אום ברענענדע שלאנגען אנשטאט דעם עם זאלען זיך צוטראגען די ריחות פון די געוויקסען פון'ם גלעד בארג, און דעם דיכטערס מוזע איז זיכער אז אזוי וועט עס ניט אייביג זיין, איז זיכער, אז דער "קץ" מוז דאך קומען, און דער טרויער וועט דאן אין פרייד פארוואנדעלט ווערען, יחושלים וועט דעם ביטערען כוס אין גאנצען אויסטרינקען, און דאן וועט זיך וויעדער דאס פרעהליכע געזאנג דערהערען, יהודה וועט וויעדער זייען יום טובים פייערען —

באה עת תענוגיך ושב הצבי אל חדריך
שמעי מהמון חוגגיך שלום מכל עבריך
חגי יהודה חגיך שלמי נדריך.

פריעדען און פרייד — די צוויי סמנים פון א ניי לעבען הערען זיך פון די מעהרסטע ליעדער, דער בעטלער וועלט וויעדער א פריינץ, און זיין גוף באציערען יעצט די בגדי מלכות אנשטאט די בעטלער־טארבע, און דער נייער איד מארשירט שטאלץ אנשטאט מיט א בעטלער־שטעקען אין האנד.

די זעלבע ליעבע צי ארץ ישראל, וועלכע ער צייגט אהויס אין זייגע שירים, איז אויך צו זעהן אין זיין רעליגיעז־פילאזאפישען בוך באקאנט אלס דער "ספר הכוזרי" געשריבען אין דער פארמע פון א וכוח צווישען דעם מלך הכוזרים און זיין אידישען חבר.

ווען דער כוזרי און דער חבר דיסקוטירען וועגען "שלמות הנפש", און ער זאגט איהם, אז ער האט נאך קיינמאל ניט געזעהן, אז די וועלכע זענען געשטארבען אין ארץ ישראל זאלען זיין ווידערגעבוירען וויי די אנדערע, ענטפערט איהם דער חבר, אז ארץ

ישראל איז פאר'ן פאלק, ווי ארבייט פאר א ווייטגאַרטען, אזוי ענג צוזאמענגעבונדען זענען זיי —

"אזוי איז די זאך, דאס וואס איהר זאגט אז דער ווייטגאַרטען גערעט, וועט מען וואלט ניט פארפלאנצט די ווייטשטאקען, און ניט געטון די גוטיגע ארבייטען, וואלט קיין ווייטרויבען ניט גע־וואקסען. די ערשטע און אייניגיגע מעלה פאר א פאלק איז ווי איך האב שוין דערמאהנט, דאס לאנד, וועלכעם העלפט צו מיט איהרע מעשים און תורות, וועלכע זענען ווי די ארבייט פאר'ן ווייט־גאַרטען" * (ספר הכוזרי מאמר שני).

שלמות הנפש קען לויט זיין מיינונג נאר זיין אין ארץ ישראל, וואו אלעס ווערט צוזאמענגעהאפטען אין איין גאנצעם. — ארץ ישראל איז לויט'ן חבר'ס מיינונג אזוי וויכטיג, אז אלע וועלכע האבען נביאות געזאגט, האבען נאר נביאות געזאגט וועגען איהר — כל מי שנתנבא לא נתנבא כי אם בה או בעבורה (דאַרטען).

וועו דער חבר ווייל פארלאזען דאס כוזרים לאנד, צו פאהרען קיין ירושלים, און דער קעניג וויל איהם דערפון אפרעדען, אנצייגענדיג אויף דער גרויסער סכנה, וואס שטעהט איהם פאר אין אזא ווייטען וועג, און אז מען קען איבעראל זיין נאהענט צו גאט, ענטפערט איהם דער חבר —

"די שכינה וואס מען זעהט אויג אויף אויג, זי פעהלט, וויל זי אנטפלעקט זיך נאר צום נביא, אדער צו די אויסדערוועהלטע, און א באשטימטען ארט" * (דאַרטען מאמר חמישי.) — און דאס

*) כן הדבר, זה שאתם אומרים שמצליח בו הכרם, אילו לא היו נוטעים בו הגפנים ועובדים העבודה הראויה להם לא היה עושה ענבים, והמעלה המיוחדת הראשונה היא לעם שהוא סגולה ולב כאשר זכרתי, ויש לארץ עזר בזה עם המעשים והתורות התלויות בה, אשר הם בעבודה לכרם".

*)השכינה הנראית עין בעין היא אשר נערכה, כי איננה נגלית כי אם לנביא או להמון נרצה במקום המיוחד.

אויסגעקליבענע ארט איז ארץ ישראל, וואו דאָס האַרץ און די נשמה זענען אמריינסטען און קענען זיך דארום נעהענטער באהעפטען מיט דער גאָטליכקייט.

דער ארץ ישראל מאטיוו וועלכער איז אזוי בולט געקומען צום אויסדרוק אין דער שאפונג פון רבי יהודה הלוי איז אויך געוואָרען דער לייט מאָטיוו אין די ווערק פון א רייהע אנדערע העברייאישע דיכטער.

"קרב תקרב פדיון לעם נכאה ואביון" — דערנעהענטער די אויסלעזונג פון דאָס ארעמע און דערשלאָגען פאָלק, בעט דער פיטן ישחק משבראן. "געגנג צו זיין אין טחויער, לעבען ווי אין א לייבען־גרוב, זאָלען זיך אנדערע ליכטיגערע טעג אָנהויבען" זינגט לוי־אל־תבאן. "זאמעל צוטויף דיינע פארשטויסענע שאף, און דער פאסט־טאג זאָל ווערען א טאג פון פרייד און שמחה", בעט שלמה אבן גות.

אין איין צייט מיט רבי יהודה הלוי האָט געלעבט דער דיכטער רבי אברהם אבן עזרא (ארום סוף פון עלפטען יאהרהונדערט), א חבר פון רבי יהודה הלוי, און אָבוואָהל זיין מוזע איז מעהרסטענס געווידמעט געווען דעם ליעד פון דער ארמוט, די "שירי עני", האָט דאָך אויך די ציון־בענקשאפט געפונען אן אפקלאנג אין זיינע לידער, און פילייכט אונטער דעם דירעקטען איינפלוס פון רבי יהודה הלוי'ס "ציון הלא תשאלי" האָט ער אָנגעשריבען דאָס ליעד "קול בת ציון", אין וועלכען ער באקלאָגט דאָס לאנד, וואָס איז פארוויסט געוואָרען.

פון תמיד אן האָבען די אידישע דיכטער און געלעהרנטע ליעב געהאט צו פארגלייכען דאָס אידישע פאָלק צו א טויב, און אין דעם ליעד "על היונה" זינגט און בעט ראב"ע וועגען צוריקקעהר קיין ארץ ישראל —

מרטו כל שכניה
כנפיה בצדיה
גם ירקו בפניה,
ויהוה שם היה,
למה לא תחנה,

צור, כי בך חסיה,
לחיית אל תתנה,
עד מותה בשביה,
אם היא כשפחה קנה

ואם בת היא וחיה,
וזכור נבואת ישעיה:
התשכחי אשה עולה,
ושובבה אל גבולה,
וחומת אש תהיה לה. —

אלע איהרע שכנים האבען איהר די פליגלען בשעת דער פאנג אויס־געפליקט, און אויך געשפיגען אין פנים אריין — גאט, דו ביסט דאך דאָרט געוועזען, וואהרום דערבארעמסטו דיך ניט, אין דיר באשעפער, איז דאך איהר שוין, לאז איהר ניט שטארבען אין איהר געפאנגענשאפט. אויב זי איז ווי א דיענסט קויף איהר אוים, און אויב ווי א טאכטער, דאן לאז איהר לעבען. געדענק ישעיה'ס נבואה — קען א פרוי פארגעסען איהר קינד, קעהר איהר צוריק און איהרע גרענעצען, און זיי פאר איהר א וואנט פון פייער.

דער משורר רבי שלמה שרביט הזהב, וועלכער האט נאכגעאהמט בן גבירול'ס "כתר מלכות", האט געשריבען צוויישען אנדערע א פיוט "פיוט ליום שביעי של פסח", אין וועלכען ער בעט:

"נעהם זיך אן גאט געגען די קריגער מיינע, קעהר אום דיין אויסדערוועהלט פאלק, לעז זיי אויס א צוויייט מאהל, זאמעל זיי צונויף, ברענג זיי צוריק און פלאנץ זיי וויעדער אין אויף'ן בארג פון דיין ערבונג".

רב יהודה אלחריזי, דער פארפאסער פון ״תחכמוני״ וועלכער וועלט פאררעכענט פארן לעצטען וויכטיגען משורר פון דער גאלדענער רענעסאנס עפאכע (1165—1225) האט זיך געפיהלט גליקליך, וואס ער האט אויסגעביטען זיין געבורטס־לאנד שפאניען אויף ארץ ישראל, און ער הריקט דיעזע צופריעדענהייט אוים אין א שיר, אין א געזאנג צו ציון:

נפשי לציון מספרד גלתה,
ממעקים עד שחקים עלתה
גיל תרבותה יום ראתה הר אל, והוא
היום אשר מיום היותה אותה.

איך בין קיין ציון פון שפאניען פארטריבען געווארען, און דאס איז ווי מיין נשמה וואלט זיך ווי פון א טאל אזש צום הימעל דערהויבען, דער טאג וועו איך האב דעם געטליכען בארג דערזעהן איז דער טאג, אויף וועלכען איך האב לאנג געווארט, — אזוי דריקט אויס זיין פרייד דער דיכטער, ביי וועמען ציון איז דאס שעהנסטע לאנד פון אלע מדינות, א שעהנקייט וואס קיין מענשליך אויג האט נאך ניט געזעהן, דאס לאנד וועלכעם קען זיך פארגלייכען מיט דעם הימעל —

ציון אשר כמה מדינות נהדרו
אך כהדרה עין אנוש לא ראתה
לא אדעה אם המרומים שחחו
נגדה ואם היא על מרומים עלתה.

פאר אלחריזין איז עס ניט נור דאס לאנד פון דער פארנאנגענהייט, דאס לאנד פון אמאליגער שעהנקייט, א לאנד, וואס דאס אויג, וועלכעם האט איהר ניט געזעהן, האט קיין ליכטיגקייט קיינמאל ניט געזעהן, נאר אויך דאס לאנד פון דער צוקונפט, און ער פארענדיגט זיין ציון־ליעד מיט'ן אויסרוף —

עוד צור ישיבנה לאפריון ועוד
תשוב לעדנה אחרי כי בלתה.

אנדערש קען זיך דער דיכטער די צוקונפט פונ׳ם לאנד ניט פארשטע־
לען ווייל דאס איז א לאנד, דורך וואנען עס פיהרט א וועג צו די
הימלישע טויערען, צו די שערי שמים, א לאנד וואס איז נאהענט
צו דער שכיה, און אזא לאנד קען לאנג ניט וויסט בלייבען, —

האל אשר אזה למושב לו
יראה ברב עניה ושב שביה
בוכה לנוד דודה בשובו לה
ימחה דמעות מעלי לחיה —

דער גאט, וואס האט איהר פאר זיין זיץ אויסגעקליבען, וועט
ענדליך אייגזעהן איהר פיין, ער וועט אפוויישען איהרע טרעהרען
און וועט צו איהר צוריקקעהרען די געפאנגענע.

* * *

די אידישע שאפונג פון יענער צייט, האט זיך ניט באנרענעצט
מיט איין געביעט, וו׳ האט ארומגענומען אלע פאזען פון דער גיים־
טיגער שאפונג, און אבוואהל די הלכה, די פאעזיע, און די פי־
לאזאפיע, האבען פארנומען דעם אויבען אן אין דער שאפונג,
איז אבער אויך פיעלעם געשאפען געוואָרען אויף אנדערע געביעטען
און די אלע אנדערע וויסענשאפטען האבען אויך געהאט א רייהע
פון טרעגער און גרויסע פערזענליכקייטען.

די געשיכטע און רייזע באשרייבונגען פון די אידען אין פאר־
שיעדענע לענדער, האט צו יענער צייט געפונען איהר שטארקסטען
אויסדרוק אין בנימין פון טודעלא, וועלכער האט דרייצעהן יאהר
אחומגערייזט איבער די פארשיעדענע אידישע ישובים אין די דאמאלס־
דיגע דריי באוואוסטע וועלט־טיילען, אייראפע, אזיע, און אפריקע
און ער האט שפעטער זיינע רייזע באשרייבונגען פארעפענטליכט אין
זיין ספר ״מסעות בנימין״. דאס ווערק זיינס ענטהאלט פארשיע־
דענע רייזע באשרייבונגען, אבער א באזונדער ליעבע פיהלט זיך
דארטען, וואו ער רעדט וועגען ציון און ירושלים. גוסטאוו קאר־
פעלעס, רעדענדיג איבער דיעזען ספר אין זיין געשיכטע פון דער

העברייאישער ליטעראטור (תולדות הספרות העברית) ערקלערט, אז דאָרטען, וואו בנימין פון טודעלא רעדט וועגען ירושלים, פיהלען זיך אין זיינע ווערטער פונקען פון העכסטען עקסטאז און באגייסטע־רונג. באציהעגדיג זיך אזוי צו זיין "ארץ אבותיו", צו דעם לאנד פון זיינע עלטערען, לייקענט דאָרום רב בנימין אָפּ יעדע פארבינדונג מיט'ן פאלק, פאר די, וועלכע גלויבען ניט אין קבוץ גלויות *), אז אידען וועלען זיך צוריקקריגען אין זייער לאנד, ווייל דאָס ווערט זיכער געשען, און יהוה דער גאָט פון ישראל וועט זיי צונויפזאמלען פון איבעראל וואוהין זיי זיינען נאָר פארשפרייט געוואָרען.

— רבנו משה בן מיימון (רער רמב"ם, 1204—1135) דער גרויסער אידישער געלערנטער, וועלכער איז באטיטעלט געוואָרען מיט דעם באריהמטען שפרוך "ממשה ועד משה לא קם כמשה", האָט אין זיין "משנה תורה", דאָס וויכטיגסטע הלכה־ווערק ביז היינטיגען טאג, פיעלעם וועגען ארץ ישראל, וואָס דערמאָהנט אין פיעלע שטעלען פון תלמוד.

"עס איז שטענדיג פארבאָטען צו פארלאָזען ארץ ישראל צוליעב חוץ לארץ, סיידען צו לערנען תורה, נעהמען א פרוי, אָדער צו ראטעווען זיך פון די הענט פון די עכ"ום, און שפעטער זיך צוריקקעהרען אין ארץ ישראל" — זאָגט דער רמב"ם (הלכות מלכים), "סיידען וועו דער הונגער אין לאנד איז זעהר גרויס." — ארץ ישראל איז אזוי נאָהענט צום אידישען הארץ אז — גדולי החכמים היו מנשקין על תחומי ארץ ישראל ומנשקין אבניה, ומתגללין על עפרה — צוקומענדיג צו די גרעניצען פון ארץ ישראל פלעגען זיך די גרעסטע חכמים צוקושען, קושען די שטיינער און זיך קאלערען אין איהר שטויב, (דאָרטען).

ארץ ישראל פאהניט די זינד, לויט דעם רמב"ם — כל השוכן

*)וכל מי שיבטל שלא יתקבץ ישראל, איטו רואה סימן טוב ולא יחיה עם ישראל.

בארץ ישראל עונותיו מחולין, און "וער עס פארבייט ארץ ישראל אויף חוץ לארץ איז ווי ער וואלט געדינט צו עבודה זרה".

אין זיין בריהמט פילאזאפיש ווערק "מורה נבוכים", ער־קלערט רבינו משה בן מימון, אז דערפאר האט זיך פון אידען אפ־גענטן די נבואה, וויל פון דעם גלות איז דאס אידישע לעבען אנגע־שטעקט געווארען מיט "עצלות" און "עצבות" (מורה נבוכים חלק שני), וועו דער רמב"ם רעכענט אויס אין זיין "ספר המצות" די תעשה'ס און לא תעשה'ס, פארריכטעט ער אלס איינע פון די לא תעשה'ס, אז מען זאל ניט פארקויפען קיין אייגענטום אין ארץ ישראל אויף שטענדיג, נאר צייטווייליג, (מצוה רכ"ז), משיח, וועט זיך לויט'ן רמב"ם באווייזען צוערשט אין דעם וויכטיגסטען לאנד פון דער גאנצער שאפונג, — אין ארץ ישראל *) און צוא־מען מיט דער משיח אנטפלעקונג און די גאולה וועט זיך אויך צוריק־קעהרען די נבואה צו אידען.

צו דער צייט וואס אין דיעזע יאהרהונדערטער האבען די אידען אונטער דער מאכמעדאנישער הערשאפט געלעבט גאנץ רוהיג, און געקענט רוהיג פארזעצען זייער שאפען, איז אבער גאנץ אנדערש געווען דער גורל פון יענע אידען, וועלכע האבען געהאט דאס אומגליק צו וואוינען אין די קריסטליכע לענדער. אהום דעם סוף פון דעם עלפטען יאהרהונדערט, האבען זיך די קריסטליכע פעלקער, ווי פראנקרייך און דייטשלאנד, פאראייניגט צו פיהרען מלחמה געגען דער מאכמעדאנישער וועלט. די לאזונג איז געווארען, אפצונעה־מען פון די הענט פון די "אונגלויביגע" מאכמעדאנער פאלעסטינא, און עם האבען זיך אנגעהויבען די רייהען פון קרייץ־צוגען, וועלכע האבען א טרויעריג קאפיטעל אין דער אידישער געשיכטע ארויינגע־שריבען. מען איז געגאנגען נקמה נעהמען פון די מאכמעדאנער, און אפגערעכענט האט מען זיך דערווייל מיט די אידען. הונדערטער

*) בתחלה יראה בארץ ישראל, כי בארץ ישראל תהיה תחלת הראתו, (אגרת תימן).

און טויזענדער אידען זענען אויסגעקומען געוואָרען אין דייטשלאנד און אין פראנקרייך מיט "שמע ישראל" אויף די ליפּען, דער אידישער מארטירער־צעטעל האָט געהאלטען אין איין וואקסען, און אין די יאָהרען צוויישען 1096 און 1187, זענען אין די הרגי קרייץ־צוגען פיעלע אידישע קהלות אין גאנצען אָפּגעמעקט געוואָרען. די אידען, וועלכע זענען לעבען געבליבען, האָבען אויפגעהערט צו זיין פרייע מענשען, נאָר זענען געמאכט געוואָרען פאר דאָס אייגענטום פון די קעניגע און די פארשיעדענע פירשטען, וועלכע האָבען פארשטעהט זיך, געזוכט צו האָבען פון זייערע אידען וואָס מעהר הכנסה.

צו דער גרעסטער ערנידערונג און באליידיגונג איז דאָרטען געבראכט געוואָרען דאָס אידישע פאָלק, צו די נגישות און הדיפות איז ניט געווען קיין גרענעץ, דאָך איז דאָס אלץ ניט אומשטאנד געווען אונטערצוגראָבען די אידישע גייסטיגע טעטיגקייט. די פארפאָלגונגען, האָבען פארקעהרט, געטריבען די דאָרטיגע אידען צו אן ענגער צוואמענלעבען, און א מעהר פארטיעפען זיך אין זיך, אין דער אידישער רעליגיע, און דער גאנצער גייסטיגער ירושה פון די עלטערען.

דייטשלאנד און פראנקרייך האָבען נאָך פון פריהער געהאט גרויסע ישיבות פאר'ן תלמודישען שטודיום. אין פראנקרייך האָט געלעבט רבנו גרשם (געשטארבען אין 1040), דער אָנפיהרער פון די "חכמי לותרניה" — די געלערנטע פון לאטרינגען. אין פראנקרייך איז געבוירען געוואָרען און געלעבט דער וויכטיגער אידישער געלערנטער, וועלכער האָט געשריבען דעם פאָפולערען פירוש אויף תנ"ך און תלמוד, רבנו שלמה יצחקי, אָדער ווי ער איז באוואוסט מיט די ראשי תיבות פון זיין נאָמען רש"י, און נאָך זיין טויט, איז זיין אָנגעפאנגענע ארבייט פון פארשפרייטען דעם תלמוד און דאָס לערנען צוויישען פאָלק, און אויך צו וועבען די וווייטערע שאפונג, פארגעזעצט געוואָרען פון זיינע נאכפאָלגער, די "בעלי התוספות" און אנדערע. און אויך אין דער שאפונג פון דיעזער פעריאָדע פארנעהמט דער ארץ ישראל מאטיוו א וויכטיגען פלאץ.

אין דעם ״ספר חסידים״, וועלכער איז געשריבען געוואָרען פון ר׳ יהודה חסיד, איינער פון די בעלי התוספות (ארום יאָהר 1200) מיט׳ן צוועק צו פארשפרייטען מאָראַלישע לעהרען צווישען פאָלק, וועלכע זענען די ״ימות המשיח״ יענע טעג וועלן די אידען אויך דאָס לאנד וועלען אויסגעלייזט ווערען, פאר אזוי וויכטיג באטראכט, אז זיי ווערען אָנגעזעהען טעג פון ״לעבען״, די מורא פאר גאָט, יראת ה׳ איז לויט׳ן ספר חסידים פארבונדען מיט ״חיים״, וועלכעס קען ברענגען דרויי זאכען, עולם הבא, עולם הזה, די וועלט און יענע וועלט, אין ימות המשיח די משיחטע. דער מענש דארף לויט ר׳ יהודה החסיד זיך אָפהיטען פון זינד, און ניט גורם זיין, אז א צווייטער זאָל באשטראפט ווערען דורך איהם, וויל ווער עס איז גורם, אז זיין חבר זאָל דורך איהם באשטראפט ווערען איז ער מעכב די גאולה, איז ער מעכב משיח׳ן. *)

משיח און גאולה וועט קומען אזוי פלוצלינג, ווען דער מענש וועט צו דעם זוכה זיין, אז מען קען ניט פאראויסזאָגען וועגען דעם, אָדער נבואה זאָגען וועגען דעם, און ווער עס טוט עס, ווער עס זאָגט יא נבואה וועגען דעם, איז אָדער א כשוף־מאכער, אָדער ער האָט צו טון מיט שדים. *)

די רדיפות אויף די אידען אין די קריסטליכע לענדער האָבען זיך ניט באגרענעצט מיט די אידען אליין, מען האָט אויך געזוכט צו פארפאָלגען דאָס אידישע געשאפענע ווארט, די אידישע תורה. אין יאָהר 1242 האָט מען אויף איינער פון די פאריזער גאסען עפענטליך פארברענט דעם תלמוד. די קאטוילישע קירכע, דער פאבסט און די גלחים, האָבען ניט נור געוואָלט אויסראָטען די לעבעדיגע אידען, נאָר אויך דאָס אידישע געלערנטקייט, און צוליעב דעם פלעגט מען איינאָרדנען דיספוטען, וכוחים, אויף וועלכע מען פלעגט

*) כל מי שחבירו נענש עלי ידו, מעכב משיח.

*)אם תראה שאדם מתנבא על משיח, דע כי הוא עוסק או במעשה כשפים או במעשה שדים.

צווינגען אידישע געלעהרנטע ארויסצוטרעטען. דיעזע דיספוטען זע־
נען געווען פארשפרייט אין אלע קריסטליכע לענדער, אויך אין דער
קריסטליכער טייל פון שפאניען, אין דעם קעניגרייך אראגאניען,
וואו ביי אייגעם פון דיעזע דיספוטען, האט זיך באזונדערס אויסגעצייי־
כענט איינער פון די באדייטענסטע אידישע דענקער פון דרייצעהנ־
טען יאהרהונדערט רבנו משה בן נחמן (1270—1195), דער רמב"ן
א דיספוט, וועלכער האט זיך געענדיגט זיעגרייך פאר אידען.

לויט'ן רמב"ן איז ישוב ארץ ישראל, איינע פון די תריג' מצות,
אוו תמיד דארף זיין דעם מענשענס געדאנק, אפילו אין גלות, צו
באזעצען זיך אין ארץ ישראל *) אוו דער רמב"ן האט עס ניט נור
געפרעדיגט, נאר אויך פארווירקליכט. א צו שטארקער בונד האט
איהם צוגעהאלטען צום אראגאנישען אידענטום, ער זאל זיי קענען
פארלאזען, אבער וועו נאך'ן זיעגרייכען דיספוט, האבען זיך אנגע־
הויבען אויף איהם די פארפאלגונגען מצד די דאמיניקאנער, וועלכע
ער האט באזיגט. האט ער טראצדעם, וואס ער איז שוין גע־
וועזען א זיבעציג יאהריגער זקן פארלאזען שפאניען אוו האט זיך
באזעצט אין ארץ ישראל, אין דעם לאנד, וועגען וועלכען ער האט
געחלומ'ט זיינע גאנצע יאהרען.

געחלומט אוו געטרויעט וועגען ארץ ישראל, האט אויך דער
אידישער דיכטער פון איטאליען, וועלכער איז געווען א חבר פון
דאנטען, עמנואל הרומי.

ר' עמנואל הרומי, דער גלענצענדער סאטיריקער פון דער
מיטעלאלטערליכער העברייאישער פאעזיע (1330—1265) דער
לעצטער פון דער גאלדענער עפאכע פונ'ם העברייאישען געזאנג, בעט
אין זיין "מחברת עמנואל," —

חושה אלהים חי וקבץ נדחך ובעזך
צור אסוף צולע, —

*) מצוה לדורות אפילו בזמן הגלות לרשת את הארץ ולשבת בה.

אויל זיך צו לעבעריגער גאָט, און זאמעל צונויף די פארשטויסענע, קלייב צוזאמען, באשעפער, די הינקענדע.

חושה משיח אל, עשה שרף
ושום על נם לחיות בו נשוכי הזמן,

אויל זיך צו גאָט'ס געזאלבטער, מאך א ברענענדען שלאנג, און הענג איהם אויף דער פאָהן ארויף, כדי ווייערער אויפצולעבען די גע־ביסענע.

ווען עמנואל הרומי באשרייבט אויף א סאטירישען אופן זיין רייזע איבער'ן גן ערן און גיהנם, פארגעסט ער אויך ניט אין דעם אי־דישען גלות און די אידישע מארטירער וועלכע בעטען ביים כסא הכבוד אז די גאולה זאל דערנעהענטערט ווערען, און ירושלים זאל וויידער אויפגעבויט ווערען.

ר' מאיר פון ראטהענבערג (געבוירען געווארען אין ווארמס ארום 1215, געשטארבען אין עלזאסער פעסטונגס־תפיסה אין 1293) איינער פון די וויכטיגסטע תלמודיסטען און בעלי התוספות איז דייטשלאנד, וועלכער האָט זוכה געווען צום טיטול "מאור הגולה", דאָס ליכט פון'ס גלות, און וועלכער האָט זיך אויף אויסגעצייכענט אלס "פיטן" האָט אין זיינע פיוטים, אין וועלכע ער באקלאָגט דאָס וואָס גאָט'ס תורה ווערט געברענט אויף'ן שייטער־הויפען, אויך די טרייסט, אז גאָט וועט נאָך די פארטריבענע שבטים צונויפזאמלען, און זייער ליכט וועט וויידער לייכטען —

שאלי שרופה באש לשלום אבליך
המתאוים שכן בחצר זבוליך. —

זינגט רבי מאיר (מהר"ם), וועלכער איז געשטארבען א מארטי־רער טויט.

א וויכטיג הלכה־ווערק פון יענער צייט, דער "בעל הטורים" (ר' יעקב בן אשר, געשטארבען אין 1340) פסקענט אין "אורח חיים", אין יענער אפטיילונג פון'ס "טורים", וואו עס רעדט זיך וועגען

מענשענ'ס פליכטען, אז "דער וואס זעהט די שטעדט פון יהודה
ווי זיי זענען חרוב דאדף רייסען קריעה ווי אן אבל".

עס איז נעוויזען דיעזער בליק אויף ארץ ישראל, וואס קיין
זאך האט ניט געקענט אונטערדריקען, וואס האט זיך ארויסגעצייגט
צו זיין שטארקער פון די אלע נגישות און הדיפות, און דיעזער
בליק האט באהערשט די אידישע געלעהרזאמקייט סיי אין נגלה און
סיי אין נסתר, און טראץ אלע אונטערדריקונגען, וואס די אידען
האבען איבערגעלעבט אין די קריסטליכע לענדער, האט זיך דאך
פון אידישען הארץ ארויסגעריסען די תפלה און בענקשאפט צו וואוי-
נען אין דעם פלאץ, וואו די שכינה איז אזוי נתגלה געווארען
דאס לאנד וועלכעם וואדט אויף דער גאולה, פונקט ווי דאס פאלק,
דאס לאנד, איבער וועלכען עס וועט וויעדער קעניגען דער מלך
המשיח, און צו וועלכען אויך מצרים, די אמאליגע אונטערדרי-
קערין פון אידישען פאלק וועט נאך ברענגען מתנות *).

צוזאמען מיט דער אידישער געלעהרזאמקייט און וויסענשאפט,
איז אויך געוואקסען די חכמה נסתרה, די קבלה, וועלכע האט
דערגרייכט איהר העכסטע שטופע אין מיטעלאלטער, און דאס
וויכטיגסטע וואדק פון דער קבלה, דאס וואדק וואס איז ביי אידען
פארדעכענט אלס א הייליגער ספר וואדענדיג לעגענדאדיש צוגעשריבען
צום תנא רבי שמעון בן יוחאי, און וועלכעם איז גאר פארפאסט ג'-
וואדען פון דעם אידישען מקובל ר' משה דע לעאן (געשטארבען אין
1305) — דער "זהר", אויך דאס בוך שפרודעלט מיט פיעלעם
וועגען ארץ ישראל, און דעדט זהדט פיעל וועגען דעם קץ, וועגען
די נאהענטע משיח-טעג, וועו עס וועט זיך ענדליך אנהויבען "שיבת
ציון".

לויט'ן "זהר" זענען די אידען און ארץ ישראל אזוי ענג צוזאמענ-

*) העתידה ארץ מצרים להביא דורון למלך המשיח ובעד האכסניא שעשו לישראל אף על פי שנשתעבדו בהם יקבלוה מידם, (מנורת המאור, פון יצחק אבוהב הספרדי).

געבונדען אז — "ישראל אינם נקראין גוי אחד אלא בא"י. "די נעט־ליכקייט, אבוואהל עס איז "מלא כל הארץ כבודו", געוועלטיגט ער נאר אין ארץ ישראל, וועו די אידען זענען דאָרטען — כשישראל על אדמתן או הקב"ה שולט על ארץ ישראל. (זוהר שמות).

ארץ ישראל איז וויכטיגער פון אלע לענדער — וויל דאָרטען רוהט די שכינה — השכינה אינה שורה בחוצה לארץ אלא בא"י, ומשם יורד התמצית לחוצה לארץ.

גוט איז דעם וועו עס קומט א לעבעדיגער אין ארץ ישראל, אָבער וועו עס שטאַרבט אין חוץ לארץ, און וועט באגראָבען אין ארץ ישראל, אויף אירם וועט געזאָגט: "ונחלתי שמתם לתועבה" (זוהר ויקרא).

"וועו עס שטאַרבט אין ארץ ישראל, איז ווי ער וואָלט אומגע־קעהרט דעם פּקדון צום בעל הבית, וועו עס שטאַרבט אָבער אין חוץ לארץ, קעהרט צוריק דעם פּקדון צו דער סטרא אחרא". (דאָרטען).

אין ארץ ישראל האָט אפילו דער מלאך המות קיין שליטה ניט — כל המתים בא"י לא מתים על ידי מלאך המות, אלא על ידי דמלאכא דרחמים דשליט בארעא (זוהר, תרומה) — אזוי דערצעהלט דאָס וויכטיגע קבלה־ווערק, דאָס וויכטיגסטע ווערק פון דער אי־דישער מיסטישער ליטעראטור, וועלכעם וויסט אויך צו דערצעהלען, אז דער ארץ ישראל הימעל האָט א מחיצה און איז אפגעטיילט פון די הימלען איבער די אנדערע לענדער — מחיצות מבדילות בין רקיע הנרקע על ארץ העמים ובין רקיע של אויר ארץ ישראל.

דיעזע וויכטיגקייט פאר ארץ ישראל, וועלכע ווערט איהר צוגע־שריבען פון דער קבלה־ליטעראטור, ווערט אויך צוגעשריבען צו ארץ ישראל אין דער אפאלאגעטישער ליטעראטור, וועלכע האָט אָנגעהויי־בען צו בליהען אין דער אידישער שאפונג, אדאנק די אפטע צוזא־מענשטויסען מיט'ן קריסטענטום, און די אפטע דעבאטען מיט די קריסטליכע גלעהרנטע. אין איינעם פון די וויכטיגסטע אפאלא־געטישע ווערק, דעם ספר "נצחון" פון רבי ליפמאן, וועלכער האָט

געלעבט ארום דעם סוף פונ'ם פערצעהנטען יאהרהונדערט, וועלט ווידערהאלט דער תלמודישער געדאנק (ציטירט לויט דער אמסטער־דאמער אויסגאבע פארעפענטליכט פון יואן קריסטאפער וואגענזייל) אז צוזאמען מיט דער אידישער באפריאונג, וועלען ניט נור די אידען און דאס לאנד אויסגעלייזט ווערען, נאר אנדערע וועלען נאך זיי אונטערטעניג ווערען, *) לויט רבי ליפמאן, וועלען די וואס וועלען ניט באזוכען ירושלים ניט קענען גענישען פון דעם ארץ ישראל רעגען, און אויף זייערע פעלדער וועט ניט ארונטערניידערען דער גשם *) ווייל ציון איז די עיר האלהים, די געטליכע שטאדט, די שטאדט וועלכע וועט נאך דערהויבען ווערען איבער דער גאנצער וועלט. *)

א זעהר פאפולער הלכה ווערק ביז היינטיגען טאג, דער שולחן ערוך אורח חיים פון ר' יוסף קארו (1575—1488) רעדט זעהר פיעל ווענען דער אבילות וועלכע דארף אפגעהיט ווערען בנוגע ארץ ישראל.

די פארשיידענע ספרים, וועלכע האבען זיך באשעפטיגט מיט פארשפרייטען מאראלע לעהרען צווישען די אידען האבען קיינמאל ניט אויסגעלאזען צו באטאנען די מאראלע באדייטונג פון דער אמאליגער "ארץ אבות", דער "תנא דבי אליהו" למשל (א מדרש געשאפען אין איטאליען ארום דעם צעהנטען יאהרהונדערט, דער אמת'ער נאמען פון דעם מחבר איז ניט באוואוסט)., האט צוזאמען מיט דער ליעבע צו גאט אויך געפרעדיגט דעם טרויער אויף ירושלימ'ס פארוויירענעם כבוד און דעם חוב צו בעטען, אז די אידישע גאולה זאל וואס שנעלער קומען, און דיעזע מאראלע לעהרע איז אויך תמיד פארקערפערט געווארען אלס טייל פון דער הלכה.

"גליוך ווי עס הויבט זיך אן ראש חודש אב", פסק'ענט דער

*)מכיון שבא משיח הכל עבדים לישראל — (סימן רנה')).

*) והיה המשפחה מכל הארץ אשר לא יעלו לירושלים עליהם לא יהיה הגשם. (סימן רסג').

*) השם יתברך יתן את ציון עליון על כל העולם. (סימן רפה').

שולחן ערוך, "דארף מען שוין פארקלענערן די פרייד, און אז א איד האָט דאמאָלס א משפט מיט א כותי, דארף ער זיך צוריק־האלטען צוליעב דעם שלעכטען מזל, וועלכער הערשט אין יענעם מאָ־נאט" (הלכות תשעה באב), "ער גאנצער תודש אב, איז א חודש פון טרויער, ווייל אין איהם האבען די צוויי חורבנות פאסירט, אבער די טרויעריגסטע צייט איז די וואָך פון דעם חורבן, די וואָך פון תשעה באב — "א אידישע פרוי טאר דארום אין דער וואָך ניט וואַ־שען די קלייַדער פון אן עובד כוכבים" (דארט). דער העכסטער טרויער פון דיעזער וואָך, דערגרייכט אין דעם טאג פון תשעה באב — "וויל עס טוט דארום א מלאכה אין תשעה באב, זעהט פון דער מלאכה ניט קיין סימן ברכה", און וויל עס וואגט ניט צו טרויערען אין דעם טאג, דער וועט זיך קיינמאָל מעהר ניט וויערער פרעהען מיט שמחת ירושלים — "וויל עס עסט און טרינקט אום תשעה באב, וועט ניט זעהן ירושלים'ס פרייד און וויל עס טרויערט אויף ירושלים, וועט זוכה זיין, און זעהן איהר פרייד" (דארטען)

"זייט דער בית המדש איז חרוב געוואָרען", דערצעהלט אונז וויטער דער שולחן ערוך, "האבען די חכמים מתקן געווען, אז מען זאָל קיינמאָל ניט בויען קיין אויסגעווייסטען בנין, נאָר מען זאָל אויסשמירען פון אינווענדיג די וועגט מיט לייַם, אויסקאלכען, און איבערלאָזען אן אייל אויף אן אייל קענען דער טיר ניט געקאלכט. און אז דער חתן נעהמט א וויב זאָל ער זיך לענען אש אויף'ן קאָפּ, אויף'ן ארט וואו מען לענט תפילין (פארען פלעצער וואו מען איז זיך נוהג צוצוברעכען א כוס ביי דער חופה, אדער מען טוט אן א שווארצע זאך)".

דער זעכצעהנטער יאָהרהונדערט, איז דער יאָהרהונדערט פון דער אידישער געשיכטע, וועו די קבלה האָט זיך שטארק אָנגעהוי־בען צו פארשפרייטען צוויישען אלע פאָלקס־שיכטען, אנשטאט דעם וואָס פריהער איז זי נאָר געווען לעהרע פון יחידים, די צרות און רדיפות האבען געטריבען דאָס פאָלק צו דער וועלט פון מיסטיציזם. דער "זהר" וואָס האָט ביז יענער צייט צירקולירט נאָר אין כתב יד,

איז דאָס ערשטע מאָל אָפּגעדרוקט געוואָרען, אוון פארשטעהט זיך, אז ער האָט דאָרוך באקומען א גרעסערע פארשפרייטונג. דער געדאנק וועגען ביאת המשיח אוון וועגען גאולה האָט באקומען א ווייטערדיגע פארטיפונג, אוון אויך דאָ פארנעהמט דער גאולה געדאנק דעם פאָדערגרונד. ר' משה קורהואירו, דער מקובל פון צפת (געבוירען אין 1571) הויבט אָן זיין ספר "תומר דבורה" מיט א תפלה, וועלכע ענדיגט זיך מיט דעם געבעט פון "ובא לציון גואל", אוון ר' חיים וויטאל (1543—1620) דער וויכטיגסטער תלמיד פון דעם אר"י הקדוש, אוון וועלכער איז נאָך דעם אר"י'ס טויט געוואָרען דער וויכטיגסטער פיהרער פון די מקובלים, האָט געפרעדיגט אז "מען דארף תמיד טרויערען אויף'ן חורבן פון דער אידישער מלוכה, פון ירושלים אוון דעם בית המקדש" אוון אז פארשנעלערען דעם קיץ קען מען נאָר דורך תשובה אוון תעניתים. לויט ר' חיים וויטאל דארף מען צוליעב דעם חורבן מתפלל זיין נאָך מיט מעהר כונה ווי פריהער, ווייל פאר'ן חורבן זענען די מחות מעהר מסוגל געווען *) פאר די תפלות, אָבער זייט דעם חורבן הערען זיך נאָר רחל'ס געשרייען וועלכע באווייזט דעם חורבן פונ'ם בית המקדש.

יפרח כתמר ציץ ישע
יציץ ופרח ישראל,
וסלח אל לשבי פשע
ויקבץ גלות אריאל —

נאָט פארגיעב די זינדיגע, זאָל וויעדער אויפשפראצען אוון אויבליהען ישראל, זאָל זיך ווי א טייטעלבוים צובליהען די האָפנונגשפראָנונג, זאָלען די פארטריבענע געזאמעלט ווערען — אזוי בעט ר' ישראל נג'ארה א פיטן אוון פאָעט פון דיעזען יאָהרהונדערט, אוון

*) אמנם אחר החורבן נסתלקו המוחין מן זעיר ונוקביה, לכן אנו צריכין להתפלל ולחזור המוחין אל מקומם כדי לזווג זכר ונקבה, (פרי עץ חיים — שער תיקון חצות).

וועלכער ווידערהאלט, ווי זיינע פארגעגנער די קלאסיקער־משוררים, די האפנונג, אז ענדליך וועט דער גרויסער טאג פון דער אויסלייזונג קומען.

אבער ניט נאר אין דער העבריאישער שאפונג, וועלכע איז שפעטער איבערגעריסען געוואָרען, און איז ניט באנייט געוואָרען ביז מיט יאהרהונדערטער שפעטער, האט דיעזע בענקשאפט פון פאלק נאך זיין אמאליגע לאנד אן אפקלאנג געפונען, אויך אין דער נייעסטער שאפונג פון די אידען, די שאפונג אויף דער שפראך, וועלכע האט זיך אנגעהויבען צו ענטוויקלען ארום דעם דרייצעהנטען און פערצעהנטען יאהרהונדערט, האט עס אן אויסדרוק געפונען.

דער ערשטער וויכטיגער אידישער בוך, וואס איז ערשיענען אין 1507 אין וועניעדיג — דאס "באבא־בוך" פון אליהו לעוויטא, און וועלכעם איז געשריבען אין גראמען, וועלכע פארענדיגט מיט פאלגענדען נאכוואָרט, וואס איז א תפלה צו גאט —

אונ' זאל אונש דר ליזן אויש אונזרן פיין
אונ' זאל אונש די גינוד געבן
דש מיר אל מושן זוכה זיין
משיח צייט צו דער לעבן
דער זאל אונש פירן קען ירושלים הינייז עבן
אודר ערגאנץ אין איין דערפליין דר נעבן.

אז ארץ ישראל האט געפונען אן אפקלאנג אין דעם אידישען ליעד, וואס האט זיך דאמאלס אנגעהויבען צו ענטוויקלען איז צו זעהן, וואס די האפנונג פון צוריקקעהר האט פארנומען אן אָרט אין דער פאעזיע פון יעדען אידישען דיכטער אין יענער צייט, אין א סעריע "כלה־ליעדער", וועלכע זענען פארפאסט געוואָרען פון לייב קוטנים, ארום דעם 16־טען יאהרהונדערט, זינגט ער :

דאמיט וויל איך עס לאָזען בלייבען צום טייל
איך ווינש אייך אלען גליק אונד הייל :
זאל אונז גאָט געבען די פרייד, דאס משיח זאל זיין בעריט

וועז עס שאן חתן אונז כלה וואר לייד —
אונד פיהרען אונז ווידער אין ארץ ישראל מיט ערען.

דאס לייד, דער שיר איז שטענדיג מעהר מסוגל אויסצודריקען אונ צו אנטפלעקען די סודות פון דער נשמה און הארצען, איז דאס רום דאס אידישע לייד א צארטע קייט פון אידישע ליידען און בענקשאפט נאך'ן לאנד פון דער האפענונג און צוקונפט, אבער ביי דעם אלייז האט זיך עס ניט אפגעשטעלט, אויך דאס אנדערע געשאפענע אין דער אידישער שפראך פון יענער צייט, וויסט צו דערצעהלען פון ארץ ישראל.

א אידיש בוך וואס איז געבליבען פאפולער פאר פיעלע דורות דער "צאינה וראינה" פארפאסט פון יעקב בומ"ה יצחק, ארום דעם סוף פונ'ם זעכצעהנטען יאהרהונדערט, א בוך וואס איז באזונדערס באליעבט געבליבען ביי דעראידישער פרוי, און וואס ענטהאלט פיעלעס, וואס די אמאליגע אידישע פרוי האט געקענט באגרייפען און פארשטעהן, דערדט שטענדיג פון ארץ ישראל מיט א שפראך, וואס דריקט אוים די גרויסע אידישע האפענונג צו זעהן דאס לאנד וויעדער אויפגעבויט.

"ובתים מלאים כל טוב — הקב"ה האט ישראל צוגעזאגט, דאס זיי זאלען געפינען אין די הייזער פון ארץ ישראל דאס די אומות (וואס) האבען חרינען געוואוינט אלעס גוטעס. אפילו דאס פלייש פון חזירים איז מותר גענוצען צו ישראל, וואס זיי האבען געפונען פון די נכרים, און אויך אנדערע זאכען וואס די תורה האט פארבאטען צו ישראל, האט הקדוש ברוך הוא דערלויבט די גאנצע זיבען יאהר אלס זיי האבען מלחמה געהאט אין ארץ ישראל". (פרשת ואתחנן).

אזוי וויסט די נאאיווע פאלקס־מעשה צו דערצעהלען וועגען ארץ ישראל, דאס לאנד פון דער אידישער פארנאנגעהייט, צו וועלכען עס איז אבער פארבליבען מיט שטארקע פעדים צוגעקניפט, און ניט אויפגענעבען די האפנונג פון "שיבת ציון" פון וועלען נאכאמאהל איבערגעפלאנצט אין דעם לאנד פון דער אמאליגער גרויסקייט.

ה.

די נייע שאפונג

צי עס איז געוועזען א היסטאריישער טעות פון רבי יוחנן בן זכאי, וועלכער האָט געפֿאָדערט פון די רוימער א קולטור־צענטר אין יבנה, אָדער ניט — א פאקט בלייבט עס דאָך, אז די אידישע קולטור, די אידישע שאפונג איז פֿאָרגעוואָרפן פון דור צו דור, און איז זי איבערגעריסן געוואָרפן אויף א קורצע צייט, איז זי שפּעטער נאָך מיט מעהר אינערלעכער קראפט באנייט געוואָרפן.

נאָך'ן חורבן פון די ישיבות אין ארץ ישראל איז בבל אויס־געבויט געוואָרפן אלס קולטור־צענטר פאר'ן אידישען פֿאָלק, שפּעטער האָט זיך דיעזער צענטר אריבערגעטראגען אין די פיעלע קהלות פון פראנקרייך, שפּאניען און דייטשלאנד, און וועלכע מיט'ן לויף פון דער אידישער געשיכטע, האָבען זיך נייע צענטרען אויס־געבויט אין די פארשיעדענע טיילען פון איראָפּע — איז אויך דאָרטען די אידישע שאפונג פאָרגעוואָרפן געוואָרפן, און אין דיעזער נייער שאפונג פארנעהמט ארץ ישראל דעמזעלבען בכבוד'ען פּלאץ וואָס עס האָט פארנומען די גאנצע צייט.

אין דרייַ ליניען איז געגאנגען די נייעסטע אידישע שאפונג — די פאָרזעצונג פון דער רבנישער און פֿלפּול ליטעראטור, די נייע אידישע ליטעראטור, און די אויפגעלעבטע העברייאישע שאפונג, און אין אלע דריי, וועלכע אויסגעדריקט די גרויסע בענקשאפט און נאָך גרעסערע האָפענונגען צו ארץ ישראל.

אפילו אין דער השכלה פעריאָדע פון דעם 19־טען יאָהרהונדערט, וועלכע איז געזונגען געוואָרפן "זיי א איד אין הויז, און א מענש אין גאס", זענען עס געווען נאָר אויסצעלנע שטימען, און אויך די שטימען האָבען זיך אָנגעשלאָסען אין די איבעריגע, וועלכע האָבען אויסגעדריקט די אידישע נאציאנאלע האָפענונגען.

אין דער רבנישער ליטעראטור איז פאַרגעזעצט געאַרען דער געדאנק, אז עס איז א מצות עשה פון דער תורה צו פאַהרען וואוינען אין ארץ ישראל, אוו דער פסוק "וירשתה וישבתה בה" האָט פארנומען א פלאץ אין יעדען רבנישען פלפול אוו דרוש.

רב יעקב עמדין (1776—1697) אייגער פון די באדייטענדסטע אידישע געלערנטע אוו תלמודיסטען אין דעם 18-טען יאָהרהונדערט, ערקלעהרט אין זיין "סולם בית אל" (זיין אינלייטונג צום סידור עמדין) אז, "יעדער מענש דארף ביי זיך באשליסען צו באוועצען זיך אין ארץ ישראל", אוו ער באקלאָגט זיך אויף דעם, "וואָס מען פארביליגט אוו מען פוילט זיך צו ביי דיעזער באליעבטער מצוה, וועלכע איז דער פונדאמענט פון דער תורה".

אין א צווייטען פלאץ, רעדענדיג וועגען די שערי תפלות, זאָגט ר' יעקב עמדין —

"אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני — זייט וויסען אוו פאר־שטעהט, אז כאָטש די שכינה רוהט אין יעדען אָרט, דערגרייכט אָבער ניט די תפלה צו די הימלען דורך א גלייכען וועג, ווייל זי מוז צוערשט זיך ריכטען קיין ארץ ישראל אוו ירושלים צום אָרט פון בית המקדש, וואו געגענאיבער איז דער שער השמים."

אליהו הכהן, דער פארפאסער פון דעם זעהר פאָפולערען אוו בים פאָלק באליעבטען מוסר ספר "שבט מוסר", שרייבט צווישען אנדערעם — "וועו מיר וואָלטען קלוג געווועזען וואָלטען מיר צורי־סען אונזערע קליידער אָנגעקלויידט זיך א זאק מיט אש, אוו אויפ־געהויבען א ביטערען געשריי אז גאָט זאָל זיך איבער אונז דערבא־רימען אוו זאָל וויערער אויפשטעלען די איינגעפאלענע סוכת דוד", (דאָרטען פרק ב.). אוו אין א צווייטער זאמלונג זיינער, אין דער מדרשים זאמלונג (מדרש תלפיות) שרייבט ער : —

"די אידען וועלכע וואוינען אין ארץ ישראל, שטאמען פון די עשר ספירות, אוו וועלכע אָנגערופען בני אל חי, — דערפאר אָבער זענען די געבוירען אין הויז לארץ פון א נידעריגער ספירה, ערשט

דאן, וועז מען באזעצט זיך אין ארץ ישראל, באקומט מען א נשמה פון א העכערער יציהה".

אן אנדער פאָפולער מוסר ווערק, דער "קב הישר" פון הרב צבי הירש, פארענדיגט זיין בוך וועגען זיטען און עטיק (דאָרטען, סוף חלק שני), מיט דעם, וואָס, "די שטאדט ירושלים וועט נאָך זיין פיער הונדערט מייל ביי פיער הונדערט מייל, און וועז דער בית המקדש וועט אהונטערניידערען פון הימעל אויף דער ערד, וועט הקדוש ברוך הוא, צונויפזאמלען די אידען קיין ארץ ישראל".

די קבלה און די חכמה נסתרה, די גאנצע מיסטעריעזע ליטעראטור, וועלכע איז געשאפען געוואָרען אין דער פריהערדיגער פעריאָדע, און וועלכע האָט אויסגעבראכט אזעלכע מקובלים ווי דער אר"י הקדוש און זיין תלמיד ר' חיים וויטאל, האָט געשאפען דעם יסוד פאר דעם שפעטערדיגען חסידיזם, וועלכער איז ענטשטאנען אין אכצהנטען יאָרהונדערט, וועמענס באשעפער עס איז געוועזן ר' ישראל בעל שם טוב (1760—1700), און אויף די חסידות האָט זיך פיעל באשעפטיגט מיט גאולה און ארץ ישראל. אין בעל שם טוב'ס לעבען און אין זיין גאנצען פערדיגען האָט ארץ ישראל פארנומען פיעל פלאץ, און ווי עם דערצעהלט דער "ספר שבחי הבעש"ט", האָט רב ישראל אויך געמאכט א פארזוך צו פאָהרען קיין ארץ ישראל צו באזעצען זיך דאָרטען, און ערשט דאן וועז די "חרב המתהפכת" האָט איהם זיך געשטעלט אין וועג, האָט ער זיך צוריקגעקעהרט פון דער נסיעה זיינער.

רבי יעקב יוסף הכהן, דעם בעל שמ'ס א תלמיד, וועלכער האָט געהאלפען באפעסטיגען די חסידות האָט (אין יאָהר 1780) פארעפענטליכט זיין "תולדות יעקב יוסף", די חסידישע ביבעל, אין וועלכען ער לויבט שטארק די "מעלת השפלות" ביי אידען, וויל דורך דער "שפלות" האָבען זיי זוכה געווען צו ארץ ישראל. תפלה, לויט'ן בעל שם טוב'ס תלמיד, געהט שטענדיג האנט אין האנט מיט גאולה.

איינער פון די באריהמטעסטע פיהרער פון דער חסידות אין וואלינער געגענט, לוי יצחק בערדיטשעווער (געשטארבען אין יאָהר

1809), האָט אין זיין "קדושת לוי" ווידערהאָלט דעם תלמודישען געדאנק, אז מיט'ן אידישען גלות, איז אויך די שכינה אוועק אין גלות — שכיון שגלו ישראל משכינה כביכול עמהם, און אז יעקב האָט געדארפט פארלאָזען ארץ ישראל האָט איהם גאָט פארשפראכען אז די קדושת ארץ ישראל ווערט מיט איהם מיטגעהן, אנדערש האָט ער זיך געשראָקען צו פארלאָזען דאָם לאנד. *)

ר' שניאור זלמן, דער "הרב מלאדי", וועלכער האָט אין דעם סוף פון דעם אכצעהנטען יאָהרהונדערט פיעל צוגעהאָלפען צו דער פארשפרייטונג פון חסידות אין ליטע, און געגען וועמען די מתנגדים האָבען געפיהרט א ביטערען קאמף, רעדט אין דעם "תניא" וועגען דער גרויסקייט פון צדקה, וויל זי דערנעהענטערט די גאולה *) און איידען וועלען אויסגעלעזט ווערען נאָר דורך צדקה — אין ישראל נגאלין אלא בצדקה.

די רבנים-רעליגיעזע ליטעראטור צווייפעלט קיינמאָל ניט, אז ארץ ישראל ווערט ענדליך וויעדער אויפגעבויט ווערען און אז דער "לעתיד לבוא" ווערט סוף כל סוף קומען, און די רבנים פונ'ם גיינצעהנטען יאָהרהונדערט האָבען ניט נור אונטערשטיצט דעם געדאנק פון ישוב ארץ ישראל, נאָר אויך געשטעלט זיך אין די רייהען פון די טויער פאר "שיבת ציון".

אין דעם ספר "שיבת ציון", תשובות וועלכע עם האָט געזאמעלט אברהם יעקב סלוצקי, און איז ארויסגעגעבען געוואָרען פון די רוסישע "חובבי ציון" געפינען מיר א רייהע ארויסגעזאָגטע מיינונגען פון

*) לכן הראה לו הש"ית שהר המוריה נעקר אצלו, ובזה סימן שלא יתירא שבעבורו ילך עמו קדושת ארץ ישראל.

*) מעלת הצדקה ששקולה כנגד כל המצוות — מקרבת את הגאולה

רבנים, וועלכע באציהען זיך מיט דער גרעסטער ליעבע צו ארץ ישראל. *)

רב שמואל מאהליווער שרייבט — מעלת ארץ ישראל גדולה כל כך שכל הדר בה, אפילו אין בידו לא תורה ולא מצות כבר דומה כמי שיש לו אלוה, און ער הופט אין זיין בריעף, אז ניט נור זאל מען וועגען ארץ ישראל טראכטען נור אין דער מחשבה, נאר יעדער איינער זאל פאר ארץ ישראל אלעס טאן מיט ארבייט און מיט געלט — בגופו ובממנו.

הרב יצחק יעקב ריינעס, דער שפעטערדיגער גרינדער פון'ם "מזרחי" שרייבט אין זיין תשובה — מצות ישוב א"י היא אחת המצות היותר גדולות, וכל המקיים אותה אשרי וטוב לו.

אין א בריעף וואס צבי הירש קאליישער האט געשריבען צו דער באריהמטער ראטשילד פאמיליע, — צו אשר אנשיל ראטשילד, זאגט ער, אז קיין זאך האט ניט אזא חשיבות, ווי "שיבת ציון". "מעט מעט תבוא גאולת ישראל", שרייבט קאליישער, וועמענס ספר "הרישת ציון" איז פול מיט דעם העכסטען עקסטאז פאר ארץ ישראל, א לאנד וועלכע מען מוז וויידער מאכען פאר אן "ארץ נושבת", פאר א באזעצט לאנד.

די רבנישע ליטעראטור, פון וועלכער יעדער ספר ווערט מעהרס־טענס פארענדיגט מיט'ן נוסח פון "ברכת הגואל", מיט דער ברכה פון דער גרויסער האפנונג, די רבנישע ליטעראטור, וועלכע איז אוועק אזוי ווייט, ווי דער מלבי"ם, אוועקשטעלענדיג ישוב ארץ ישראל אלס א פארבאדינג פאר ביאת המשיח — ויהיה ישוב ארץ ישראל קודם ביאת המשיח — איז ניט געבליבען דער איינציגער טייל פון דער נייער אידישער שאפונג, וואס איז פול מיט ליעבע און גלויבען פאר ארץ ישראל, אויך די נאנצע נייע אידיש־העברייאישע ליטע־ראטור איז פול מיט דערזעלבער ליעבע און גלויבען.

---

*) שיבת ציון — קבץ מאמרי גאוני הדור בשבח ישוב ארץ ישראל יוצא לאור ע"י אברהם יעקב סלוצקי.

נאך אזוי פריה ווי אין יאהר 1714 האט דער מחבר משה בן אברהם אבינו גר צדק, ארויסגעגעבען א אידישע איבערזעצונג פון׳ם סדור מיט א שיר פון זיין טאכטער אלס פאַרערעדע, א שיר פארענדיגט מיט דעם פאלגענדען סוף —

״דען דער פסוק טוט זאגן, עש ווערען זיך פרייען אלי לייט,
די אויף האש חורבן פון ירושלים האבן גיטון קלאגן,
אוני דיא אויף דאש גלות האבען פאר טריבן גרושי לייד,
די ווערין מיט דער גאולה האבן גרוש פרייד.

דער נייצעהנטער יאהרהונדערט האט צוגעזעהען די רענעסאנס פון דער אידיש־העברייאישער שאפונג, און אנהויבענדיג פון יענער צייט אן, און אהן אונטערברעכענער פארזעצונג, האבען תמיד די ארץ ישראל מאטיוון געפונען זייער ווייטערדיגען אויסדרוק אין דער אידיש-העברייאישער ליטעראטור.

דער גרויסער דענקער און דיכטער שמואל דוד לוצאטו האט אין דער ערשטער העלפט פונ׳ם נייצעהנטען יאהר הונדערט געזונגען —

סורה, גבר, סורה נא
זאת האזינה, זאת הקשב :
פה שבעת ימים תשב
תחת אהל המלונה :
דע אמנה כי לשנה
הבאה בירושלים (בסוכות) —

ווייס, דו מענש, אז נאר זיעבען טעג פארברענגסטו דא, אבער קומענדען יאהר וועסטו זיין אין ירושלים, זינגט דיעזער דיכטער, וועלכער באקלאגט אין א ליעד ״לתשעה באב״ דאם, ווען עם איז געשעהן צו ציון, און דער דיכטער שעלט דעם טאג דעם נייצעטען אב דעם טאג, ווען די פרייד איז פארשטערט געוואָרען —

כי בו גלה משוש גילה (דארטען)

און דער דיכטער בעט, אז פארגעסען זאלען ווערען זייערע זינד, און ישראל זאל צוריק געקעהרט ווערען.

נר ישראל מהר יהל
הבא גואל וזנח מרים
בבכי ויולל לא נתגולל
לא יום לא ליל בכאב אנוש (דאָרטען).

און דער דיכטער איז זיכער, אז זיין געבעט וועט דערהערט ווערען, און יאָהרען פון פרייד וועלען וויעדער קומען, אז די בת ציון וועט אויסגעלייזט ווערען —

תברכון ותאריכון
שנות שמחה יקר והון
ויתעלה לאום גולה
ובא גאל לבת ציון
ויבל שי לבן ישי
ועל כל גוי יהי עליון (שיר ידידות).

גאָט וועט זיך זיכער דערמאָהנען אין זיין פאָלק, און מען וועט נאָך זוכה זיין צו זעהען בנין ירושלים —

נראה בישראל
עוד זרע רב ממנה
ועיניכם תראינה
בנין ירושלים (דאָרטען).

אברהם מאפו, אייגער פון די פאָטערס פון דער באנייטער העבריאישער ליטעראטור זינגט דורך אמנון'ס מויל —

עיר עז לנו ירושלים !
ציון קריית מועדנו;
בך בחר רוכב שמים,
בך יחד כל מחמדינו. (אהבת ציון).

ווי שעהן איז דער הר הזיתים, די שטאדט וועלבע איז אויך א מוטער צו אידערע קינדער, — דיעזע שעהנקייט פון אמאָהל זעהט פאר זיך מאפו, אָבוואָהל דאָס לאנד איז פארוואנדעלט געוואָרען אין א בארג פון חורבות.

ארץ ישראל איז אזוי וויכטיג, אז דער אידישער גלעהרנטער

און מחבר פון ״מורי נבוכי הזמן״ רב נחמן קראכמאל, איז מיט דער מיינונג, אז ״כל הכתוב לחיים בירושלים״ אז אלעס וואס וועט לעבען בלייבען וועט זיין אין ירושלים. אידען זענען א פאלק, וואס די מכות און צרות פארשטארקען עס נאר, און לויט אליעזר צבי הכהן צווייפעלס א געלונגענעם אויסדרוק, שטארבט עס אפילו מיט דער צוקונפטס־האפנונג אויף די ליפען —

אומה שמלמדת במכות ביסורים בנסים ובתפלה
שחיה ונשמת בזכות אבות ומתה בתוחלת עתידה,
(פון זיין בוך סניגור).

פרץ סמאלענסקין, וועמענס אויפטואונגען פאר דער נייער העבריאישער ליטעראטור זענען אונשעצבארע, האט פאר זיין הויפט העלד בן הגדי אין ״נקם ברית״, אן ערצעהלונג, וואס דער העברייש־אידישער ליטעראטור־קריטיקער ראובן ברייניז רופט אן ״סמאלענסקיזם נאציאנאלע צוואה״, און דיעזער העלד, וועלכער איז געווען פון די אנטרונענע פון דעם פאלק, קומט ניט נור צוריק צו זיין פאלק, נאר ער שוועדט אויך צו נעהמען נקמה פון די אידישע פיינט, א נקמה, וועלכע באשטעהט אין דעם, אז ער שוועדט מקריב צו זיין זיך פאר דעם צווועק פון אויפצושטעלען ציונ׳ס חורבות — לקומם הריסות ציון.

אויפצובוען דאס לאנד, בעט אויך אדם הכהן לעבענזאהן —

הרף אלהינו, חשך נא חמתך
ושובה רחם שארית בניך סלה —
(קול נאקת בית יהודה).

בעט אד״ם הכהן, וועלכער וואלט ווי פון א בליץ געטריבען, ווי פון א שטורם געטראגען, צום לבנון געפלויגען, צו דעם תבור און דעם כרמל, וועו ער וואלט נאר פליגעל געהאט —

אויה מי יתן לי כנפי ברק
והרעש קול נהמת רעם —
רגע אעופה מעל לבנון
מעל ראשי הררי תבור וכרמל —

מאטיוועז, איבער וועלכע עס האָט אויך געזונגען זיין זוהן, דער פריהצייטיג פארשטארבענער מיכה יוסף (געשטארבען אין 1852) אין זיינע "שירי בת ציון" וועז דער יונגער דיכטער האָט אָנגעשריבען זיינע ציון־שירים, פארגעסט ער ניט צוצושרייבען אלס הקדמה צו זיינע ציון־ליעדער — "הנה שירי בת ציון שירי בת עמך תחזינה" — דאָס זענען ליעדער פון דעם אייגענעם פאָלק, וועלכעם קלאָנט אויף ציונ'ס חורבות — "הנה בת ציון בת עמינו עומדת עוד על יד הריסות ארצות קדם האלה", אוז דער פאָטער האָט צו דעם זוהנ'ס ציון שירים צוגעשריבען:

ימצא פדיון לשיר בת ציון וינחם על הריסותו
וישאל מציריך מרפא לבשרך להשיב את שבותו —

א טרייסט וועלען זיי זיין פאר ציונ'ס חורבות, אוז א היילונג פאר זייער באשעפער.

י. ל. גאָרדאָן, וועלכער האָט אין דער נייער העבריאישער פאָעזיע, אין וועלכער ער פארנעהמט אזא וויכטיגען פלאץ ארויסגעלאָזען די לאזונג —

היה אדם בצאתך ויהודי באהלך
אח לבני ארצך ולמלכך עבד

(הקויצה עמי)

זיי א מענש אויף'ן גאס, אוז א איד אין הויז, אוז וועלכער האָט צום פאָלק געהופען, אז עס זאל זיך נעהמען צו בילדונג, אנהויבען רעדען רוסיש, אוז דאהדורך מאכען א סוף צום גאנצען אורת־לעבען, האָט ער אבער אויך געשריבען פיעלעם, וואָס דערצעהלט וועגען דער טיעפער ליעבע, וואָס ער האָט טיעף אין הארצען צו ציון געטראגען. אין זיין ליעד "חנה" זינגט דער העבריאישער משורר פון נייצעהנטען יאָהרהונדערט —

היכלך ציון העתיק חזיתי
על עיי מפלתו נפשי שפכתי
ובחרדת קודש אבניו רציתי
ועפר חרבותיו נשקתי, לכחתי;

דיין אלטען פאלאץ, ציון, האָב איך געזוכט, ביי די בערג חורבות זיינע האָב איך מיין נשמה אויסגעגאָסען, מיט א הייליגער ציטערניש בין איך צו די שטיינער צוגעפאלען, געלעקט און געקושט דאָס שטויב פון די חורבות. — די באציהונג זיינע צו ציון און ירושלים ווערט ווידערהאָלט אין א רייהע ליעדער זיינע, און אָבוואָהל ער ווידער־מעט זיין פעדער מעהרסטענס דער "בת השמים" די השכלה, הורך וועלכער ער האָפט א נייעם פריהלינג צו זעהן, רייסט זיך דאָך פון זיין הארצען, פון דער טיפענישע פון זיין נשמה, ארויס —

שם על הר ציון עוד תאיר הליל

(השחר נדמה נדמה)

אויף ציונ'ס בארג ווען נאָך ליכטיג זיין, די נאכט ווען פאראיבער, און אהין וועלען אלע ציהען, — בנעריהו ובזקניהו נלך — יונג און אלט וועלען געהן.

ווען דער טענדענציעזער השכלה־פאָעט מיכל גאָרדאָן (1823—1890) האָט געזונגען —

"... נאריש ע חלומות
פון אלטע צייטען, פון גאָר אלטע מקומות,
ניטא שוין יענע צייטען, ס'איז גאָר א נייע צייט,
און פון יענע מקומות ביסט לאנג שוין גאנץ ווייט."

האָט דיעזער הויף קיין אפקלאנג געפונען אינ'ם אידישען הארץ.

אָ, וואָלט שוין דער אייביגער שבת קומען,
דאָס דיעזער סמבטיון זאָל אויף אימער שטומען:
דאָס דיין פאָלק ישראל דיינע פרומע אידין,
זאָלען שוין זיין מיט זייער לעבען צופריידען!

בעט אייזיק מאיר דיק אין זיין ליעד "א ליעד אויף שבת צו נאכט",

א. מ. דיקס'ס צייט־גענאָסע, דער העברייאיש אידישער דיכטער אברהם בער גאָטלאבער, אויך ער זינגט וועגען דער השכלה, וואָס איז די הימלישע טאכטער, אויך ער זעהט דאָס אידישע לעבען ווי א לאנגע קייט פון צרות —

נאָר צרות און לייד,
קיין עסעז, קיין קלייד,
ווי נ׳ אפסארני איז אין שטוב ביי מיר קאלט
דאָס שטיקעלע ברויט
איז שווער ווי דער טויט —
און מע וועלט פון דעם גיך גרוי און אלט. . . .״
(איש חסיד)

אָבער חוץ די צרות און לייַדעז איז אויך פרייד פאראן, און דיעזע פרייד איז ציון. ווי א פויגעל אין שטייג איז דאָס אידישע פאָלק, פון לבנון איז עס אָפּגעריסעז געוואָרעז, פון שלעכטע מענשעז איז עס פון אלע זייטעז אַרומגערינגעלט געוואָרעז, אָבער פונקט ווי ביים פויגעל האָט מען ביים פאָלק דאָס אריגינעלע געזאנג נ ט געקענט אוועקרויבעז, און דורך דעם געזאנג וועלט א שעהנער חלום אויסגעוועבט —

אחדש כנשר
הברית והקשר,
ואשירה כפלים,
וכלובי אשכחה,
ובציון אשמחה,
וביהושלים. (הצפור בכלוב).

פונקט ווי דער פארטריבענער בענקט נאָך׳ן אמאָהליגען לאנד, אזוי בענקט אויך דאָס לאנד נאָך די פארטריבענע, בענקט ווי אן אומגליק־ליכע מוטער נאָך איהרע קינדער:

לשלום בני אשאל ימה וקדמה,
נגבה, תימנה, כל קצוי הארץ;

און די אייניציגע נחמה פון דער מוטער ציון איז דאָס, וואָס אויך איהרע קינדער האָבען איהר ניט פארגעסען, פרענען זיך נאָך איהר נאָך —

שפרה נחלתי, מאבלי נחמתי
כל עוד גם הטה לשלומי שאלו.
(האם האמללה).

און ביים דיכטער, צוזעהענדיג די בענקשאפט פון דער מוטער און די קינדער רייסט זיך ארויס די תפלה —

רחוק אני ממך ששון לבי סגלתי, ולכן
אערך שוע לאל שמים,
השב שבות עמי וקרב קץ גאולתם בימינו
ועמים יפקחו עינים.
(שלום ירושלים)

קעהר אום דאָם פאָלק, און דערנעהענטער די גאולה, וועלכע זאָל נאָך זיין אין אונזערע טעג.

נאָר דורך דער גאולה קען אריינטרעטען די פעריאָדע, וועלן זיי "זאָלען שוין זיין מיט זייער לעבען צופריערען", און טראָץ דער ארומיגער אייזערנער וואנט־גלות, האָט דאָס פאָלק געפיהלט, אז פרי־הער אָדער שפעטער, וועט דיעזע צייט מוזען קומען, וועלן עס וועט צוריק מיט דעם מזרח וועלען איינס, און דאָס פאָלק האָט מיט א פרעהליכען גנון געזונגען :

אין מיטען וועג שטעהט א בוים,
שטעהט ער אויפגעבויגען :
פאָהרט א איד קיין ארץ ישראל
מיט פארווינטע אויגען.

גאָט, גאָט, ליעבער גאָט !
לאָמיר דאוונען מנחה —
אז מיר'ן קומען קיין ארץ ישראל
וועט זיין א גרויסע שמחה !

אין דעם העברייאישען ליעד קלאָנגט דער שרייבער —

ציון, ציון, עיר אלהינו,
מה גדול שברך, מי ירפא לך

מה נוראה מאד דביר קדשנו
יד אלהים אשר נגע בך.

("ציון" פון ר' מרדכי הלוי).

און אן עהנליכער טאן הערט זיך אויך אין אידישען ליעד —

א פארשטויסענער קען זיך נאך אמאל טרייסטען,
אבער דער וואס ליבט זיין לאנד
אוג זעט איר אין צוויטעמם האנד,
דיזער וועט ביז צום קבר וויינען און קלאגין;
אלע טרייסטער וועט ער פון זיך פאריאגין,
ווייל די זון מיט די לבנה זיינען אים מיט איר
אף גישטארבין

("קול ברמה נשמע" פון י. מ. וואהלמאן).

און דאס קלאגען האט זיך מיט דער בענקשאפט צוזאמענגעמישט, און עס זינגט דער דיכטער מ. צ. מאנע, וועלכער בעט זיך, אז ער זאל קענען פליגען באקומען, און קומען צום לאנד, וואו די לופט היילט דעם קערפער און די נשמה, ער זאל קענען פליהען צום לאנד, וואו רב יהודה הלוי האט זיין נשמה אויסגעהויכט:

הה ! מי יתן כנפי נשר
לי, גם לי תולעה !
או כאדם, לו אך חפשי,
אשב או אצאה.

אז אעופה, אסע קדמה,
— שם שר, מת הלוי —
שם על שדמות בר ופרי
חיש יחשך כאבי.

איך, איך, אהמת קודש,
רוחי לך הומיה !

אויר ארצך, חיי נפש,
מרפא גם לגויה.
(משאת נפשי)

און פון דאָס קלאָגען און פון דער בענקשאפט איז די גרויסע האָפענונג געבוירען געוואָרען. טיעף אין די הערצער פון פאָלק האָט צוזאמען מיט'ן צער די האָפענונג געטליעט, אוון וועט עס איז נאָהענט צום פאָלק געווען, האָט זיין אויג דאָס שנעל געקענט דערזעהן. דאָס האָט באמערקט דער פאָלקס־זינגער אליקום צונזער.

אויף ער קלאָגט —

אָבער ציון האָט פארלאָרען איהר פארגעניגען :
איהר מאיאָנטיק פארשפילט אין קאָן
דער אָרט בית לחם וואו מיינע ביינער ליגען,
גייט שוין אין אבילות אָן געטאָן.
דוא בארג לבנון, דוא גוטער פרייַנד,
וואָסערע פים ציטערעט דיך הייַנט ?
דוא בארג מוריה, דוא הייליגער אָרט, —
א מאחמעדאנער מאצעט שטעהט גאָר דאָרט . . .
(רחל מבכה על בניה).

אָבער ער פארגעהט ניט אין צער, ער שעפט דירעקט פון פאָלקס־קוואל, און ער זעהט דארום וועגען וואָס דאָס פאָלק טרויסט —

וואָס זעה איך חורך די שויבען !
עס פליהען אָן ווי טויבען —
מיין יוסף, מיין בנימין קלאָפען אין מיין טיר,
אך הימעל, גאָט, די וואונדער !
איך זעה דאָך מיינע קינדער,
די ליעבסטע אין די טריסטע קומען אָן צו מיר.
(שיבת ציון)

ער זעהט ווי דער טרויער ווערט אין פרייד פארוואנדעלט, ווי דער טרויעריגער וואָכען־טאג ציהט אויף זיך א יום טוב'דיגען בגד ארויף —

אהער קומט, יענע יאָהרען !
איך בין יונג געוואָרען !
איך וואַרף אראָפּ מיין טרויער, אהער מיין
זייִדען קלייד !
פול ווערט מיין הויז שוין וויעדער,
עם הויבט דאָס הארץ, די גליעדער, —
פיעל פון מיינע קינדער פאָהרען מיט פרייד.
(דאָרטען)

דער פאָלקס דיכטער, וועלכער באמערקט דאָס, ווערט א ייסער חובב ציון, און ער בענשט די וועלכע ווילען א נייי ארץ ישראל בויען —

בענשין,
זאָל נאָר גאָט די מענשין,
וועלכע שטיצען ציון,
צוריק דאָס לאנד באנייט !
בענש נאָר גאָט די ריצער,
די קאָלאָניען באשיצער :
די ארבייטער שטיצער,
די זרובבלם פון דער צייט
ווען פון די קאָלאָניען
וועט וועלען מיליאָנען
וועט ציון ערשט דערמאָנען
אָט דיעזע גרויסע לייט.
(די סאָבע)

און דאָס מויל וואָס בענשט די, וועלכע העלפען ציונס אויסבויאונג זעהט אויך ווי אזוי עס ווערט אויסגעבויט —

פרעהליכע בשורות קען איך אייך מיטטהיילען,
מיין יונגענד ווערט איצטער צוריק אָפּגעפרישט
עם קומען די קינדער, די וואונדען צו היילען,
צו בויען די חורבות, וואָס שטעהען פאַרוויסט.

זיי גרינדען קאָלאָניעס, און זעצען זיך וויעדער
צום טיש ביי דער מוטער — ווי מוטהיג,
ווי פריי,
און עסען, און טרינקען, און זינגען ליעדער
די שפּראַך און די ביבעל לעבט אַף אויף
האַם ניי;
און זיינען גאַנץ גליקליך, און לעבען ווי ברידער
מיין האַרץ קוועלט צו שטעהן און צו קוקען
דערביי.

(א בריעף פון דער מוטער ציון).

דאָם האָט געזעהן ביים פאָלק דער פאָלקס־זינגער אליקום צונזער, און דאָם האָט אויך באמערקט ביים פאָלק א צווייטער פאָלקס־זינגער אברהם גאָלדפאדען, וועלכער זינגט —

חאָרט אויף דעם שליאָך —
עלענד, פֿאָהן א דאָך,
שעפּעלאָך א סך,
פּארבלאָנדזשעטע שטעהן,
געראָטעט פון טוריהט,
אין שהעקליכער נויטה,
צוריסען די הויט,
פון וועלפ׳ם שארפּע צייהן,
דאָם זיינען מיינע ברידער
פון גאנץ פיינעם שטאנד,
בע׳גזל׳ט, פערטריבען
פון זייער פאָטערלאנד,
זיי זוכען אהיים,
א רוהיג שטיקעל פֿאָרט,
געטוג שוין צו זיין נע ונד,
וואָם שטעהט איהר און טראכט ?

אייער הויס איז גאָר דאָרט,
קיין ציון — השיבנו נאזאד.
(השיבנו נאזאד)

דער פאָלקס־דיכטער זעהט ווי דאָס פאָלק איז פאריאָמערט און פארקלאָגט, ווי מען רופט צו דעם שטענדיג צו — "א איד ביזטו, געה וווייטער, געה!" — און ווי דאָס פאָלק בענקט נאָך זיין מקור —

אוי, ציון, מיין הייליג לאנד,
ווי טהייער ביזטו מיר,
פארגעסען זאָל איך אין מיין רעכטער האנד,
אויב איך וועל פארגעסען ציון אָן דיר.
(מיין הייליג לאנד)

און די בענקשאפט אהין איז ביים דיכטער ווי ביים פאָלק גיט קיין אבסטראקטע —

כ'וואָלט דיך געוואָלט וויעדער שוין זעהן,
ציון, אין דיין גאנצען פראכט,
און דאָס בית המקדש ווי רייך און ווי שעהן,
די זיילען פון מארמאר געמאכט.

און דאָס פרוכת מיט בריליאנטען געשמיקט.
און דאָס זילבער און גאָלד־געשיר,
און די כהנים האָבען זיך געבוקט,
און די לוים האָבען געזונגען דעם שיר.

און מיר אלע זאָלען בעטען, קומען צו דיר,
קיין שבט פון אונז זאָל נישט פעהלען;
און אלע ליידען און צרות פון פריהער
זאָלען מיר דאָס אין פרייד־ען דערצעהלען.
(דאָרטען)

דאָס זעלבע זעהט אויך א דריטער פאָלקס־זינגער, א דיכטער וועלכער האָט זוכה געווען צו זעהן אין זיין לעבען, ווי זיינע ליעדער האָבען דורכגעדרונגען דאָס הארץ פון פאָלק — דער פאָלקס־דיכטער

מ. מ. וואַרשאַווסקי, פּאָר וועמען ציון איז דאָס אָרט, וואו די זון גייט קיינמאָל ניט אונטער :

צו וויסט איהר וויי עס היסט דאָס אָרט
די זון גייט קיינמאָל אונטער דאָרט ?
איך ווייל אייך זאָגען מיט איין וואָרט :
"ציון" היסט דאָס אָרט.
שרייט זשע, קינדער צום בורא שמים :
"לשנה הבאה בירושלים" !

(לשנה הבאה בירושלים) .

ציון — דאָס איז דער ענטפער צו אַלע אידישע וועהטאגען, צו דער גאנצער אידישער ארמוט אוו נויט —

פּוהלען וועלען מיר ניט קיין נויט,
גאָט וועט אונז געבען תמיד ברויט,
יעדעס פּעלד מיט ברויט באשיט —
גיט קיין עין־הרע ניט !
שרייט זשע, קינדער, צום בורא־שמים :
לשנה הבאה בירושלים!"

(דאַרטען)

ציון איז חרוב, אָבער ציון קען ניט אייביג חרוב זיין, ציון מוז אייביג בליהען — אוו עס זינגט דער דיכטער, וועמענס שאפונג, שלום עליכם האָט אָנגערופען "די אמת אידישע פּאָלקס־ליעדער" אין זיין ליעד "ציון" —

פּון דער וועלט פּאַריאָגט, פּארטריבען,
אוו אין הארצען מיט א ווינד,
בין איך אליין דאָ געבליבען
אַהן א קינד אוו אַהן א ריינד.
אלע זענען זיך צעפּאַהרען
דער אהער אוו דער אהין,
אוו אויף מייגע אלטע יאָהרען
זינג איך מיר א ליעד פּון ציון.

ציון ! ציון ! גרויסער נאָמען,
ציון ! ציון ! הייליג וואָרט,
אלטע בוימער! שעהנע בלומען
וואקסען אויף דיין הייליג ארט.
ציון ! דו ווערסט אויבויג בליהען
תמיד ניי אין דיין געבאָט,
גרויסער גאָט דו ביזט אין ציון
ציון דו ביזט גרויס ביי גאָט !

גרויסער גאָט! זאָלסט מיר באשערען
צו־צופאלען דיין ערד,
און פארגיסען הייסע טרערהערען,
אויב — איך בין ביי דיר דאָס ווערט
צו־צופאלען צו די קברים,
צו דער וואנט פון דעם "געוויין"
אוי ! כ'בין אבער אלט און ארים
ציון ווער איך שוין מער ניט זעהן.

כ'ווער פאר אייך דא, קינדער, בעטען
גאָט דעם זיסען פריה און שפעט,
ער זאָל אייך אהין בעגליטען,
ווי'ר האָט אונז אמאָל בעגלייט.
און אין ציונ'ס גרויסען נאָמען
און אין ציונס הייליג וואָרט
נייע בוימער, נייע בלומען
זאָל ער לאָזען וואקסען דארט.

אז איך ווער אין קבר ליגען
ווערט א פייגעלע צופליהען,
און ווערט זינגען אָט דעם נגון
און דאָס ליעדעלע פון ציון :
ציון ! ציון ! גרויסער נאָמען,

ציון ! ציון ! תיליג ווארט,
כ'האב פון דאַרט געבראכט די בלומען
אוון א צווייגעלע פון דאַרט.

אַט האָס צווייגעלע האָס גרינע
האָב איך דיר פון דאַרט געבראכט,
וואו עס שיינט אונזער אמונה
אונזער קרוין אוון אונזער פראכט !
דאַרט איז קיינמאָל ניט ווינטער,
דאַרט איז קיינמאָל ניט קעלט,
וויל די זון געהט דאַרט ניט אונטער,
אוון זי שיינט די גאנצע וועלט.

ציון וועט באשיינען די גאנצע וועלט, אַבער דערווייל איז זי חרוב אוון וויסט, אַבער ציון האלט אויסגעשטרעקט איהרע ארעמס גרייט אויפצונעהמען די צוריקגעקומענע, זי וואַרט אויף איהרע פארטריבענע זיהן, זיי זאלען איהר ווידער אויפבויען, אוון עס הופט דער העברייאישער דיכטער יצחק קמינר צום פאלק :

התקבצו אחי בני יעקב,
כל הנקרא בשם הגדול ישראל.
התקבצו אל קהלת יעקב,
אל אמכם, אל כנסת ישראל.

זאמעלט זיך צוזאמ, קומט פון אלע זייטען צו אייער מוטער ציון, אוון זיי קומען —

קומי נא אומי, את ציון אובדת,
בניך ממרחק שבים אליך :
עורי נא, אורי, את מלכה בודדת,
עמך לך יתא, הוא נושא כליך.

זינגט י. ל. לוין (יהל"ל), זיי די ווייטע קיטדער קומען צו דעם לאנד, וואָס איז דאָס שווארצאפעל פון אויג, אוון וועַן א מוטער

פארוויעגט א קינד, זינגט זי ביים ווּיגל ווענען דעם הייליגען לאנד, ווּעמענס זכרון מען מוז אָפּהיטען ווי דאָס שווארצאפּל פון׳ם אויג —

האָרץ הקדושה
היא אבן הראשה
וכבבת עיניט
נצר זכר ירושלים.

(שיר ערש פון ש. מאנדעלקערן).

מיט דער אויסברייטונג פון דער רוסישער מלוכה, זענען אלץ מעהר אידן ארונטערגעקומען אונטער׳ן שוץ פון דער געוועזענער רוסישער רָאמאנאָוו־דינאסטיע, און דער גורל פון די מיליאָנען אידן אונטער דיזען שוץ איז אלץ ביטערער און ערגער געוואָרן. געזעהן האָט די השכלה פון דעם 19־טען יאָהרהונדערט איין לעזונג דערצו, זיך אלץ מעהר צו צופּאסען צום ארט לעבען פון די ארומיגע שכנים־רוסען, אָננעהמען די מנהגים, די שפּראך און זיך אין אלעמען רוסיפיצירען. דאָס זעלבע האָט אויך צוערשט געפּרעדיגט דער משכיל משה ליב ליליענבלום, אָבער דאָס איז נאָר געוועזען אין די יוגענד יאָהרען, ווען׳כע זענען אָפּט אזוי פארפיהרעריש. דער אמאָליגער משכיל איז אָבער מיט׳ן פארלויף פון יאָהרען א הייסער חובב ציון געוואָרן, און ער בעט —

א פּויגעל האָט א נעסט, א שלאנג — א קוואַרטהיר,
יעדעם לעבעדיגעם — א וואָהנונג נאָך זיין שטאַנד,
נאָר דיין פאָלק ישראל ווייזט מען אומעהום די טהיר
נאָר קברים קריגט עס פריי אינ׳ם פרעמדען לאנד.
האָב שוין רחמנות, גאָטט, עפּפען דיינע אויגען
בעוויז דיין כח, מאַך פריי דיין שטארקע האנד,
ווייז שוין אויך דיין פאָלק איין אָרט דעם קאָפּ
צו לעגען —
פיהר אונז שוין צוריק אין אונזער הייליג לאנד.
(פון זיין דראמע ״זרובבל״)

נעשטורעמט האָט ארום דאָס לעבען, ווּאָס האָט זיך אנטוויקעלט

מיט ריעזען־שריט אין פארלויף פון דעם 19־טען יאהרהונדערט, לענדער און פעלקער האָבען זיך געביטען, אבער "ישראל סבא" קען אין דער אלטער שבועה ניט פארגעסען, זיין אויג באמערקט דאָס ארומיגע, אבער אין דעם אויער קלינגט דער אלטער "על נהרות בבל" און באנייט ווערט וויעדער דורך'ן דיכטער־מויל די אלטע שבועה —

וויא קענען מיר דען גאָטעס ליעדער
זינגען אין א פרעמדען לאנד ?
אויב איך פארגעס דיך, ציון, וויעדער
אָפּפּוילען זאָל מיין רעכטע האנד !

מיין צונג זאָל צו קלעפען צום גומען
אויב איך וועל דיך פארגעסען וועו :
אויב דוא וועסט מיר אין זינן ניט קומען,
אויף אלע שמחות אין מיין פלען.

אזוי זינגט רש"י קאצענעלענבויגען אין זיין "על נהרות בבל", וועמענס טענער עס זענען די טענער פון די אויפגעהאנגענע הארפעס אויף די ווערבעס ביי די טייכען פון בבל.

ביים פאָלק האָט צער און יאוש געהערשט, די נויט איז געוואקסען, די רדיפות האָבען זיך פארמעהרט אבער טראץ דעם אלעמען, איז דער קיום פארגעוועצט געווארען, די פאָלקסטימליכע זינגער האָבען עס געזוהן און דעם פאָלקס־ווהטאג אין פערזען פאר־אייביגט. "וואָס איז א איד?" — פרעגט דער פאָלקסטימליכער זינגער א. מ. שארקאנסקי, און ער ענטפערט :

א בעטלער, א שרהה,
א וואָרים, א ריעז:
אן אלטע הושענא,
א שטעכעדיגער שפיעז;
א בלום און א דאָרן,
א בראנד און א שטיק אייז;

אָט דאָס איז געוואָרען
ישראל דער גרייז
(וואָס איז א איד).

אָבער וואָר עס האָט דאָס באמערקט און געזעהן האָט אויך געזעהן, די גרויסע האָפנונג, וואָס הערשט טראָץ די אלע רדיפות, און דער פאָלקסטימליכער פאָעט זינגט דאָרום —

אַן אלטינקע פידעלע
העגגט אויפ'ן וואנד,
דער שפילער א אידעלע
נעהמט איהר אין האנד.

באַריהרט ער דאָס סמיקעלע
צאַפּעלט זיין הארץ,
און שפיעלט ער א שטיקעלע,
פלאמט אויף זיין שמארץ.

זיין וואונד גיט אן עפענען זיך
און עס טריפט בלוט,
געדאנקען פיעל טרעפען זיך
אין דער מינוט.

זיין היים, די פארצייטיגע
קען ער און וויים,
זיין גוטע, די וויימיגע
ליעבט ער נאָך היים . . .
(א אידישע פידעל)

די היים, די פארצייטיגע קען ניט פארגעסען וואָרען, ציוֹן'ס האָפנונג טראָגט מען ביז אין קבר אריין —

לא אשכחך, ציון, לא אשכחך תמתי !
את, עת אזכרה, תוחלתי ושברי

וְעֵת הַכֹּל אֲשַׁכְּחָה — אֶת שְׁאֵרִית נִשְׁמָתִי
וְצִיּוֹן, אֶת צִיּוֹן, תְּהִי עֲלֵי קְבָרִי.
(״אם אשכחך״, פון מ. מ. דאליצקי).

אז דער זיידע פון דער אידישער ליטעראטור, מענדעלע מוכר ספרים (ש. י. אבראמאוויטש), ווײל שילדערען ווי גוט עס איז אידען אין כערסאָנער גובערניע אין רוסלאנד, וואו אידען האָבען קאָלאָניעס, גלייכט ער עס צו צו ארץ ישראל —

הָאָט איהר געהערט דאָס לאנד חערסאן.
נישט ווייט פונ׳ם פעטער ישמעאל,
פון פויגעל מילך איז דאָרט פאראן
פאר יודען ארץ ישראל.
(די אלטע מעשה).

פאר׳ן זיידען פון דער נייער אידישער ליטעראטור, איז דאָס אר־דישע פראָבלעם אין די אלע גלות־יאָהרען א רעזולטאט פון דעם, ״וואָס אידען האָבען נישט פאר זיך אליין זייער אייגען לעבען, וואָס קען אנדערש נאָר נישט געמאָלט זיין סיידען דורך איין לשון, דורך איין שטייגער פיהרונג און דורך איין מקום מנוחה, (״א סגולה צו די אי־דישע צרות״), דאס ברענגט דערצו, וואס עס ווערט געשאפען א לאָגע, אין וועלכער עס איז אוממעגליך אי צו לעבען און אי צו שטארבען, און דיעזער צושטאנד האָט געבראכט, וואָס אנשטאט ״תהלים־זאָגען און אומקומען אויף קידוש־השם, האָט עס היינט ביי א סך אידען אויסגעשאָסען אין א שטארקען שטופען זיך קיין ארץ ישראל״ (דאָרטען). ניט די השכלה איז די רפואה צו די אידישע צרות, נאָר ציון. אָט וואָס עס זאָגט מענדעלים העלד בנציון, אין ״בישיבה של מעלה ובישיבה של מטה״:

״היינט, וואָרט, איך וועל אייך זאָגען, וואָס ס׳איז היינט! איז בנציון אויפגעשפרונגען, ווי אן אָבנגעבריהטער. היינט זעהען מיר, אז דער עיקר איז ארבייט! היינט פערשטעהען מיר, אז דער פריהערדיגער דור האָט גע׳לעבט אין טעות, ניט קענענדיג אונזער פאָלק, ניט וויסענדיג, וואָס איהם פעהלט. זיי האָבען געהאלטען

די אידען פאר ווילדע בהמות, פאר פראים, נאָך זייער נארישען שכל איז אויסגעקומען, אז דאריבער איז דאָס אידישע מזל אזוי ביטער, האָבען זיי געהאלטען אין איין שרייען השכלה. איצט ווייסען מיר, אז ניט פון השכלה ווען זיך צו אונז נעהמען די גאולה. אונזער אומגליק איז דער גלות, די שפלות, די געפאלענקייט, די נידעריגקייט אי ביי זיך אין די אויגען, אי ביי יענעם. אונזער איינציגע רפואה — איז ערד־ארבייט. היינט ווייסען מיר, אז מציון תצא ישועת ישראל".

י. ל. פרצ'ס באציהונגען צו ארץ ישראל זענען קיינמאל ניט קלאָהר געווען, אָבער זיינע העלדען חלום'ען יא ווען ארץ ישראל —

האלט מען ביי פאָהרען . . .
דאכט זיך מיר פאָרט,
אז ארץ ישראל
דאָס איינציגע אָרט . . .

ד'וויל זעהען, למשל,
אָט, רחל'ס א קבר . . .
אויך ס'בית המדרש
פון שם און פון עבר . . .

האָ ליגט א מלך . . .
א כהן . . . א נביא . . .
און הייגט'שע, די כותל,
די כותל מערבי . . .
(דער בעל עגלה)

וועגען פאָהרען קיין ארץ ישראל, טרוימט אויך איינער פון די בעסט־נעשאפענע טיפען ביים קענען פון אידישען הומאר, ביי שלום עליכמ'ן, — טוביה דער מילכיגער, און עס דערצעהלט טוביה —

"אזוי ווי ער האָט דאָס מיר אויסגערעדט, אזוי איז דאָס מיר אריין, ווי איין אייזערנער צוויאק אין מוח אריין: שא! אפשר איז דאָס גארניט אזוי קרום, טוביה, ווי דו מיינסט? אפשר איז דאָס

טאקי א פלאן ? וואהום איידער האבען אזא נחת פון קינדער, ווי דו האסט, איז שוין אפשר גלייכער ארץ ישראל ? בהמה ! וואס שטעלסט דו דא איין און וועמען האסט דו דא ? דיין גאלדע עליה השלום ליגט דאך שוין במילא אין דער ערד, און דו אליין, נישט אויסגערעדט זאל זיין ליגסט דען ניט נייען איילען אין דער ערד ? ביז וואנען איז דער שיעור צו טאפטשען זיך אויף דער וועלט ? . . . און אגב דארפט איהר וויסען, פאני שלום עליכם, אז מיך צייהט שוין לאנג אהין, קיין ארץ ישראל, איך וואלט א בעלן געווען זיין ביי דער כותל מערבי, מערת המכפלה, דער מוטער רחל'ס קבר, אנקוקען מיט מייגע אויגען דעם ירדן, דעם בארג סיני, דעם ים סוף, פיתום מיט רעמסס, וויי זיי זעהען אוים, וכדומה אזעלכע זאכען, און מיינע מחשבות טראגען מיך אוועק אהין, אינ'ם גענענשטען לאנד כנען, ווי זאגט איהר, ארץ זבת חלב ודבש". (טוביה פאהרט קיין ארץ ישראל).

וועו מען דערמאהנט זיך, וואס איז פון דעם ארץ זבת חלב ודבש געווארען, דאן קען דער שטראם טרעהרען מעהר ניט אין זיך אייגענהאלטען ווערען און דער גרויסער, ערוואקסענער רבי, צוואוויינט זיך אזוי ווי זייגע תלמידים, די קינדער. —

"דער ירושלים-איד האט איהם אויסגעמאלט אקוראט, ווי אזוי און וואו, און וואס און וועו, און מיין רבי האט געשלונגען די ווערטער, אנגעקוועלט געווארען בריייטער ווי לענגער, ווי א מענש, וואס נעהמט אפ א גרוס פון א נאהענטען מענשען אין א ווייטער מדינה.

כותל מערבי ! — האט דער רבי געזאגט צום ירושלים-איד — כותל מערבי ! אט דאס איז אונז פארבליבען פון אונזער גאנצען בית המקדש, פון אונזער גאנצער מלוכה ! כותל מערבי ! כותל מערבי !

און דער רבי האט זיך צוואוויינט. (כותל מערבי).

דאס לאנד פון מילך און האניג איז א מדבר געווארען, אבער דאך וויל מען אהין פאהרען, און פאהרען וויל מען, וויל א קינד קען

קיינמאל ניט אין דער מאמען פאהנעסען, מען קען ניט אהויסלאזען פון זכרון אן עלענדע מאמען, און קען מען אהין ניט קומען, שיקט מען כאטש פון דערווייטענס א גרוס —

וויי זיס איז אונז דיין לופט און ליכט
חאטש פון דערווייטען פיהלען וויעדער,
איין טראפען חאטש פון אלטען גליק
זאל היינט דערפרישען אונזער גומען . . .
א גרוס דיר, אלטעס פאטערלאנד,
מיט דייגע פרוכט, צווייגען, בלומען.
(הושענות)

אזוי שיקט א גרוס פון דערווייטענס דער דיכטער שמעון שמואל פרויג, ביי וועמען ציון איז אן אלטע טרייע מאמע,, וועלכע מען מוז געדענקען ביז'ן טויט, און וויל מען אן עהרליכער זוהן זיין, אן עהרליכער איד, דארף מען וועניגסטענס אין ארץ ישראל שטארבען —

„דערלעבען אזראיניקליך, בויען א קלויז
און שטארבען אין ארץ ישראל."
(אהן אן ענטפער)

און שטארבען דארף מען דארטען, וויל אלטע פעסטע בענדער בינדען דעם אידען צוזאמען מיט זיין געליעבט לאנד —

א, ניין, איך קען אין פרעמדע לענדער
ניט בעטלען גנהען א היים מיט שאנד, —
נאך בינדען אלטע ליעבעס־בענדער
מיך פעסט צו מיין געליעבטעם לאנד.

נאך וועלען פול די מיעדע אויגען,
וועלן איך דערמאהנען מיך אן אמאל,
וועלן איך האב זיסע רוה געוויגען
און ניט געהערט דעם טרייבערס קול

וועז איך האָב ניט געקענט דעם האסער
אוז האָב דעם עלענד ניט געפיהלט,
וועז איך האָב ביי דעם ירדנ'ס וואסער
געשטיעפט, געזונגען אוז געשפיעלט.

וועז איך האָב מיינע שאָף געפיטערט,
אוז נעבען מיר האָט זיס אוז פרום
אין הייסער ליעבע שטיל געציטערט
ירושלימ'ס שעהנסטע בלום.

נאָך וועהט די ברוסט מיר פול מיט פרייד,
וועז איך געדענק די אלטע צייט, —
מיר דאכט, איך הער די טוידטע רייד
צו מיר פוז וויט, פוז זעהר וויט.

מיר דאכט איך הער בעקאנטע שטימען
מיך רופען: "קום אהיים צוריק!"
אוז טיף אין הארץ פאנגט אָן צו גלימען
א הָאפענונג אויף א נייעם גליק.

(ירושלים).

אזוי זינגט מאָרים ראָזענפעלד, וועלכער בעט,

א, אלוה סליחות!
מיר האָבען דיין שליחות
פערריכט אוז דיינע לעהרען
געטראגען, ליכט צו מעהרען, —
בעטראכט דאָך אונזער שטאנד!
בעוויז אונז דיין רחמנות:
בעפרייי אונז פוז סכנות,
פערהיט אונז פוז פערדארבען
אוז לאָז אונז ענדליך ארבען
דיין לאנד, דיין זיסע לאנד.

(א תפלה).

און דער דיכטער איז זיכער, אז זיין תפלה וועט דערהערט ווערן —

יעצט ברייגט דיר מיין מלאך אהיים און בעקראנצט
דיין קאָפּ מיט די בלומען פון שרון,
וואָס דו האָסט אין מצי פון דיין יוגענד געפלאנצט,
וועז דיר האָט די זון פון הצלחה געגלאנצט,
אין אלטע אין גאָלדענע יאָהרען.
כ׳קום וויעדער מיט כלה־מתנות ניט קארג
בעגלייט פון א כאָר מיט לויים,
און בוי אויף דיין שלאָם אויף דעם פרעכטיגסטען בארג,
און וועק אויף די זיסע נביאים.
(גאָט און די כנסת ישראל)

די זון גייט אויף אין מזרח, און פארגייט אין מערב, און פאר׳ן דיכטער איז עס דער סימבאָל, אז —

אין מזרח איז מיין היים געווען,
אין מערב איז מיין גלות,
(ציון).

דאָס פאָלק לעבט יעצט אין מערב, אָבער עס חלומט פון דעם מזרח —

עס ליגט אין טרונע פון דער צייט,
א מומיע ווי פון אלט מצרים,
אין פרעמדע וועלט־מוזעאומס ווייט,
און חלומ׳ט פון ירושלים. . . .
(ישראל)

עס חלומט דאָס אידישע פאָלק פון ירושלים, וויל עס איז זייט דעם חורבן, לויט ש. א. אנ—סקי׳ס א געלונגענעם אויסדרוק, געבליבען א גרים־פאָלק, גרים אָהן א היים און אָהן א לאנד, אָהן א הויז, און אָהן א געצעלט, גרים אויף דער גרויסער בריטער וועלט, און א פאָלק פון ״פרעמדע״, קען ניט וויסען פון קיין פרייד, פון אמת־האַרציגער פרייד, און די פרייד, וועלכע איז שוין יא פארהאן, איז אויף פארמישט מיט טרויער, און עס זיגנט הער דיכטער יהואש —

א פאָלק פון אבילות נאָר ביסטו מיין פאָלק.

וואָס טרויערט אפילו אין פריידען,
דיין אויסזעהן, דיין הלוך, דיין רייד‌ען, דיין קוק
זיי קענען זיך קיינמאָל ניט שיידען,

פון יענעם פארשאָלטענעם איכה מאָטיוו
וואָס איז דיר פאַרקראָכען אין בלוט שוין,
פון שלאנגען זכרונות וואָס הערען ניט אויף
דיין מח צו טאטשען און מוטשען . . .
(זכר לחורבן).

יהואש זעהט אונז נאָר ווי א פאָלק פון אבלים, א לעבען וואו עס הערט זיך תמיד דער טאן פון "אל מלא רחמים", אבער צוואמען מיט די טענער דערטראגט זיך אויף דער טרוים, דער ציון־טרוים :

פון ציון אויך, זיך טראגט א הויך,
מען הערט און שפירט איהם קוים,
ער גריסט און קוסט, אין יעדע ברוסט,
אריין א גאָלדנעם טרוים . . .

און הערצער פיעל, וואָס זיינען שטיל,
געוועזן א לאנגע צייט,
זיי בליהען אויף, זיי גליהען אויף,
מיט פרישער מוטהיגקייט . . .

און ס'בענקט דער איד, פון נאָרד און זיד,
און וואו ער איז צושפרייט,
עס האלט איהם פעסט, צום אלטען נעסט
אן אונזיכטבארע קייט . . .
(ציון־ליעבע).

וואָס איז די אורזאכע פון דיעזער גרויסער בענקשאפט? וואַרום ציהט עס דעם אידען פון דהום, מערב און צפון צום מזרח ? דעם ענטפער דאַרויף געפינען מיר ביי אונזער נאציאנאלען פּאָעט, ביים גרויסען נביאישען דיכטער חיים נחמן ביאליק, דער דיכטער וואָס זינגט נביאישעם פאר זיין פאָלק, דער משורר וואָס איז צו זיין אומה

פון גאָט געשיקט. געהט מען מיט'ן דיכטער צוזאמען דורך די גאסען פון דער שחיטה־שטאדט, שוויבט דאן פון זיך אליין ארויס דער ענטפער —

קום געה אין שחיטה־שטאָדט, זאָלסט זעהן מיט דיינע אויגען,
זאָלסט אָנטאפען מיט דיינע אייגענע הענד,
אויף צוימען, סלופעס, טויערן און וועגד,
אויף שטיינער פון דער גאס, פון אלע העלצער,
דאָס שווארץ־פערטריקענט בלוט מיט די געהירען
פון דיינע ברידערס קעפ און העלזער.
(אין שחיטה־שטאָדט)

איז א וואונדער וואָס דאָס הארץ ציהט אוועק פון דאָרטען און בענקט אהין צום לאנד פון לויטערער זונענשיין, וואָס די פיס ווילען לויפען פון די פלעצער, וואו —

דו געהסט, דו לויפסט, דו פלאָנטעסט זיך אין חורבן,
מעש, זילבער, פוטער, שמוטז, זייד און אטלעס,
צוריסענע, צופליקטע אויף פיץ־פיצלעך,
מיט פיס צוטראטענע שבתים ימים־טובים, נדנ'ס,
טליתים, תפילין, פארמעט, שטיקער תורה,
יריעות הייליגע, קלאָר ווייסע וויקעלעך פון דיין נשמה,
(דאָרטען)

און וועג די ווירקליכקייט, די אייגענע סביבה, איז אזוי טרויעריג, מוז מען די אויגען ערגעץ־אנדערש וועגדען טרייסט צו געפינען, און דער נאציאנאלער דיכטער זיגנט אין זיין "אל הצפור", וועלכעם איז אנב זיין ערשט ליעד —

זמרי, ספרי, צפורי היקרה
מארץ מרחקים נפלאות,
הגם שם בארץ החמה, היפה
תרבינה הרעות, התלאות ?

התשאי לי שלום מאחי בציון,
מאחי הרחוקים הקרובים?
הוי מאשרים ! תידעו ידע
כי אסבל, הוי אסבל מכאובים.

דערצעהל מיין פויגעל די וואונדער פונ׳ם ווייטען לאנד, פון מיינע וויטע ברידער אין ציון, צי וויסען זיי די גליקליכע וועגען מיינע לייד־ען, און דער דיכטער בעט זיך, עס זאל איהם זינגען וועגען דעם שהנען וואראמען לאנד, וואו דער פריהלינג האט זיך אויף שטענדיג באזעצט —

זמרי, צפורי, נפלאות מארץ,
האביב בה ינוח עולמים

(דאַרטען)

זינג מיין פויגעל וועגען דעם לאנד פון אייביגען פריהלינג, וויל דאָס לאנד פון דעם אייביגען פריהלינג איז דער באלזאם צום דיכטערם הארץ, וואָס בלוטעט פאר זיין פאָלק, און ער בענשט דאָרום די, וואָס העלפען דאָס לאנד וויעדער אויפבויען —

תחזקנה ידי כל אחינו המחוננים
עפרות ארצנו באשר הם שם;
אל יפול רוחכם — עליזים, מתרוננים
באו שכם אחד לעזרת העם !

(ברכת עם).

געבענשט און געשטארקט זאָלען איבעראל זיין די הענט פון די וואָס ארבייטען פאראייניגט פאר׳ן לאנד, וואו עס זענען פארהאן

שדות בר, נחלת אבות ומרחב ודרור —
היש עוד בארץ מברך כמוך ?

(אגרת קטנה)

דאָס לאנד, וואו קאָרן פעלדער און פרייהייט זענען פארהאן אין דער פולער מאָס, דאָס לאנד וועלכעם ווערט פאר׳ן דיכטער די אייניציגע האָפענונג, דער גאָלדענער שטערען, וואָס העלפט פארגעסען אין דער שחיטה־שטאדט :

זה כוכב הזהב, זה עמוד האש
המאירים את הדרכי, מגיהים את לילי:
זה קול המנחמני ולחש לי : יש
לי תקוה, לא אבדה תוחלתי מאלי.
וכבר עיני רואות הציצים הרכים,
הצומחים כתקוה בנפש כל חי.
(דאָרטען)

דאָס לאנד וועמענס גאָלדערנער שטערען און פייער־זייל, באלייכטען זיין פינסטערע נאכט, פון וואנען די טרייסט־שטימע דערגרייכט צו זיין אויער, וועלכע ברענגט די האָפנונג, צו יענעם לאנד זענען די געדאנקען פון דעם נאציאנאלען משורר געוועהעט —

... שם שלום מסביב אהלים ישליו,
שם ברוכי אלה שאננים מפחד בנויהם יתערו,
יביטו את חילם כי יעוב, שלמת עמלם יחזיו,
ולשם — כל רגשותי ינהו ושעפי ינהרו
(בשדה)

דאָרטען לעבען די מענשען ניט נור רוהיג, נאָר זענען אויך געבענשט פון גאָט, און פאר בויען דאָס לאנד, וואו איבעראל הערשט פריעדען זענען אלע נויטיג, אלע וועלכע זענען געבליבען גאנץ פון דער שחיטה, און נביאיש קלינגט דער רוף פון ביאליק'ן —

לעזרת העם ! לעזרת העם !
במה ? אל תשאלו — באשר נמצאה !
במי ? אל תבדקו — כל לבו ידבנו !
מי צרת האמה בלבבו נגעה —
המחנה יאסף, אל נא נבדילנו !
כל קרבן — ירצה. כל מתת — נאמנה —
אין בדקים בשעת הסכנה !
כל פליטת הטוב, שריד העז והאורה,
שהותיר עוד אל בלבבנו פנימה,
הבו נלקט, לאחדים נאגרה

ועל נס ביום חילנו נריטה;
ויקקטו אלינו מקדם עד ים
חיל גדול לעזרת העם !

(למתנדבים בעם)

"צו הילף דעם פאלק — צו הילף דעם פאלק ! מיט וואס? פרעגט ניט — מיט וואס א־הר קענט ! מיט וועמען ? זוכט ניט צופיעל — מיט אלעם וואס א גוט הארץ וועט געבען, וועמענס הארץ עם איז נע־ריידט פון דעם פאלק־ס־בראך, די מחנה וועט צונויפגעזאמלט ווערען. יעדענס קרבן וועט אננעזומען ווערען, קיינעמ׳ס וועט ניט צוריקגעווויזען ווערען. יעדער געשאנק איז ליעב, אין צייט פון א געפאהר איז מען ניט צופיעל בודק. דאס וואס נאט האט נאך איבערגעלאזען אין אונזערע הערצער, דאס נאנצע גוטע, וואס איז נאך פארהאן אין אונז,— דאס זאלען מיר צונויפקלייבען, אויף אונזער פאן אויפהויבען, און ארום אונזער פאן וועלען זיך אלע זאמלען, פון מזרח ביז מערב, די ארמיי פאר פאלקס־הילף". — דיעזע טרייסט און גלויבען האט פאר׳ן פאלק דער דיכטער, וועלכער האט אין דער נייער העברי׳אישער פאעזיע ארייננעבראכט דעם ישעיה טאן ווי אויך ישעיה׳ס שפראך.

יאהר אוים, יאהר איין, אין דעם טאג פון דעם נייטען אב צו־טראגט זיך איבער׳ן ערד־קוגעל דער טרויערדינער איכה־נגון, און דאס קען ניט פארהערט ווערען פון דעם דיכטער, און הערט ער נאר דיעזען נגון, דאן ווילט זיך דעם דיכטער א סוף מאכען צו דעם הארצריסענדען טרויער־נגון, און עס זוכט דער דיכטער א וועג, פון דעם טרויער זיך און זיין פאלק צו באפרייען. מעג דער דיכטער בלאנדושען, ניט קענען געפינען דעם שליסעל צום ענטפער, אבער ער קומט דאך ענדליך, נאך פיעל בלאנדושען צו דער איבערצייגונג, אז דער איכה־נגון וועט נאר האמאלס אויפהערען צו קלינגען אין אידישען אויער, ווען דאס קינד וועט זיך צו דער מוטער צוריק קעהרען, ווען די מוטער וועט וויעדער איהר קינד געפינען.

אברהם רייזען האָט געהערט דעם איכה־ניגון, יענעם מאָטיוו,
וואָס רייסט זיך ארויס פון אבלים, זיצענדיג אויף דער ערד —

און די שוהל איז פול מיט שאטען,
פול מיט מתים, וויינט, בלייבט — — —
ירמיהו שטעהט פאר די אויגען
שפרייט די הענד אויס, יאָמערט: איכה
(איכה)

און דער איכה־ניגון האָט איהם ענג צוזאמענגעבונדען מיט זיין פאָלק, ביידע האָבען זיי דעמזעלבען שיקזאל, ביידע וואנדערען ארום, און ליידען דיזעלבע שפּאָט און שאנד, ביידע ווערען נאכגעיאָגט פון שווארצע וואָלקענס, און ביידע זעהן די ליכטיגקייט פון ארץ ישראל, —

אין ארץ ישראל איז ליכטיג,
אין ארץ ישראל איז ריין;
און טאָמער פעהלט אויס דאָרטען ברוינעמס,
איז טרינקט מען דעם רעגען אליין.

אין ארץ ישראל הערשט יושר,
גאָט'ס שטימע פון אומעטום רופט;
און טאָמער פעהלט אויס האָרטען שוהלען,
מאכט קלוג דאָרט דעם מענשען די לופט.

אין ארץ ישראל הערשט חדוה,
און ס'פיהלט זיך דאָרט גליקליך דער איד;
און טאָמער פעהלט אויס דאָרטען פיידלען,
רוישט שטענדיג דער ירדן זיין ליעד.
(אין ארץ ישראל)

צום לאנד פון פרעהליכקייט און חדוה שטרעבען ביידע, דער דיכטער און דאָס פאָלק, וויל גרויס איז דער צער פון די, וועלכע זענען פון דעם ארץ אבות אָפגעריסען געוואָרען, אפילו גאָט ווארט אויך אויפ'ן גרויסען מאָמענט פון דער גאולה, וען די איידען און דאָס לאנד וועלען וויערער איינס ווערען.

"אוּן פארלאָזט האָט יהוה די אבות, אויף זייערע ערטער זיצען, פערלאָזט האָט ער משה'ן אוּן די מוטער רחל, פארלאָזט האָט ער דעם נאנצען הימעל־קרייז — אוּן אָטנעמען א מענשליכעם געשטאלט אוּן איז געגאנגען מיט די אידען אין גלות אריין. אָנגעטראפען האָט ער זיי ביי דעם טייך פון בבל זיצען, אריינגעגאנגען איז ער צווישען זיי. אזוי האלט ער זיך אין גלות אויף אוּן געהט מיט זיי פון טייך צו טייך, וואו עס איז דאָ א פיין, וואו עס איז דאָ לייד, איז ער דערביי. ער הערט דעם געוויין, ער זעהט די שאנד, אוּן די אָהנמאכט זעהט ער — אוּן ווי זיי ווארט ער אויף די גאולה" — דער־צעהלט אונז שלום איש אין "חורבן יהושלים".

לאנג איז דער וועג צו פרייהייט, אוּן ווייט איז די גאולה — אָפטמאָל ברענגט עס הארום דעם אידישען דיכטער צו פארצווייפלונג, אוּן עס צאפעלט זיך דאָם הארץ אין ספקות,—

את שיר זה ומלא נחי מי ישיר באחרונה ?
אם קצו תשמענה אזנים ??
או למראה בנים כי שבו ציונה
תפסק זאת שירת הנבואים;
תהי שירת נצחון, תריע בגאונה,
לה יען קול תף ומצלתים ?
או בזעקת שבר, באחרית הימים,
השירה הקינה תנתק — לעולמים.

(אנחות כנור)

ווער וועט צום לעצטען זינגען דאָם קלאָג־ליעד, וועלען נאָך בלייבען אויערען צו פארנעהמען זיין ענדע, אדער צי וועט זיך נאָך דערהערען דאָם געזאנג פון זיעג, דער פריידענס־שאל פון קינדער וועלכע קעהרען זיך אום קיין ציון וועט זיענגען די פרייד אדער פארקעהרט דאָם קלאָג־ליעד ? — אזוי זינגט פול מיט ספקות דער העבריאישער דיכטער שאול טשערניכאווסקי. אבער דער צווייפעל האלט ניט לאנג אָן. צו גרויס זענען די סמנים פונ'ם נייעם לעבען, אז דער דיכ־

טער זאָל זיי ניט באמערקען, אוּן דער משורר, וועלכער האָט נאָר וואָס געשווייפעלט זינגט ווייטער אין זיין ליעד "חיים חדשים" —

מה יזעק, יתגעש,
מה יהום הים ?
התבין סוד שיח
הגלים בדכים ?

— מחפי ים קדם אתאנו אנחנו,
בדרך הרחוקה מתרנו, לא נחנו,
על בדלח מימנו נשאנו דליה
מארץ יהודה עדי גבול רוסיה :
לא פסו עוד חיים עלי הרדי ציון.

פארשוואונדען זענען די שווארצע וואָלקענס די "ענני חשך" אויף ציונ'ס בערג הערט זיך וויעדער די שטימע פונ'ם "לעבען", אוּן פון ווייטע וועגען איילען אהין די פארטריבענע זיהן, אויך די כוואליעס פון דעם ים דערצעהלען וועגען די געקומענע פון דער וויים. אוּן וואָס איז מיט די פאלעסטינער הימלען ? זיי זענען געווען פארוואָלקענט, אוועק זענען אָבער די שאטענס, דער מאָרגענשטערען איז אויפגענאנגען, אוּן וועלן א מוטשער פארוויעגט יעצט מיט געזאנג איהר קינד, איז עס שוין אין אנדער ליעד, א ליעד אָהן אין "איכה" נגון, עס זינגט יעצט די מוטער —

על הירדן ובשרון
שם ערביים חונים,
לנו זאת הארץ תהיה —
ואתה תהי בבונים !
ויום יקומו נשאי דגל
אל תמעלה מעל;
אל כלי זינך בגבורים —
כי שמשני יעל
(שיר ערש)

אויף'ן ירדן אוון אויף'ן שרון רוהען יעצט די בויער, — צו אונז געהערט וויעדער דאָס לאנד, אונזער זון איז וויעדער אויפגעגאנגען, אוון הויך פלאטערט די פאָן פון אויפלעבונג, אוועק איז דער אייביגער טרויער, צוליעב דער אויפגעהענדער זון אין מזרח. די "בת ציון האומללה", ציונס טאכטער די אומגליקליכע, איז שוין הייַנט א א "בת ציון צוחקת", וועלכע שטראהלט אוון לאכט פון גליק, אוון מעג דאָס גליק דערווייל נאָך ניט פאַלשטענדיג זיין, רופט דער דיכטער צו וואפען, צו פארפאלקאָמענען די גאולה —

נריקה החרב כזקן, כנער !
מי זה הירא ורך הלבב ?
נשינו, טפינו כי ירדו השער,
חלוצים נצאה ונאסור הקרב.
(נס ציונה)

אלט אוון יונג — ציהט די שווערדען. ווער שרעקט זיך עס ? אלע וועלען מיר געהן צום קאמף, צום פרייהייטס קאמף.

צו געווער — צום קאמף פאר דער אידישער פרייהייט אוון ארץ ישראל הופט אויך ווי שאול טשערניכאָווסקי דער דיכטער יעקב כהן :

קמנו שבנו ! ומחדשי-איל, צעירי אונים
קמנו שבנו אנחנו — בריונים !
באנו לגאל ארצנו בסער מלחמה —
אנו תובעים הנחלה הזאת ביד רמה !
בדם ואש יהודה נפלה,
ובדם ואש יהודה תקום !
. . . . . .
. . . . . .
. . . . . .
הבה נלחם לדרור, בעד ארצנו נלחמה,
ואם הדרור מת לעד — תחי הנקמה !
אם אין משפט בארץ — לו תשפט החרב

ולו גם נפל כחול — מזכותינו לא נרף!
בדם ואש יהודה נפלה,
ובדם ואש יהודה תקום!
(בריונים)

מיט שטורם און קאמף זענען מיר געקומען דאָס לאנד באפרייען, מיר מאָהנען מיט שטאָלץ אונזער יהושה, מיט פייער און בלוט איז יהודה געפאלען, און הונדרד פייער און בלוט וועט יהודה אויסגעלייזט ווערען, און אויב טויט איז אונזער פרייהייט זאָל וועניגסטענס לעבען די נקמה, און וועלן מיר זאָלען אפילו פאלען אין דער שלאכט, פון אונזער גערעכטער פאָדערונג וועלען מיר זיך ניט אָפזאָגען.

די מלחמה, דער קאמף פאר דער ווידערערשאָבערונג פון דער אלטער היים איז אין פולען גאנג, עס הערען זיך די "פעמי משיח", די משיח טריט, וועלכע זאָגען אָן די גאולה, און עס נעהט פאָרוערטס די אידישע באפרייאונגס־מחנה, וועמענס ליעד עס איז דאָס ליעד פון דער האָפנונג, וועמנס הימן עס איז די "התקוה", און געפינען זיך שטיינער אויף'ן וועג, וואָס ווילען צוריקהאלטען די מאר־שירענדע מחנות, וועלן זיי מיט א הילכיג געזאנג אָפגעוויזט, מיט'ן געזאנג פון נ. ה. אימבערם ליעד, וואָס דאָס פאלק האָט פאר זיין הימנע גענאכט —

עוד לא אבדה תקותנו,
התקוה הנושנה:
לשוב לארץ אבותינו,
לעיר בת דוד חנה.

* * *

מיר האָבען געזעהען דאָס אָרט, וואָס ארץ ישראל פארנעהמט אין דער נייער אידישער שאפונג, אין דער נייער העברייאישר־אידי־שער ליטעראטור, די ליטעראטור, וועלכע נעהט האנט אין האנט מיט'ן לעבען.

"הנה כן היה ישראל לגוי קו־קו בארץ התקוה היא חייהו ואורך ימיהו" — אזוי איז ישראל געוואָרען א פאלק פון האָפנונג, וועלכעם

שטרעבט צום לאנד פון זיין האָפֿנונג, דאָס איז זיין לעבענס־קראפט אוון מיט דעם ערקלעהרט זיך זיין אויסהויער — אזוי שרייבט גוסטאוו קארפעלעס אין זיין געשיכטע פון דער העברייאישער ליטעראטור, אוון ווען אזוי ווערט ערקלעהרט דאָס לעבען, איז דען א וואונדער, פאר־וואָס עס נעפינט אזא אפקלאנג אין דער ליטעראטור, ווען ״הערשעלע״ למשל, איינער פון יעקב דינענזאָהנ׳ס באקאנטע טיפען, נעהמט אלס ישיבה־בחור אויס ביי זיין בעל הבית׳טע, צו ווענען ער איז געלאדען אויף פסח, מיט זיינע חרוסת־מאכען, לויבט איהם די בעל הבית׳טע בריינדעלע ״אז די חרוסת איז גאר אן אנטיק, מען מעג אזא אין ארץ ישראל עסען״ (הערשעלע— א ראָמאן פון קליינשטעדטעלדיגען לעבען).

אָבער ניט נור אין דער העברייאיש־אידישער שאפונג האָט ארץ ישראל געפונגען אן אפקלאנג. ארץ ישראל איז אויך געווענען אוון איז די טעמע פון פיעלע אידישע דיכטער, וועלכע האָבען געשאפען אוון שאפען אין שפראכען, אנדערע ווי אידיש אוון העברייאיש.

גוסטאוו קארפעלעס אין זיין אפהאנדלונג איבער דער אידישער ליטעראטור ברענגט פאלגענדען צעטעל פון נעמען, וועלכע האָבען אין דער דייטשער שפראך געזונגען ״שירי ציון״, לייעדער ווענען ארץ ישראל, — שטיינתיים, וויהל, ל. א. פרענקעל, מ. בערר, ס. בעק, ט. קריייזנאך, מ. האָרטמאן, ס. ה. מאָזענטאל, הענריעטע אפענהיימער, מאָריץ ראפאפארט, י. ל. שטיין אוון אנדערע.

אפילו הייניריך היינע, דער גרעסטער מיסטער פון דער דייט־שער פאָעזיע, אויך אין זיינע ווערק, (הויפטזעכליך אין דער ״ראמאנ־צערא״) רעדט ער, וועלכע איז אזוי ווייט אוועק פון זיין פאלק, ווי א בענקענדער זוהן נאָך דער מוטער ציון.

א גאנצע וואָך איז דער איד פאריאָגט, איז ״א וואלקולאק, א מיאוסער״, איז פון א מכשפה אין א הונט פארוואנדעלט געוואָרען, קומט אָבער אָן דער שבת, ווען ער איז פריי פון די וואָכעדיגע דאגות, דאן זענען דעם אידענס מחשבות גאָר אנדערע —

הער איך ניט דעם יהדן רוישען ?
איז דאָס ניט א קלאנג פון קוואלען

אין דעם פאלמען־טאָל פון בית אל,
וואו סע הויערען די קעמלען ?

הער איך ניט די העדדען־גלעקלאך ?
איז דאָס ניט א קול פון שעפסען,
וואָס דער פאסטוך טרייבט אראָפּ צו —
אוועקנט־צייט פון הרי גלעד ?
(פרינצעסין שבת — אין ביאליקס איבערזעצונג).

אנדערע מחשבות זענען דאָס נאָר, אין דער פרייער מינוט, ווען פונ'ם הונט ווערט וויעדער א פרינץ, באהעפט ער זיך צוריק מיט'ן אלטען מקור, און זיין נשמה ווערט דערציטערט, מיט ליעבע אָנגע־פילט פון דעם וואָרט ירושלים, די ירושלים, אויף וועמענס גאולה דער איד האָט געהאָפט, און האָט היינריך היינע אפילו זיך געמעגט טרייסטען מיט דעם, וואָס דער תנ"ך דאָס בוך פון אלע ביכער, דער ספר הספרים איז די טרייסט פאר חורבן ירושלים, איז עם אָבער נאָר א טרייסט, און קען קיינמאָל ניט פארביטען דאָס היימלאנד, אויף וועמענס חורבן אלע קלאָגען —

"גרויס און קליין באוויינען, אפילו מענשען קארג אין טרעהרען, די פרויען, די בלומען און די שטערענס אלע באקלאָגען דיר, און אלע טרעהרען פליסען צום דרום און פאלען אריין אין דעם יהדן־שטראם" —

אזוי באזונגט עס היינע מיט זיין פאָעטישער מייסטער־שפראך אין "די אידישע ליידען" אזוי זינגט דער דיכטער וועגען דער האָפ־נונג, וועגען דער גאולה, און פארוואמט זיך דערווייל דער גאולה־טאג, די משיח צייט, גלויבט אָבער דאָך דער איד, אז דער פולשטענדיגער פרייהייטס־טאג וועט ענדליך קומען, ואף על פי שיתמהמה עם כל זה אחכה לו בכל יום שיבא — איז געווארען איינער פון די דרייצהן עקרים, וואָס האָט זיין אויסדרוק אין דער גאנצער אידישער שאפונג געפונען, די שאפונג וועלכע דריקט אויס איהר צארן און כעס נעגען גלות רוים,און רופט פאר דער באנייאונג פון זיין

געשיכטע פון זיין דברי הימים אין דעם אלטען פאטערלאנד. יאהרען און דורות זשנען אוועק, אבער גלות רוים האט ניט געקענט באזיגען די ירושלים האפנונג, וועלכע טליעט אינ'ם אידישען הארצען, און דורך'ן מויל פון דעם רעוואלוציאנערען אידישען דענקער משה העס רופט דער נייער איד צו אלע פאלקס־טייל־ען —

"איהר האט גענוג געהאלפען צו ציוויליזירען די פעלקער, ארויפ־צוברענגען איראפע אויף דעם וועג פון פארטשריט, ארויסצורופען און צו אונטערשטיצען רעוואלוציעס — יעצט מוזט איהר דענקען וועגען זיך זעלבסט, וועגען די בערג פון לבנון, וועגען דאס גרויסע לאנד ארום כנרת".

"דאס אלטע פאטערלאנד רופט אייך! דער טאג, אין וועלכען די שבטים וועלען זיך צוריקקעהרען, וועט מאכען אן עפאכע אין דער געשיכטע פון דער מענשהייט." (רוים און ירושלים).

און עס איז דער באוואוסטזיין וועגען דער נייער מענשליכער עפאכע, וואס וועט זיך מוזען אנפאנגען מיט אונזער נאציאנאלער וויע־דעראויפלעבונג אין יענער לאנד, וואס פאלעסטינא איז געווארען דער צענטר ניט נור אין דער אידישער שאפונג, נאר אויך וועגען וועלכען עס האבען אויך געזונגען און עס זינגען פיעלע ניט־אידישע דיכטער און פאעטען.

ו.

ארץ ישראל אין אידישען לעבען

ר' חייא בר אבא און ר' שמעון בן חלפתא האבען איין פריהמארגען שפאציערט אין טאל פון אראבאל, און האבען געזען ווי דער מארגנשטערן איז אויפגענאנגען, האט ר' חייא געזאגט צו ר' שמעון: אזוי וועט קומען די גאולה פון ישראל. פון אנהויב וועט זי ארויפשווימען ביסלאכווייז, דאן וועט זי מעהר אויפלייכטען, דאן וועט זי זיך פארגרעסערן און פארמעהרן, און וועט אזוי אנהאלטען אין איין פארגרעסערן זיך. (שיר השירים רבה).

יונה היא סימן לישראל — כשם שהיונה שבה אל התיבה, כך ישראל עתידים לשוב לארצם מן הגלות. (מדרש אגדה, נח) פונקט ווי די טויב האט זיך אין נח'ס טעג צוריקגעקעהרט צו דער תיבה אזוי וועלען די אידען אויסגעלייזט ווערען פון'ם גלות, און דורך דער גאולה צוריקקעהרען אין זייער לאנד ארץ ישראל.

גאולה און ארץ ישראל, די האפנונג באפרייט צו ווערען, די פארגאסענע טרעהרען פאר זיין אפנערישען פונ'ם לאנד, וועלכעם האט אזא שעהנעם אויסדרוק געפונען אין דער אידישער שאפונג, האט אויך מסילא דורכגענומען אלע פאזען פונ'ם אידישען לעבען, דאס לעבען, פון וועלכען די אידישע שאפונג האט איהר יניקה געצויגען. אין אונזערע מנהגים און תפלות, אין די וואכען טעג און יום טוב טעג, אין פרייד און אין טרויער, אינ'ם פאלקס-ליעד און אין די פאלקסזשערטלאך, אין די צו פרייהייט שטרעבענדע משיח-באווענונגען, און אין דעם רוף צו טראגען דעם יאך פון גלות מיט אהבה — זיי אלע זיינען דורכגענומען פון ארץ ישראל, זיי אלע זענען באהערשט פון דעם געדאנק, או פונקט ווי א טויב, וועט זיך

נאך דאם פאלק צו זיין נעסט צוריקקעהרען, און וועט פון גלות אויסגעלעזט ווערען.

די ערשטע אידישע געשיכטע, וועלכע איז געשריבען געוואָרען, ניט מיט קיין טענדענציעזער שטרעבונג, ניט איינצורייסען זיך מיט די רויטער, ווי עס האָט מורא געהאט צו טון דער אידישער היסטאריקער יאָזעפיזם פלאוויוס, דער "יוסיפון" פון יוסף בן גוריון הכהן, ווערט פארענדיגט מיט דער גאולה האפנונג — ועור יבא יום וקץ פדות וירצה אלהינו לזכור את שבועתו לאבותינו, ויבנה את עירנו, וישכלל היכלנו, ויקבץ פזורנו, ואותנו יקים כבראשונה — עס וועט נאך קומען דער טאג פון דער אויסלעזונג, וועלן אונזער שטאדט וועט צוריק אויפגעבויט ווערען, די צוזייטע און צושפרייטע וועלען אייניגעזאמלט ווערען ווי אמאל, און די שטעדט וועלען וויעדער באזעצט ווערען.

יעדען ניינטען אב, וועלן עס פארזאמלט זיך דער רוב מנין ובנין פון פאלק אין די שוהלען און בתי מדרשים, און מיט קינה און איכה־טענער באקלאגט עס דעם חורבן־טאג, יענער טאג, וואס איז ביים פאלק פאר אזא וויכטיגען תענית־טאג פארערבענט געוואָרען, ווי יום כפור, יענער טאג ענטהאלט אויך אין זיך די אידישע האפנונג.

נאך האלבע נאכט, וועלן שטילקייט הערשט ארום, וועלן אלעם שלאפט און רוהט, און איז אונטער דער ממשלה פון דער נאכט, צוטראגט זיך דאן דער טרויער־נגון פון חצות, וועלכעם דער איד ריכט אפ מיט א צובראכען געמיט, ווי אן אבל, און די נאכט ווערט דאן פארקלונגען פון די אויסרופען "קול ברמה נשמע בילה, קול נהי מציון המהללה" א שטימע הערט זיך אין הימעל, וועלכע באווייזט ציון, "על היכלי אבכה יומם ולילה, ולתפארת צון עיר המהללה, ועל עמה אשר הלכו בגולה", טאג און נאכט ווייז איך אויף מיין צושטערטען היכל, אוף ציונ'ס פארשוואונדענעם רוהם, און אויף'ן פאלק וואס איז אין גלות פארטריבען געוואָרען, און צוזאמען מיט דעם הערען זיך אויך די טענער, וועלכע ווערען שוין ניט געזאגט ווי צענדיג ווי אן אבל, נאר שטעהענדיג און שטאלץ,

"התנערי מעפר — וואך אויף פון שטויב, שטעה אויף געפאנגענע פון ירושלים, צוועפען דיינע האלז קייטען געפאנגענע בת ציון", און "ער אטה בכיה בציון — ביז וואנען וועט זיין דאס געווייין אין ציון און די קלאג אין ירושלים", "יי דער בויער פון ירושלים וועט איינזאמלען די פארשטו־טענע פון ישראל"

אזוי מרויערט דער איד ביי חצות, א מרויע־ צוזאמענגעמישט מיט דער פאלעסטינא האפנונג. א געוויין אויסגעמישט מיט פרייד דעגם־טרעהרען.

ואבכה בכי ציון וירושלים — איך ווייז איבער ציונ'ס און ירשלימ'ס קלאג, — דיעזער הארצריייסענדער טאן, רייסט זיך טעג־ליך ארויס פון ניט איין אידישער בהוסט, ביי דער תפלת שחרית, א זיפץ, וועלכער קען נאר געשטילט ווערען, דורך דער גרויסער האפ־נונג פון שיבת ציון, וועלכע איז אויך אין א צווייטער תפלה פאר־קערפשרט געווארען אין אייגער פון די אכטצעהן ברכות — ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים. —

"און קיין יהושלים דיין שטאדט וועסטו זיך צוריקקעהרען, און וועסט רוהען דארטען ווי דו האסט פארשפראכען, און וועסט איהר אויפבויען אין דער נאהענטער צייט, נאך אין אונזערע טעג" — אזוי בעט דאס אידישע פאלק דריי מאל טעגליך, יעדען טאג פון יאהר. ומפני חטאינו גלינו מארצנו — איבער אונזערע זינד זענען מיר פארטריבען געווארען פון אונזער לאנד, איבער די זינד זענען מיר דערווייטערט געווארען פון אונזער ערד — ביי יעדען אידישען יום טוב, אין די פרעהליכסטע טעג פון דעם פאלק'ס לעבען, ווערט דער־מאהנט אונזער אמאליגער טרויער.

"אלע מזבחות זכור — די דאזיגע מזבחות פון די הרוגים נעדענק דערבארמיגער גאט, און העלף אונז, און זאמעל אונז איין פון אלע פיער עקען פון דער וועלט, און בוי אונז ווידער מיט פייער דיין שטאדט יהושלים, און טרייסט אונז פון אונזער טרויערקייט און שיק אונז דיין משיח, ער זאל אונז אויפברענגען קיין ארץ ישראל". (פון א ש"ס תחנה), — אזוי בעט די אידישע פאלקס־פרוי אין

איהרע תחנות, אין וועלכע זי געפינט א טרייסט צו איהר פאר־
וואונדעט הארץ, און קען דען דער אידישער פרוי׳ס באציהונג צו ארץ
ישראל אנדערש זיין ווי די באציהונגען פון׳ם גאנצען פאלק, פון׳ם
פאלק וואס קלאגט —

איך קוק אויף ירושלים ביי מערב וואנד
איך זעה האַרט מיינע קינדער, ווי קויל שוואַרץ,
מען שפארט אַן דעם קאַפּ אויף דער דאָרער האנד,
מען אַכצט, מען קרעכצט, עס קלעמט דאָס הארץ,
ניטא אין ירושלים קיין בוים, קיין שטיין,
וואס זאל ניט זיין נאס פון מיינע קינדערס געווייַן.
(א פאלקס ליעד))

פאר פיעלע יאהרהונדערטער האט דאס אידישע לעבען באקומען
איהר אויסדרוק הויפטזעכליך אין דער תפלה, אין דעם געבעט, אין
דער רעליגיעזער השתפכות, וועו דאס גאנצע ארומיגע איז פאר־
געסען געוואָרען און דורך דער תפלה, האט זיך דער איד מיט דער
גאָטהייט צוזאמענגענאסען, זיך אין אנדערע וועלטען, אין העכערע
עולמות איבערגעטראגען, און דיעזע תפלות זיינען דורכגעוועבט
מיט דער ארץ ישראל בענקשאפט און האפנונג.

אין דער שחרית־תפלה, וועלכע וועדט געוואָגט פאר קטורת,
מאהנט דער איד ביי גאט זיין פארשפרעכען וועגען צוריקקעהר, או
עס זאל וואס שנעלער מקוים ווערען דער צוזאג, אין א צווייטער
תפלה, אין דער י״ח ״אז ישיר״ בעט דער איד ״תבאמו
ותטעמו בהר נחלתך״, ברענג זיי און פלאנץ זיי אין דעם לאנד.

תקע בשופר גדול לחרותנו — בעט דער איד אין שמונה עשרה, און
ער איז אויך מתפלל אין די ראש חודש און חול המועד טעג די תפלה
״יעלה ויבא״, או גאט זאל זיך דערמאהנען אין זיין פאלק, און אין
ירושלים.

״ווי א פאטער, וואס דערבארעמט זיך איבער זיינע קינדער, אזוי
דערבארעם זיך אויף גאט איבער אונז״ — איז אייגם פון די פיעלע
מאטיוון, מיט וועלכען די אידישע תפלה איז איינגעוועבט.

ביי ״ברכת המזון״, ווען דער איד דאנקט דעם בורא, זיין שפייזער, רופט ער אויף אויס ״ובנה ירושלים עיר הקודש במהרה בימינו״ — בוי אויס ירושלים די הייליגע שטאדט, נאך אין אונזערע טעג. ווען דער איד איז מקבל שבת, נעהמט אויף די קענינין שבת, דאן איז איינע פון די באגריסונגען, מיט וועלכע די שבתא־מלכתא ווערט באגעגנט, ״מקדש מלך״ און דער ״התעוררי, התעוררי״, א געבעט אין־וועלכען די זיכערהייט ווערט אויסגעדריקט, אז דער סוף, די גאולה איז נאהענט, און גאט׳ס כבוד וועט זיך דאַרטען ווידער באווייזען. ווען דאָס הויז ווערט מיט דער שבת־לופט אנגעפילט, ווען די וואכעדיגע דאגות זיינען פארגעסען, זינגט דער איד אין זיינע ״זמירות לליל שבת״, אז ציון זאל ווידער מיט מענשען אנגעפילט ווערען און א ניי געזאנג זאל זיך דאַרטען הערען, קומט דער שבת פריהמאָרגען, דאן בעט ישראל סבא, אז דער אב הרחמים זאל ניט פארגעסען אין זיין פארשטויסען פאָלק, נאָר זיין ווילען זאל זיין אויפצוברענגען אונז — ״בשמחה לארצנו״, מיט פרייד אין אונזער לאנד אריין. האלט דער שבת ביים אוועקגעהן, פארגעסט ניט דער איד צו בעטען, אידער די גרויע וואָך קומט אריין ״שב יי את שבות יעקב״.

ניטאו קיין איין געלעגנהייט, ווען דער איד זאל ניט בעטען אויף שיבת ציון, ווען דער איד זאגט ערב ראש חודש ״יום כפור קטן״, בעט ער, ״תקום תרחם את ציון קדשנו״, דערבאַרעם זיך איבער דער הייליגער ציון. ווען ער בענשט ראש חודש, דריקט ער אויס די האָפענונג, אז ״הוא יגאל אותנו בקרוב״, בענשט ער חנוכה ליכט בעט ער ״חשות זרוע קדשיך, וקרב קץ הישועה״ — דערהנעהנטער די גאולה, און זאגט ער סוכות הושענות, דאן בעט ער ווידער ״ותשיב שבות אהלי יעקב״, — קעהר אום די פארטריבענע פון יעקב׳ס געצעלטען, רחם על ציון כי היא בית חיינו — דערבאַרעם זיך אויף ציון, ווייל זי איז אונזער לעבען, בעט דער איד ווען ער איז עולה לתורה שבת צו מפטיר.

זייט דעם חורבן בעט ישראל צו גאָט, וואָס איז א מנחם ציון, ציונס טרייסטער, א בונה ירושלים, ירושלימ׳ס אויפבויער.

אין דעם טאג פון דער גרעסטער פרייד ביים מענשען, אין דעם חופה־טאג, ווערט א גלאָז צובראָכען אונטער דער חופה, כדי זיך צו דערמאָנען אינ׳ם חורבן און עס ווערט געבעטען, אז פרייד זאל זיך וויעדער הערען אויף די גאסען פון ירושלים.

פארקלייבט מען זיך אין סוכה צו פייערען דעם שעהנעם ״אמאָהל״, ווען מיר האָבען אונזערע אייגענע תבואות פארמאָגט, ווען דאָס פאָלק האָט זיך געפרעהט מיט זיין חג האסיף, בענשט דאן דאָס פאָלק איבער די פרוכטען פון אָריענט, פון ארץ ישראל, דעם אתרוג, לולב, און הדס, אום צו דערמאָהנען זיך אין ארץ אבות, און בעט ״הרחמן הוא יקום לנו את סוכת דוד הנופלת״, אז די צו־צושטערטע דוד׳ס סוכה זאל צוריק אויפגעשטעלט ווערען.

נאָך יעדער עסען בענשט דער פרומער איד און בעט ״ובנה ירושלים עירך״, און קומט ער צו דיעזער תפלה, באהאלט ער דאמאָלס דעם עס־מעסער פונ׳ם טיש, צו פארהיטען זיך פון זעלבסט־מאָרד, צו וואָס עס קען נאָך ברענגען דער צער איבער׳ן חורבן, וה אן אלטע לעגענדע דערצעהלט.

אז דאָס פאָלק בעט ביי גאָט, אז ער זאל זיך דערמאָהנען אין זיי, בעט עס אויך ״וזכרון ירושלים עיר קדשך״, ער זאל זיך אויך דערמאָהנען אין דער הייליגער ירושלים, און ווען מיר בעטען אויף ליכטיגקייט, איז עס ניט אויף סתם ליכטיגקייט, נאָר ליכט פאר ציון — ״אור חדש על ציון תאיר ונזכה כלנו מהרה לאורו״ — א נייע ליכט זאל אנהויבען צו באלייכטען ציון, און מיר זאלען נאָך אלע זוכה זיין צו דערלעבען דיעזע צייט — אזוי בעט דאָס פאָלק אין זיינע תפלות, יענער לעבענס־אינהאלט ווערט האָט אונז געגעבען כח צו קענען אריבערטראגען די גרעסטע יסורים אין אלע צייטען פון אונזער מארטירער געשיכטע, א געשיכטע וואָס איז זיכער געווען מיט דעם, אז עס ווערען נאָך קומען אנדערע טעג, ווען די אידישע מתנות צו גאָט ווערען ביי אירהם אזוי ליעב זיין ווי אמאָהל, בשעת

ציונ'ס גרויסקייט און רוהם — וערבה לי מנחת יהודה וירושלים כימי עולם וכשנים קדמוניות, יענע טעג, וועו דאָס אידישע מויל וועט ווייטער אָנגעפילט ווערען מיט געלעבטער, און דער אידישער צונג מיט געזאנג, וועו מיר וועלען שנייַדען מיט פרייד דאָס וואָס מיר האָבען געזייט מיט טרערהרען, וועו עס וועט זיך וויידער הערען דאָס געזאנג פון דעם שניטער אין פעלד, וועו דער חרמון־טוי וועט וויידער ארונטערנידערען אויף ציונ'ס בערג, און דאָס לעבען און גליק וועט דאָרטען פאָרגעזעצט ווערען ביז דער ווייטער אונענדליכער אייביקייט, וועו דאָס פאָלק וועט וויידער געבענשט ווערען מיט ציונ'ס ברכה, וואָס וועט קומען פון דעם באשעפער פון הימעל און ערד, יענער טאָג, וואָס וועט געבענשט און געלויבט ווערען אלם דער גרויסער טאָג, וועו בית יעקב איז ענדליך געהאָלפען געוואָרען מיט א "תשועת עולמים" — מיט דער אייביגער הילף.

מיט די ווערטער "ובא לציון גואל", עם זאָל ענדליך קומען ציונ'ס אויסלייזער, זענען פיעלע אידישע ספרים, הויפטזעכליך רבנישע פאחענדיגט געוואָרען, און מיט דער תפלה פארענדיגט אויף דער חרשן און מגיד זיינע דרשות.

חדש ימיהו כקדם — בעט דאָס פאָלק וואָס בענקט נאָך דעם גע־בורטס־לאנד פון זיינע עלטערען, און עס האָט נאָך ניט אויפגע־הערט צו בעטען "טל" און "גשם", און דאָס פאָלק איז זיכער, אז סוף כל סוף וועט די פארשפראָכענע גאולה קומען —

"משיח בן דוד זיצט אויבען אָן,
אין גאָלד און אין זילבער אָנגעטאָהן,
ער האלט א בעכער אין די רעכטע האנד,
מאכט ער א ברכה איבער דעם גאנצען לאנד,
אמן ואמן, דאָס איז וואָהר,
די גאולה וועט קומען היינטיגען יאָהר." —

אזוי זינגט דאָס פאָלקס־לייד, דאָס ליעד וואָס דערצעהלט וועגען גאולה וועלכע איז מיט שיבת־ציון צונויפגעוועבט —

במהרה בימינו !
דורך וועמען וועט דאָס זיין ?
דורך משיח צדקנו !
וואָס וועט ער אונז מבשר זיין ?
יבוא בן דוד גואלנו !
וואָס וועט דאמאָלס זיין ?
ונשוב לירושלים עיר קדשנו !

און אויף דער גרויסער בשורה פון אומקעהרען זיך צוריק קיין ירושלים האָפען אלע, אין דעם גלויבען אלע פאָלקס־שיכטען. אפילו די פארשטויסענע און די אָפגעריסענע, די וועלכע זענען פון דעם אידישען מקור אָפגעריסען געוואָרען, די ביי וועלכע עס איז נאָר פאהלייבען א שאטען פון זייער אמאָהליגער אפשטאמונג, די וועלכע לעבען מיט זכרונות, אויף זיי האָפען אויף דעם, און זיי זינגען —

אך טי רבונו של עולם,
זאטשעם טי ניט סמאטריש,
זאטשעם טי ניט ווידיש
מר גלותנו, מר גלותנו

מר גלותנו פערעבודיעם
מר גלותנו פערעבודיעם

פאדיאָם לארצנו
ושם נאדיאם אדוננו
ושם נאדיאם בוראנו
ושם נאדיאם גואלנו

און פונקט ווי אין ״אני מאמין״ ווייסט אויך דאָס פאָלקס־ליעד פון דישזען מאטיוו, אז מע זיך די גאולה פארזאמען, דארף מען האָפען, ווייל זי ווערט זיכער קומען —

סינקו, סינקו, ניט ביעדוי
סוואיע סערדצע ניט זאפסוי
בענדזשע מאטקא ווי קופליאנא

בענדזשע כאטקא וויבודאוואנא
באנדז מאנדרי, פאטשאי קאנצא !

דאָס הויז וועט אויסגעבויט ווערן, די מוטער וועט באפרייט ווערן,
מען הארפּ נאָר האָבען געדולד צו קענען זיך דערוואַרטען
דעם סוף, און דער סוף מוז קומען —

אליהו הנביא שטעהט אויף א גרויסען לייטער,
און וועט טון א גרויסען טראמייטער,
"אהיים אין אייער לאנד" וועט ער זאָגען,
העדט אויף יאָמערען און קלאָגען !
(א ווארייאנט פון נאָט פון אברהם)

אהיים אין איצגען לאנד — בעט דאָס פאָלק, ווייל אין גלות איז די

תורה פון די אידען וועדט פארגעסען
מען פארמיידט אונז צו דיענען גאָט,
רבונו של עולם, לייז אונז אויס פון גלות,
און ברענג אונז אריין מיט כבוד אין ירושלים
דיין שטאָדט.
(פון א סאָלדאטען ליעד)

ערשט וען דאָס וועט זיין דער פאל, וועט זיך קענען הערען ביי אידען אן אנדער געזאנג, א ניי געזאנג, און ניט דער איכה־נגון —

סינאק, סינאק, סינאק, סינאק,
כאטקא בענדא וויסטראיענא,
זעמליא בענדא וויקופיענא,
טו—זש וו זעמלא אטוועדיעני,
באנדז מאנדר
טשעקאי קאנצי
ונשירה שירה חדשה הללויה.

דער חופה־טאג פארגיט לויט דער אידישער לענענדע אלע זינד, אבער די אידישע כלה בעט אז איהר חופה זאל געשטעלט ווערן אין ירושלים —

אוי מאמע לעבען ! מאמע קרוין !
לאָמיר פאָהרען אין ירושלים,
לאָמיר פאָהרען אין ירושלים,
חאָרטען וועלען מיר א חופה שטעלען,
טרינקען וועלען מיר "לחיים".
חאָרטען וועלען מיר א חופה שטעלען,
טרינקען וועלען מיר "לחיים".
(א פאָלקס־ליעד)

כל זמן די גאולה איז נאָך ניט מקוים געוואָרען, טאר מען אין ארץ ישראל ניט פארגעסען, אוז וואָס מען זאָל ניט טון, מוז מען האָבען ארץ ישראל אויף'ן געדאנק.

בויט מען א הויז, דארף מען "אמה על אמה" אלס א שווארצען פלעק איבערלאָזען, אום צו נערענקען די אידישע לאנדלאָזונקייט.

תחית המתים איז מיט גלגול־מחילות קיין ארץ ישראל צונויפגעבונדען געוואָרען, אוז אין פיעלע אידישע שטעדט איז עס נאָך אין א מנהג פארקערפערט געוואָרען, דעם מת ריטלאָך אונטער די ענט־נעגעל מיטצוגעבען, כדי גלגול מחילות צו פארלייכטערען.

דער גרעסטער שונא ביי אידען, איז דער שונא ציון — "זאָל עס צו שונאי ציונ'ס קעפ אויסגעהן" — שעלט דאָס פאָלק, דאָס פאָלק וואָס לעבט אזא טרויעריג לעבען "לאנג ווי דער אידישער גלות", אוז וועלכעם האָפט אויף משיח'ן, "וויל וען משיח וועט קומען וועלען אלע קראנקע אויסגעהיילט ווערען" (א אידיש שפראכוואָרט).

אָבער ניט נור אין די תפלות אוז אין די מנהגים אָדער שפריכווערטער אוז ליעדער האָט דאָס פאָלק געגעבען אויסדרוק צו ארץ ישראל. אפטמאָל איז דאָס געבעט אוז די ארץ ישראל בענקשאפט איבערגענאנגען אין מעשים ווי בשעת די פארשיעדענע פארזוכען צו באזעצען זיך וויעדער אין ארץ ישראל, אדער אין די משיח־באווענונגען, אוז סיי נאָך גלות בבל, אוז אי נאָך גלות רוים, האָט דאָך דער אידישער ישוב אפילו אין ארץ ישראל גופא ניט אין גאנצען אויפגעהערט.

"ירושלים", שרייבט פּראָפעסאָר ה. גרעץ אין זיין אידישער געשיכטע, "איז געווארן א בארג פון חואינען, דער הר ציון א מדבר, אבער קיינע פון די גרויסע הויפטשטעדט, וועלכע זענען אראנטערגעפאלען אין שטויב פונ'ם שפּיץ בארג פון באריהמטקייט, איז ניט אזוי געהרט געווארן בשעת איהר חורבן, ווי ירושלים. די פּאָעזיע האָט איהר פּאראייביגט אין די קינות, פּסאלמען און תפלות, מיט אזעלכע ריהרענדע טענער, וואָס יעדעס פיהלענדעם הארץ מוז עס פיהלען ביז היינטיגען טאג". און ניט נור האָט מען דאָס אין הארץ געפיהלט, נאָר עס האָט זיך אויך אויף אלע פאזען פון לעבען פּארשפּרייט. אנהויבענדיג מיט די לויים, וועלכע האָבען ציונ'ס טרויער אויסגעמאָסען אין זייערע תהלים־געזאנגען, באאיינפלוסט פון די ארץ ישראל מאטיוון אין דער גאנצער אידישער שאפונג, האָט זיך עס אין לעבען פּארקערפּערט אין דעם ישוב ארץ ישראל געדאנק און אין די פּארשיעדענע משיח באוועגונגען, וועלכע זענען פּאָרגעקומען פון צייט צו צייט, זייט גלות הוים.

די משיח־באוועגונגען, וועמענס אורשפּרונג עס איז נעווען די שטרעבונג צו דער מלכת השמים, צו נאָט'ס־קעניגרייך, האָבען זיך שטענדיג פּארוואנדעלט אין אידישע פּרייהייטס־באוועגונגען, אין באוועגונגען פאר ארץ ישראל, און אפשר ערקלעהרט זיך מיט דעם זייער טיילווייזער און צייטווייליגער ערפאָלג, וואָס מאסען, אפּטמאהל גאנץ גרויסע, האָבען זיך צוגעהערט צו די פאלשע משיחים, די משיח־שטרעבונגען האָבען דאָך אזא איינפלוס אויסגעאיבט אויף אידישען לעבען, אז דאָס פאלק האָט מיט דעם אויך פּארבונדען זיין באליעבטעסטען נביא — אליהו הנביא, וועלכער וועט קומען צוזאמען מיט משיח בן דוד, און יעדען מוצאי שבת, וועו די נשמה יתירה, האָט זיך נאָך אין גאנצען ניט אפּגעטיילט פונ'ם אויבען, זינגט דער איד אין זיינע האלב שבת'דיגע און האלב וואכעדיגע זמירות — אליהו הנביא, אליהו התשבי, אליהו הגלעדי, במהרה יבא אלינו עם משיח בן דוד, — אליהו הנביא וועט צו אונז קומען צוזאמען מיט משיח בן דוד.

אייגער פון די ערשטע פאלשע משיחים אין אידישען לעבען, טעאודאס, וועלכער האָט זיך אין אגריפּא'ס טעג אָנגענעבען אלס משיח און נביא, האָט אויך געפֿרערט דעם אויפֿשטאנד געגען רוים, און די באפרייאונג פון ארץ ישראל פון אונטער דעם רוימישען יאָך (די אידען האָבען נאָך דאמאלסט געלעבט אין ארץ ישראל, און געהאט טיילוויזע רעכט).

דער סיריער סערענוס, וועלכער האָט זיך אין דעם יאָהר 720 פֿראקלאמירט אלס משיח, האָט פארשפֿראָכען גלייך אין אָנפאנג זיינע אָנהענגער, אז ער וועט אריסטריבען די מאכמעדאנער פון ארץ ישראל, און דאָס לאנד וועט צוריק אריבער אין אידישען באזיץ. דאָס זעלבע האָט אויך פארשפֿראָכען א צווייטער פאלשער משיח, וועלכער האָט זיך באוויזען מיט א דרייסיג יאָהר שפעטער אביי אבו־איסא בן אושאק פון פערסיען. ארום דאָס יאָהר 1160 האָט דער האלבער־משיח דוד אלראי, אָדער מנחם בן שלמה, אַרויסגעלאָזען אן אויפרוף צו די אידען פון אזיען, אין וועלכען ער האָט ערקלעהרט, אז ער איז געשיקט פון גאָט צו באפרייען זיי פונ'ם מאכמעדאנישען יאָך, און צו פיהרען זיי צוריק קיין ירושלים, אן אויפרוף, וועלכער האָט געפונען פיעלע ענטוזיאסטען, וואָס האָבען געענטפערט דעם רוף, און וועלכעם האָט זיך שפעטער געענדיגט נאכן טראגיש פאר די אידישע קהלות אין אזיען.

מיט'ן וואקס פון דער קבלה ביי אידען, איז צוזאמען מיט'ן מיסטיציזם אלץ מעהר פארפעסטיגט געוואָרען דער משיח געדאנק, א געדאנק וועלכער האָט געמאכט פון איין זייט פאר איינעם פון די דרייצעהן עקרי היהדות דעם אני מאמין — אני מאמין באמונה שלמה בביאת המשיח — און פון דער צווייטער זייט ארויסגערופען די פאלשע גואלים און משיחים, און דאָס לעצטע ,וועלכעם האָט זיך ערשט געענדיגט מיט דער שבתי־צבי באוועגונג, האָט תמיד געהאט ארץ ישראל אלס הינטערהונד, צו באזעצען דאָס פאלק אין ארץ ישראל.

"די אידן האבען קיינמאל ניט פארגעסען אין ירושלים", שרייבט נחום סאקאלאוו אין זיין הקדמה צו דער "היסטארי אף זיאניזם", "און דיעזער געפיהל איז קיינמאל ניט אפהענגיג געווען פון דעם יחיד, נאר אזוי האט געפיהלט דאס גאנצע פאלק", — און ווירקליך פון צייט צו צייט איז דיעזער געפיהל פונ'ם פאלק נתגלה געווארען אין זיין העכסטער פארמע, אין די פארזוכען צוריק צו באזעצען ארץ ישראל.

טראץ אלע דורכפאלען דורך די פאלשע משיחים צו בויען ארץ ישראל פאר א אידיש לאנד, האט אבער ארץ ישראל קיינמאל ניט אויפגעהערט, בלויז מיט קורצע אונטערברעכונגען, צו האבען אידישע קהלות, קלענערע און גרעסערע, און ישוב ארץ ישראל האט שטענדיג פארנומען אן אויבען אן אין דעם לעבען. צי דאס לעצטע האט זיך אויסגעדריקט דורך אויפהאלטען כוללים און ישיבות אין ארץ ישראל, דורך גרינדען קאלאניעס דורך דער חברה חובבי ציון, אדער דורך שאפען יוגענט־ארגאניזאציעס פון דעם ביל"ו טיפ — צייגט עס דאך נאר, די שיכות צווישען ארץ ישראל און דאס לעבעדיגע אידישע פאלק.

רב יהודה הלוי, רבנו סעדיה גאון, רב שמואל בר' שמשון, דער רמב"ן, דער בעל שם טוב — דיעזע אלע אידישע געלעהרנטע און מקובלים האבען געשטרעבט צו באזעצען זיך אין ארץ ישראל, און האבען בלויז אויסגעדריקט די שטימונג, וועלכע האט געהערשט אין אלע פאלקס־רייהען.

און האט דען ניט דער צוואנציגסטער יאהרהונדערט געשאפען ביי אונז א נייע משיח באוועגונג, א באוועגונג וואס איז טיף אין הארצען פון פאלק אריינגעדרונגען.

אמת דאס מאהל איז עס שוין ניט קיין מיסטישע באוועגונג, איהרע באשעפער פרעטענדירען אויך ניט צו זיין קיין נאט'ס געזאלבטע משיחים, דער גרונדר־נעדאנק אבער, ישוב ארץ ישראל איז דאך וויעדער צום לעבען געקומען, צוערשט דורך דער חובבי ציון באוועגונג און שפעטער דורך פינסקער און הערצל, אין דעם מאהער־

נעם ציוניזם, וואס האט צום פאלק די לאזונג געבראכט — "אויב איהר ווילט איז עס ניט קיין לענגער."

די געשיכטע פון דעם מאדערנעם ציוניזם האט פיעלע מאמענטען, ווען די ארץ ישראל שטימונג פון דעם פאלק איז אנטפלעקט געוואָרען אין דער גאנצער גרויסקייט, די קרבנות פון די העלדישע ביל"ו'צעם, די שומרים, פיעלע פון וועלכע האבען מיט זייער לעבען באצאהלט וואבענדיג אויף זייערע פאסטענגס אין יהודה און גליל, דער אמעריקאנער אידישער לעגיאן פאר ארץ ישראל בשעת דער לעצטער וועלט־קריעג — אין זיי אלע האט זיך בלויז אנטפלעקט דאס, וואס דאס פאלק האט געדענקט און געפיהלט, דאס פאלק, וועמענס ערשטע מאדערנע צייטונגען אפילו האבען זיך געהויבען מיט נעמען, וועלכע האבען דערמאהנט אין ארץ ישראל — (צוויי פון די ערשטע צייטונגען ביי די אידען אין הוסלאנד זענען געווען דער "סיאן" אין רוסיש, און דער "כרמל" אין העברייאוש).

דאס אידישע לעבען איז אין גלות, דער ארבעט איז פארטריבען געוואָרען אין אקסידענט, און ער בענקט צוריק צו זיין מקור, און די בענקשאפט, און די האפנונג אויף די בעסערע טעג האבען אויסדרוק געפונען צוערשט אין לעבען פון פאלק, און שפעטער אין דער ליטעראטור, וועלכע איז א פראדוקט פון לעבען.

די ליעבע צו ארץ ישראל איז ביים פאלק אזוי גרויס, אז עס איז אמאל געפאהרען וועניגסטענס אהין שטארבען, און יעצט אויפגעלעבט דורך דער נייער משיח באוועגונג פאהרט דער יונגער איד אהין ניט שטארבען, נאר א נייו לעבען צו בויען. דאדטען, וואו עס האט זיך אמאל געהערט דער בכיה טאן פון די מתפללים ביי דער איבערגעבליבענער וואנט, הערט זיך יעצט דאס קלאפען פון האמער, וועלכער בויט אויף דעם נייעם ישוב. די וואנט, וואס איז אויפגעשטעלט געוואָרען צוויישען דעם פאלק און זיין באשעפער, זייט דאס לאנד איז חרוב געוואָרען פאלט איין, דאס אידישע לאנד און דאס אידישע פאלק ווערען ווידער איינס. דאס אידישע פאלק האט זיך קיינמאל פון ארץ ישראל ניט ענטזאגט, איז שטענדיג

פארבונדען געווען מיט זיין ארץ אבות, אבווהל דער בונד איז נע־ווען אן אונאפהענגיקער.

דאס פאלק האט טריי געהיט די שבועה, געשוואוירען ביי די טייכען פון בבל, און פונקט ווי די דאמאלסדיגע לויים־מארטירער, האט דאס היינטיגע לעבען ארויסגעבראכט די נייע מארטירער, די שומרים, די זיך אויפאפפערענדע פיאנערען, די חלוצים, וועלכע ווילען שפאן נאך שפאן די ארץ ישראל ערך צוריק פאר אידיש מאכען.

"די ווילדע טויב האט איהר נעסט, דער פוקס זיין נארע, די מענשהייט איהר לאנד, ישראל נאר דעם קבר" — אבער פון דעם קבר לעבט וויעדער אויף די איבערגעבליבענע חוט השדרה, וואס האט די גאנצע צייט געהאפט אויף תחית המתים, און עס ציהען זיך די טרוקענע ביינער וויעדער מיט פלייש אן.

די אידישע לאנדלאזיגקייט האלט ביי איהר ענדע — ציון במשפט תפדה, ציוג'ס ערלייזונג — דער טאג דערנעהענטערט זיך מיט ריעזען־טריט, און דאס פאלק גלויבט, אז עס האט זיך אין זיין האפנונג, וועלכעס עס האט געטראגען יאהרהונדערטער ניט אפ־גענארט. דער אלטער "אוי, מה היה לנו", וועלכער האט פאר־טומען דאס גאנצע אידישע פאלקס־לעבען וועדט פארביטען דורך דעם פרייהייטס־טרוים, דורך דעם חלום פון שאפען א וויעדער־פאראיינונג צווישען פאלק און זיין לאנד — ארץ ישראל.

ז. האטלער (זלמן איציק)

אין די רויטע און שוואַרצע טעג

(סקיצען און פילדער)

צום 10טען יאהרציים פון
די רעוואָלוציאָן און פּאָגראָ-
מען אין רוסלאנד, אין אָק-
טאבער פון יאהר 1905

ליטעראַרישער פערלאג
אקטאבער, 1915

Copyright by S. Cutler, 1915

אינהאלט:

פון פערפאסער..... 7

I

אין די רויטע טעג:

נאך די בארריקאדען..... 15
די נעהיימע דרוקערייי..... 23

II

אין די שווארצע טעג:

הולינאנעס מיט נויטה..... 37
אין די זונען שטראהלען..... 45
בארעמהערציגע כרימטען..... 53

III

נאך דעם פאנראם:

אין הויז..... 61
נעפראוועט א מדר..... 75

מיין ליעבען פרייגד אנ רחם אליהו ליבארסקי

פון פערפאַסער.

אָקטאָבער, פון יאָהר 1905.

דער מאַנאַט פון דער גרויליכסטע און בלוטיגסטע וואקאַנאַליע אין דער היסטאָריע פון רוסלאַנד:

אָפיצערען זיינען געוואָרען רעוואָלוציאָנערען און פּראָפעסאָרען — הוליגאַנעס ; רעוואָלוציאָנערע דעמאָנסטראַציעס האָבען זיך צו־זאַמענגעשטויסען מיט „פּאַטריאָטישע" מאַניפעסטאַציעס ; אין די געזאַנגען פון דער „מאַרסעליעזע" האָבען זיך אַרויסגעריסען טענער פון „באַזשע צאַריאַ כראַני" ; די רויטע פאָהנען פון די רעוואָלוציאָנערען האָבען זיך צוזאַמענגעפלאָנטערט מיט די ווייסע פאָהנען פון די שוואַרצע מאות ; די אויסרופען „עס לעבע די פרייהייט !" „נידער מיט דער אַליינהערשאַפט !" זיינען פערטויבט געוואָרען פון דאָם פייפען פון די קאזאַקע נאַגאַיקעס אין דער לופט און פון די וועה־געשריייען פון די העלדען, וועלכע זיינען געפאַלען אין קאַמפּף מיט דעם צאַר'ס מלאכי חבלה ; און די רעוואָלוציאָן האָט זיך געענדיגט מיט אַ בלוטיגען פּאָגראָם.

דיעזע בלוטיגע און גרויליכע וואַקאַנאַליע האָט אם שטאַרקסטען געבושעוועט אין אַדעס, וואו די רעוואָלוציאָן און נאָך מעהר דער פּאָגראָם נאָך איהר, זיינען געווען די גרעסטע, בלוטיגסטע און גרויליכסטע פון גאַנץ רוסלאַנד.

אין יענע רויטע און שוואַרצע טעג בין איך געווען דער „טפּע־ציעלער קאָרעספּאָנדענט" פון אַדעס פאַר 1 רוסיש־אידישע, 2 העברעישע און 3 אידישע צייטונגען און זשורנאַלען, אין רוסלאַנד און אויך אין אַמעריקא.

די רעוואָלוציאָנערע טהעטיגקייט איז דאמאָלס געווען כמעט אן עפענטליכע, און עס האָבען זיך אין איהר בעטייליגט נית בלויז די אויסגעשפּראָכענע רעוואָלוציאָנערע פּאַרטייען, אָבער אויך אַלע אנדערע ראַדיקאַלע און פּראָגרעסיווע פּאַרטייען.

דערצו נאָך בין איך געווען אַ מיטגליעד פון אַדעסער זעלבסט־שוץ, זייט איהר גרינדונג, אין יאָהר 1903, אין דער צייט פון קי־שינעווער פּאָגראָם.

איך האָב דערפאָר געהאַט די פּאָלשטענדיגע מעגליכקייט צו זעהן מיט מיינע אייגענע אויגען, בייווּאָהנען און אַפּילו אויך איבערלעבען די אַלע פיעלע און פערשיעדענע פּאַסירונגען און ערשיינונגען, סאַי פון דער גרויסער מענשליכער שרוואַבונג — פון רעוואָלוציאָן, און אַפּילו פון דער שרעקליכער מענשליכער ערנידערונג — דעם מערדע־רישען פּאָגראָם.

און איך האָב די מעגליכקייט פּאָלשטענדיג אויסגענוצט, ממש אויסגעשעפּט, אזוי אז איך מעג זיכער זאָגען דאָס איך בין געווען אייגנער פון די זעהר וועניגע, — אויב נים מאַקי דער אייניציגער — וואָס האָט געוואוסט, געזעהן, בייגעווּאָהנט און אויך איבערגעלעבט כמעט אלץ, וואָס איז דאָמאָלט געווען אין דער מענשליכער, פיזישער און גייסטיגער מעגליכקייט צו וויסען, זעהן, בייווּאָהנען און איבער־לעבען.

אין די רויטע טעג, אין צייט פון דער רעוואָלוציאָן, בין איך געווען כמעט אויף אַלע וויכטיגסטע מיטינגען, די עפענטליכע, ווי די געשלאָסענע ; פאַר מיינע אויגען זיינען דעמאָנסטראַציעס געמאכט געוואָרען, באַריקאַדען זיינען פון די רעוואָלוציאָנערען געבויט און פון קאַזאַקען און סאָלדאַטען רואינירט געוואָרען.

און האָט עס וועז פּאַסירט אַז איך האָב נים געקאָנט זיין אויף אַ וויכטיגען מיטינג, אָדער בייווּאָהנען אן אַרויסטרעטונג פון רע־וואָלוציאָנערען, האָב איך באלד נאָכדעם בעקומען אַ געניעם בעריכט פון ערשטער האנד, פון אַ חבר, וועלכער האָט די פּאַסירונג זעלבסט בייגעווּאָהנט, אָדער איבערגעלעבט.

אין די שווּאַרצע טעג, אין צייט פון פּאָגראָם, בין איך שטענדיג געווען צווישען מיינע חברים אין דער זעלבסט־שוץ, וועלכע האָבען אַזוי העלדיש געקעמפּט פאַר די אידישע עהרע, לעבען און פערמעגען. און אויך די לעצטע צווייי טעג פון דעם פּאָגראָם, וועז אונז איז

בעקאַנט געווארען דער בעפעהל פון גראדאַנאטשאלניק נייד־האַרט : אויסצושלאַכטען און אויסראַטען אַלע מיטגליעדער פון דער זעלבסט־שוץ און דער בעפעהל איז פינקטליך דורכגעפיהרט געווארען.

און אַפילו אויך דאַן, וועז די הוליגאַנעס, די סאַלדאַטען און קאַזאַקען האַבען שוין געשאַטטען און ג'הרג'עט יעדען אידישען נפש, וועלכען זיי האַבען געכאפט אין גאַס, און נאָך מעהר אין די הויפען ; די קוילען פון די סאַלדאַטסקע ביקסען, פון פאַליציסקע רעוואָלווערען און פון די פוליטיסטען האַבען אַזוי ווי אַ געדיכטער רעגען געפלייצט איבער די אדעסער גאַסען, אין סטריט האַט מען שוין נית געזעהן קיין איין אידישען נפש, און אַפילו אַ קריסט, אויסער הוליגאַנעס, איז שוין געווען אַ זעלטענהייט, — אַפילו דאמאַלט האַב איך ווי אַ שאטען אין פערשטויסענער זיך ארומגעבלאַנקעט אין שטאַדט.

עס איז מיר אונמעגליך געווען צו פערשטעקען זיך ערגיץ וואו אין דאַרט אויבזיצען אויף איין אָרט.

די שווער פערהאַרעוועטע פערמעגענס פון מיינע ברידער ווערען צוראַבירט, רואינירט און פערברענט...

די קערפער פון מיינע שוועסטער און ברידער ווערען געשלאַגען, געפיניגט, פערוואונדעט, געשאַטטען און ערמאַרדעט...

אונשולדיגע אידישע בלוט גיסט זיך און פלייצט טייכען ווייז איבער אַלע גאַסען...

האַב איך, אלזאָ, געקענט זיך ערגיץ וואו אוועקזעצען און שווייגען ?...

דאַריבער האַב איך ווי אַ וואַהנזיניגער געוואַנדעלט איבער די אַדעסער גאַסען, געזעהן און געהערט אַלץ און אַלעס.

אַלס זשורנאַליסט און „ספּעציעלער קאָרעספּאָנדענט" האַב איך נאָטירט און פערצייכענט אַלץ, אַלץ, וואָס איך האַב דאַמאַלס געזעהן, וואָס איך האַב בייגעוואָהנט און איבערגעלעבט, וואָס איך האַב דאַמאַלס געהערט.

פאַר די ציימונגען האַב איך אַבער דאַמאַלס געשריבען בלויז אַן

אַלגעמיינעם איבערבליק, „אַ רעפֿאָרט" — אין דעם געווען־הנליכען בע־
גריף פון דעם וואָרט.

אין יענער צייט, וועו דער אשטדאי מיט זיין גאַנצע אַרמעע מלאכי חבלה האָבען געטאַנצט פֿאַר מיינע אויגען, אוו דער גהינם מיט אַלע זיינע פֿערשיידענע גרויליכסטע אוו העסליכסטע „דעפֿאָרט־
מענטס" האָבען געברענט ארום מיר — דאָמאָלס איז פֿאַר מיר אוכ־
מעגליך געווען צו קאָנצענטרירען זיך אויף אוינצעלנע אוו בעזונדערע פֿאַקטען, אָפּילו די גאָר וויכטיגסטע אוו בעדייטענדסטע.

עס איז מיר דאָמאָלט אָפּילו אויך שווער געווען צו אונטערשיידען צווישען איין פֿאַקט אוו דעם צווייטען, צווישען איין פֿאָרוונג אוו די צווייטע, איבערוועגען אוו אָבמעסטען וועלכע פון זיי איז וויכ־
טיגער, טיפֿישער, אוו פֿערדיענט דאָריבער בריוטער אוו טיעפֿער בעהאַנדעלט צו ווערען.

ווייל די פֿאַקטען אוו פֿאָרונגען זיינען דאָמאָלט געווען אַזוי פֿיעל אוו זיי זיינען געקומען מיט אַזאַ אימפּעט אוו אזוי שנעל אין אָפּט, אז זיי האָבען מסש זיך אָנגעשטויסען אויוע אין דער צווייטער אוו איין שטורם, איין אונגליק, האָט פֿערשאָרט אוו אָבגעווישט די שפּורען פון דעם צווייטען שטורם, פון דעם צווייטען אונגליק.

ערשט שפּעט נאָך דעם פּאָגראָם, ווען אַלעס האָט זיך, וועניגס־
טענס, אויסערליך בערוהיגט אוו געקומען צו זיך, ערשט דאָמאָלט איז עס געווארען מעגליך פֿאַר מיר צו אָריענטירען זיך אין דעם זעהר רייכען אוו נאָך טעהר ריהרענדען אוו האַרצרייסענדען מאַטעריאל, וועלכען איך האָב געזאַמעלט אין פֿערלויף פון די רויטע אוו שוואר־
צע טעג אוו אָפּילו אויך נאָך זיי.

פונקט צום ערשטען יאָהר צייט פון די בלוטיגע אָקטאָבער טעג האָב איך אָנגעשריבען אַ גאַנצע רייהע סקיצען אוו בילדער, וועלכע זיינען ריכטיגע פּאַקטען אוו פֿאָרונגען פון יענע רויטע אוו שוואר־
צע טעג, אוו פון וועלכע אייניגע זיינען שוין געדרוקט געווארען אין פֿערשיידענע צייטונגע אוו זשורנאַלען דאָרונטער אויך רוסישע.

און די פּאַרלעגענדע זאַמלונג איז בלויז אַ קליינער טהייל פון די דערמאַהנטע סקיצען און בילדער.

מיט דעם פערעפענטליכען אין דרוק די איבעריגע סקיצען און בילדער פון די טעג פון רעוואָלוציאָן און פּאָגראָם, אזוי אויך פון נאָך דעם פּאָגראָם, וועל איך וואַרטען אויף די מיינונג פון די אידישע ערנסטע ליטעראַטור־קריטיקער.

וועלען זיי מיך אַנערקענען אַלס פעהיגער צו אַזאַ אַרבייט, וועל־כע האָט אויך אַ היסטאָרישען ווערט, וועל איך זיי פערעפענטליכען.

זלמן קאַטלער.

אָקטאָבער, 1915, נויאָרק.

אין די רויטע טעג

נאָך די באריקאדען.

די קאזאקען האָבען אונז בעזיעגט.

זיי האבען "איינגענומען" די באריקאדען און מיט א מבול פון קוילען, וואס זיי האָבען אויף אונז גערעגנט, האָבען זיי אונז געצוואונגען צו פערלאזען אונזער פאזיציאן און מאכען פליטה.

איך בין אריבערגעשפרונגען עפעס אן אונבעקאנטען פאר־קען און האָב זיך געלאזען לויפען וואוהין די אויגען האבען מיך געטראגען.

הינטער מיר האבען זיך געהערט דאס טראסקענדיגע שיסען פון די פוליסיאָטען און ביקסען, דאס דראבנע קלאפען פון די בארראבאנען, די הורראה און יובעל־ געשרייען פון די קאזאקען די "זיעגער", און די וועה־געשרייען פון אונזערע פערוואונדעטע און דערשאָסענע חברים, די "בעזיעגטע".

איך בין גלאפען... און פאר מיינע אויגען זיינען, אזוי ווי לעבעדיג, געשטאנען די בילדער און די געזיכטער פון די חברים, וועלכע זיינען געפאלען דארטען, אויף די צוזאמענגעווארפענע גרויסע און הויכע הויפענס פון טראס־וואגאנעס, טעלעפאן־און טעלעגראף־סלופּעס, פעסער, בריקעס, שטיינער א. ד. ג., אויף וועלכע עס האט געפלאטערט א גרויסע, רויטע פאהן. אט די יונגע בחורים און מיידלעך זיינען כמעט אלע פערוואונדעט, דער־שאסען און געטויטעט געווארען פון די קאזאקען קוילען; און בלוט, יונג־היים בלוט, האט זיך נענאסען אזוי ווי וואסער.

איך בין גלאפען אונבעוואוסט, בלויז מיין אינסטינקט

האט מיך נעטראגען. איך בין געווען בעהערשט בלויז פון איין געדאנק:

— מען דארף אנטלויפען... אנטלויפען אזוי ווייט זוי מעגליך!

און איך בין געלאפען וואוהין די אויגען האבען מיך געטראגען. איך בין געלאפען איבער מהאלען און איבער בערג. איך בין געשפרונגען איבער פארקעמס, איבער רינשטאקען, איבער נריבער, אזוי לאנג ביז איך בין מיעד געווארען. איך האב זיך אפגעשטעלט, ארויסגענומען מיין זייגער און בין נשתומם געבליבען.

גאנצע דריי שטונדען בין איך געלאפען, און עס האט זיך מיר נעדאכט, אז איך לויף ערשט זייט אייניגע מינוטען!....

איך האב זיך ארומגעקוקט; איך בין געשטאנען אין א אונבעקאנטען ענענד.

— וואוהין נעהט מען איצט ? — האב איך זיך געפרעגט און זיך באלד געענטפערט: — רעכטס! עס האט זיך מיר עפעס נעדאכט אז ווען איך וועל נעהן רעכטס וועל איך בעסער מאכען; איך וועל באלד קומען צום ענד פון שטאדט.

איך האב זיך נעלאזט נעהן רעכטס און.... איך בין שיער ניט געשטארבען פון שרעק — אן עסקאדראן קאזאקען האט דארט גערייטען פונקט נעגען מיר.

א שרעקליכער שוידער האט דורכגענומען מיין נאנצען קערפער, און פאר מיינע אויגען זיינען, אזוי ווי פון דער ערד, אויפנשוואקסען די אלע שרעקליכע און בלוטיגע בילדער און געזיכטער, וועלכע איך האב ערשט ניט לאנג, צוריק מיט דריי שטונדען נעזעהן....

איך האב אין דער מינוט ניט נעפיהלט צו דיזעס "מענשען" קיין שום שנאה. אבער עפעס אן אונבעקאנטע קראפט

האָט מיך אזוי ווי א שטויס געטהון. איך האָב גאָנץ רוהיג ארויס־
נעגומען פון קעשענע מיין רעוואָלווער און האָב אויף זיי געשאָ־
סען צוויי מאָל.

באָלד האָט מיך אָבער אנגעכאפט א שרעק, בעטראכטענ־
דיג וואָס איך האָב דא אָבגעטהון און ווי אזוי איך האָב זיך
אליין ארויסגעגעבען... און איך האָב ווידער געגומען לויפען.

די קאזאקען האָבען, משמעות, גאָר ניט ערוואָרטעט קיין
אנפאל אין אזא געגענד. זיי האָבען זיך דאריבער פון אנפאנג
עפים אזוי ווי דערשראקען פאר מיין רעוואָלווער און האָבען
זיך אבגעשטעלט א סעקונדע. באָלד אָבער זיינען זיי צו זיך נע־
קומען, צוויי פון זיי האָבען עפים אנגעהויבען שרייען, האָבען
ארויסגעכאפט זייערע שווערדען, א שפּאָר געטהון זייערע פערד
און האָבען מיך אנגעהויבען אניאגען.

איך בין געלאָפען און האָב שוין געהערט דאָס לויפען פון
זייערע פערד... אלץ נעהענטער און נעהענטער... ממש הינטער
מיר!....

— זיי וועלען מיך הרגענען... הרגענען! — האָט מיר
א געדאנק א שלאָג געטהון אין קאָפ... און שטאַרבען אונטער
זייערע נאגייקעס און שוועהרדען האָט מיר אויסגעזעהן פיעל
שרעקלעכער ווי שטאַרבען דאָרט, אויף די באַריקאדען, אונטער
דעם פייער פון הונדערטע ביקסען און אונטער דעם שיסען פון
פוליזיאָטען....

און איך בין געלאָפען פייל פון בוינען, ניט איבערקלויבע־
דיג קיין וועג און ניט וויסענדיג וואוהין איך לויף.

איך האָב דערזעהען עפעס א שמאָל געסעל מיט ניעדריגע
כאטקעס, און.....

איך בין געקומען צו זיך ערשט דאמאלט וועו איך בין אריין
אין אן אומבעקאַנטען צימער.

מיך האט דערט בענעגענט עמיצענס אן איבערגעשראקע־נער אויסגעשריי:

— הרג'עט מיך ניט, איך בעט אייך! הרג'עט ניט!...

איך האב א ווייש געטהון מיינע אויגען.

נעגען מיר איז געשטאנען א שהנע מיידעל מיט אויפגע־הויבענע הענד און איהר געזיכט איז געווען פול מיט טויט־שרעק.

איך האב ערשט דאן דערזעהן אז איך האלט נאך אין מיין האנד דעם רעוואלווער און איך האב איהם בעהאלטען אין קע־שענע.

— איך ווייל אייך ניט הרג'ענען!... — האב איך א פער־סאפעטער קוים ארויסגעזאגט. מען וועט מיך זעלבסט באלד דערהרג'ענען אויב איהר וועט מיך ניט בעהאלטען.... מען יאגט מיר נאך...

אויפ'ן גאס האט זיך געהערט דאס לויפען פון רייטער און דאס קלינגען פון געווער.

דאס זיינען געלאפען די קאזאקען.

—איהר הערט! — האב איך זיך געוועלדעט צו די מיי־דעל — דאס יאגט מען זיך נאך מיר!

דער אויסדרוק פון טויט־שרעק איז באלד פערשוואונדען פון דער מיידעל'ס געזיכט. זי האט זיך ארומגעקוקט, מיך נע־כאפט פאר'ן האנד און מיך ארויסגעשלעפט פון צימער.

— געהט.... געהט.... — האב איך קוים געהערט איהר שטילעם און שווערעם שעפטשען.

— אהער! — האט זי קוים ארויסגערעדט זעהר שטיל, עפענדיג א קלייניע און זעהר ניעדריגע טהירעל און אריינשטוי־סענדיג מיך אין א פינסטערניש...

דאס טהירעל האט זיך פערקלאפט און איך בין געבליבען

אין א פינסטער און ענג קעמערל, צווישען פאלעצעס, מיט טעפ און נאך אנדערע הויז נעשיר.

עס האבען זיך געצויגען לאנגוויליגע מינוטען, פול מיט ליידען און שרעק.

איך האב דערהערט נעבען קעמערל שוערע טריט און דעם מעטאל־קלאנג פון קאזאצקע שפארען.

איך האב איינגעהאלטען מיין אטהעם.

— מאניא, — האט זיך געהערט א גהאבע שטימע — קום נור אהער !

א טהיר האט זיך נעעפענט און איך האב דערהערט די שטימע פון דער מיידעל :

— וואס איז, פאפא !

דערלאנג פון בופעט בראנפען מיט וואורשט. מיר פאה־רען פערנעהמען דעם גרויסען וואקואל. פון אין דער פריה אן האב איך נאך נאר ניט געהאט אין מיין מויל.

— באלד, פאפא !

אין קאריראר איז געווארען שטיל, און מיין הארץ האט זעהר שטארק געקלאפט, גלייך ווי עס וואלט וועלען ארויס־שפרינגען.

א מינוט שפעטער האב איך דערהערט די שטימע פון דער מיידעל.

— אט האסטו, פאפא, דעם בראנפען מיט די וואורשט! ביזטו ניט פערוואונדעט, חלילה ?

— ניין ! מיר זיינען געשטאנען אזוי ווייט פון די בא־ריקאדען אז נור די קוילען פון אונזערע ביקסען האבען געקענט טרעפען די רעוואלוציאנערען. זייערע רעוואלווער־קוילען הא־בען אבער אונז ניט געקאנט גרייכען. קוקסטו, אט דא ניט ווייט פון דאנען האט עמעס אן ארבייטער געשאסען אויף אונז

צווי מאל און זעהר נאהענט. א גליק וואס ער האט קיינעם פון אונז ניט געטראפען! ער איז אנטלאפען אין אונזער געסעל. מיינע חברים די קאזאקען זוכען איהם אין די שכנישע הויפען.

איך האב מיט מיין גאנצען קערפער אזא ציטער נעטהון אז איך האב מיט'ן קאפ עטוואס א קלאפ געטהון. נעבען מיר איז פון פאלעצע ארונטערגעפאלען א טאפ און איז מיט א גרויסען קראך צובראכען געוואארען...

— וואס איז דאס? — האט די גראבע מענער־שטימע געפרעגט.

מיין הארץ איז מיט איינמאל אפגעשטארבען פון גרויס שרעק און אין קאפ האט שטארק אנגעהויבען קלאפען דער גראנק:

— אן ענדע!... פערפאלען!.. אליין שולדיג!...

— דאס האבען זיכער די מיינ צובראכען א טאפ אין טשולאן (קעמערעל)! — האט די מיידעל געענטפערט קאלטבלוטיג.

איך האב אבער געהערט אז איהר שטים האט עטוואס געציטערט.

שטעל זשע דארט אוועק א קריסאלאווקע, מאניא! נו, אויפווידערזעהן, איך דארף פאהרען. מעגליך אז מיינע חברים האבען דארט שוין געפונען דעם מערזאוועץ וועלכער האט אויף אונז געשאסען.

און וויערער האבען זיך געהערט די שוטערע טריט און דאס קלינגען פון די שפאָרען.

דערנאך האט זיך געהערט ווי פערד פאהרען אב און עס איז נשוארען שטיל.

איך האב געפיהלט אז פון מיר איז אראבגעפאלען א שווערע משא... און איך האב אפגעאטהעמט מיט א גרינגער הארץ.

— קריכט ארויס! — האָב איך דערהערט די שטיל־ע, אונרוהיגע שטימע פון דער מיידעל.

דורך די געעפענטע טהירעל האָט זיך אין קעמערעל ארײנ־געריסען א שטראם פון ליכט און איך האָב צוגעמאכט מיי־נע אויגען.

די מיידעל האָט מיר אנגענומען פאר'ן האנד און האָט מיך ארויסגעפיהרט פון קעמערעל.

— איהר האָט זיך שיער ניט ארויסגענעבען. איצט ראַ־טעווען אייך!

מיר זיינען ביידע ארויסגענאַנגען פון הויף.

די מיידעל האָט מיר געצייגט מיט איהר פינגער אויף'ן ענד פון גאַס־ל.

דאָרט, שוין גאַנץ ווייט, זיינען קאזאקען געריטען אויף זייערע פערד.

— דאָס איז געווען מיין פאטער. — האָט די מיידעל מיר ערקלעהרט.

זי האָט מיר אנגעוויזען וואוהין צו גיהן, אזוי אז איך זאל די קאזאקען אויסמיידען.

איך האָב זי גענאַלגט, און בין נעריטעט געווארען.

די געהיימע דרוקעריי.

1

קיינער אין אדעסא האט ניט געוואוסט דערפון, אז אויף פערעסיפ געפינט זיך איצט א געהיימע דרוקעריי. אפילו די וואס זייגען געווען גאנץ נאהענט צו דער פארטיי און אפילו די טרייע און איבערגעבענע פארטיי־לייט, זיי האבען אויך גאר ניט געוואוסט. וועגען די פערעסיפער דרוקעריי, אין וועלכער מען האט געדרוקט אלע פראקלאמאציעס פון דער פארטיי.

אהן א דרוקעריי איז די פארטיי אזוי הילפלאז ווי א מענש אהן א שפראך, אהן א מויל... און די פאליציי, די זשאנדארמעריע מיט זייערע געהיימע מלאכי חבלה, האבען שוין ניט איינמאל "נאקראיעט" געהיימע דרוקעריייען און ווי אויך להבעים דוקא אין אזעלכע צייטען וועו די פארטיי האט זיי גערארפט אם נויטיגסטען. די גאנצע ארבייט פון דער פארטיי, דאס גאנצע לעבען פון דער אידעע פלעגט דאריבער איבערגעריסען און אבגעשטעלט ווערען, אפט אויף נאר א לאנגע צייט. עס איז דערפאר אין מאל פאר אלע מאל בעשלאסען געווארען אז וועגען די דרוקעריי פון דער פארטיי זאל זיין — שא! קיינער זאל פון איהר עקזיסטענץ ניט וויסען, אפילו די נאר איינענע און נאהענטע... און ניט נור פון איהר, אבער אויך פון אלע איהרע ארבייטער זאל קיינער ניט וויסען און ניט האבען קיין שום אהנונג. און דער בעשלום איז שטרענג אויפגעפיהרט געווארען.

דער, וועלכער האט איינמאל אריבערגעטראטען דעם

ושוועל פון אט דער נייער דרוקערייי, אויף פערעסיפ; דער וואס איז איינמאל אריינגעקומען אין דעם טעמפעל פון דאס געדרוק־טע רעוואלוציאנערע וואָרט, דער האט שוין אויף אייביג אויס־געשטראָכען פון זיין לעבען זיין גאנצע פערגאנגענהייט, זיין גאנצע עקזיסטענץ.

מיט זיין אריינקומען אין דער דרוקערייי האָט ער שוין פערלוירען זיינע עלטערען, זיינע שוועסטער און ברידער, זייגע נוטע פרייגד און בעקאנטע, און אפילו אויך זיין פאמיליע, זיינע פרוי און קינדער. ער האט שוין מעהר ניט געטראכט פון גליק און פערגענגיגען; ער האט שוין מעהר ניט גע'חלומ'ט וועל־טען בעריהמט ווערען און ער האט שוין מעהר ניט ערווארטעט קיין דאנק און לויב, ניט בייי זיין לעבען און ניט נאָך זיין טויט. ער האט זיין גאנצען "איך" גאאפפערט פאר דער בעוועגונג.

דאס זיינען ניט געווען קיין הילגיגע, וועלבע זיינען מקדש השם און לאזען זיך מקריב זיין אויף א שייטערהויפען, כדי זיי־ער גייסט זאל מיט די פלאמען פון זייער ברענענדיגען קערפער ארויף אין הימעל אריין; אויך ניט קיין העלדען, וועלבע ווייזען גרויסע גבורות און העלדישקייט אויפ'ן שלאכט־פעלד און וועל־רען צוליעב דעם פעראייביגט אין די דענקמאלען אויף די שטיי־נערנע פעראסטאלען; זייער עטהיק, זייער אנשויאונג איז גע־ווען א גאנץ אנדערע און נייע.

זיי האבען נאר ניט בעקומען און נאר ניט ערווארטעט. זיי האָבען זאָגאר געגלויבט אז נאך זיי וועלען קומען אנדערע מענ־שען, וואס וועלען צוברעכען און פערניכטען אין גאנצען זייער ארבייט, און צוליעב דער גליקליכער צוקונפט וועלען די נייע קומענדע מענשען אין גאנצען אבווישען יעדען סימן, יעדע אנ־דענקונג, יעדען סליאד פון די פאסירונגען, וואס פאלגען און גהען איינע נאך דער צווייטער און קומען ארויס איינע פון דער צווויי־

טער.

זיי האבען געגלויבט אז דער מענש איז אין אלוועלטלי־כען לעבען ניט מעהר ווי א קייטעל, ווען פעראיניגט די פער־גאנגענהייט מיט דער צוקונפט, אוּן אז סוף כל סוף ווערט עס שטארבען, ווערט פערוואנדעלט ווערען אין שטויב און עס ווערט פון איהם קיין נעדענקעניש ניט בלייבען.

דאס אלץ איז געווען פאר זיי זעהר דייטליך און אפילו זעלבסטפערשטענדליך, ממש א פעסט בעגרינדעטע וואהרהייט, טאקי דער רייכער אמת, און דאך וואס האט אין דעם ניט גע־גלויבט, איהם האבען זיי בעטראכט פאר א ניט דענקענדען מענשען.

זיי זיינען קיין מאל ניט ארויסגעטראטען מיט רעדעם, האבען זיך קיין מאל ניט בעשעפטיגט מיט פראפאגאנדע און זיי האבען זיך קיינמאל ניט געפליסט צו זיין פאר עמיצען א ביישפיעל, ווייל די צייט איז פאר זיי געווען זעהר טהייער, צו טהייער דאס זיי זאלען זיך ערלויבען טיילען מיט עמיצען זיי־ערע געדאנקען און אייגדריקע.

זיי האבען געלעבט—און דאס איז זיי שוין גענוג געווען. זיי האבען געארבייט און האס האט שוין אין נאנצען בעפריי־דיגט זייערע גייסטיגע פאדערונגען. דער שרעקליכער און דרי־קענדער דעספאטיזם האט זיך פערשפרייט און זיך אייגעווער־צעלט איבער דאס גאנצע לאנד; און זיי האבען אין זייער קע־לער פאר איהם פארבערייט א קבר.

א נאנץ בעזונדער וועלטעל איז געווען די "מאשינען פון דער נעהיימער דרוקעריי", די אויפרופען און זיי גופא, די צופע־לליגע דרוק־ארבייטער. געווען איז דא אן אונגעווענליכער כע־מיקער, וואס זיין אויפריים־מאטעריאל איז שוין דורכגענאנגען אלע לאבאראטאריעס פון קריענס־מיניסטעריום, און ניט

קוסענדיג אויף אלע אנאליזען, האט מען דאך ניט געקענט דערגעהן צו דער בעמישער צוזאמענשטעלונג פון זיין אויפרייס־מאטעריאל! געווען דא אויך א יונגע פרוי, וועלכע האט שטודירט אין עטליכע אוניווערזיטעטן, און האט בעקומען עטליכע דיפלאמען. זיי אלע האט זי שוין פערלארן, און געבליבען איז איהר בלויז דער פאספארט.

אזוי ווי א שטן פלעגט זי אויסוואקסען אין א וואסער עס אין האטעל, און אזוי ווי א שטן פלעגט זי פון דארטען אנטרונען ווערען. אזוי ווי א גייסט האט זי אומעטום אריינגעדרונגען אין בייַ דער ערשטער ערשיינונג פון דער פאליציי פלעגט זי פערשוואנדען ווערען. מעהר פון פינף מינוט האט זי ניט געטראכט פון איהר קינד, וועלכעם האט זיך ערצויגען בייַ איהר מוטער. אפילו איהרע דיפלאמען האָט זיא בעקומען ניט אויף איהר אייגענעם נאָמען. אין די לאבאראטאריעס פון דעם אוניווערזיטעט אין דייטשלאנד האט מען ניט אויפגענומען קיין פרויען. זי האט אבער געוואלט מען זאל זי יא אויפנעהמען און זי האט די פערוואלטונג פון אוניווערזיטעט אבגענארט. זי האָט זיך פערקליידעט פאר א מאן, האָט צוגעשטעלט א פאספארט פון א מאן און אויף אזא אופן איז זי אויפגענומען געווארען אין אוניווערזיטעט אלס סטודענט. זי האט שטודירט כעמיע, איבערהויפט זיך אינטערסירט מיט עקספלאדירענדע מאטעריאלען. צום אונגליק האט איינמאל פאסירט אז זי האט גע'חלש'ט; דער פראפעסאר, זעהר א גוטער און פרייַנדליכער אלטיטשקער, האָט זי גענומען מינטערען און... אויף אזא אופן האט מען זיך דערוואוסט פון איהר סוד. זי איז דאן ווידער געווען געצוואונגען צו זיין נע ונד, און דאמאלט איז זי דאס אהער געקומען און געווארען איינע פון די נעציילטע פריסטער אין דעם טעמפעל פון דאס רעוואלוציאנערע וואלד

—אן ארבייטערין אין דער געהיימער דרוקעריי, אין א קעלער אויף פּערעסיפּ.

אויך די איבעריגע ארבייטער אין דער געהיימער דרוקעריי זיינען געווען ווי יענע פרוי און דער כעמיקער.

כמעט יעדער איינער פון זיי האט זיך פריהער אויפגעהויבען אויף די העכסטע שטופּע פון א ספּעציעלער ווייסענשאפּט און דערנאך זיך ארונטערגעלאזט אלץ נידעריגער און נידעריגער, אויף דעם סאמע גרונד פון דער גענוגשאפּט, אין א נידעריגען קעלער, אין דעם נידעריגסטען טהאל פון אזא הויכע, ריינע און שענע שטאדט ווי אדעסא.

זיי האבען זיך ענטזאגט פון דאם גאנצע גשמיעהנליכע און אלטעגליכע מענשליכע לעבען און זייבען גענאנגען אהין, וואו לויט זייער איבערצייגונג און גלויבען, נעפינט זיך א ווערקשטאט פון דעם נייעם ליכטיגען טאג, וואו עס ווערען געפוירען נייע ליכטיגע אידעען, וואס ווילען בעוועגען און פיהרען די וועלט אויף א נייעם וועג און אויף א נייעם שמייגער.

זייער איינציגע דאגמא איז געווען די דרוקעריי.

אום זיי נאכצושפּירען האבען די פאליציי און זשאנדאר־מעריע אויסגענעבען הונדערטער און טויזענדער רובל, ניט געשלאפען קיין נעכט און ניט געהוהט קיין טעג.

דאך האבען די ארבייטער פון דער געהיימער דרוקעריי געטהון זייער ארבייט גאנץ שטיל און רוהיג. מען האט אבער זיך גערוכט אויף א קאטאסטראפע, וועלבע וועט פריהער אדער שפּעטער קומען, און מען האט הריבער זעהר אפט געבעטען די וואהנונגען, די קעלערס...

און דער שרעקליכער טאג איז געקומען; מען האט די גע־היימע דרוקעריי "נאקראיעט" און דוקא ניט דורך א שפּיאן אדער פערראטער, נור דורך איינעם פון די בעסטע, טרייעסטע,

עהרליכסטע און איבערגעבענסטע מיטארבייטער פון דער זעל־
פֿער געהיימער דרוקעריי.

2

איינע פון די ארבייטער אין דער נעהיימע דרוקעריי איז
נעווען דער נעשטופּעלטער, וועלכער האט צו זיין זעהר ניט
שעהנעם פּנים געהאט נאך אזא ניט קיין אנגענעהמע ביילאנע
ווי א לאנגע, הארבאטע נאז, אן עכט־אידישע.

קיינער, אפילו די געצייכנטע ארבייטער פון דער נעהיימער
דרוקעריי, האבען ניט נעוואוסט זיין ריכטיגען אידישען נאמען.
זיי האבען איהם דעריבער גערופּען "ראבער", און ער איז נעווען
עכט צופריערען מיט זיין נייעם נאמען.

ער איז נעווען דער אייניגער צווישען די ארבייטער אין
דער נעהיימער דרוקעריי, וועלכער האט נעדינט אלס פערמיטלער
צווישען דער נעהיימער דרוקעריי אין דער אויסערליכער וועלט.

— "ראבער, דאס נאנצע פּאפּיער איז שוין אויסגענאנגען"!

אויף דעם צווייטען טאג זיינען שוין אין דרוקעריי
נשוועז נאנצע פּעק נייע פּאפּיער.

— "ראבער, עס פעהלט אויס שריפּט"!

דעם צווייטען טאג אין דער פריה האט שוין דער ראבער
נעבראכט א נאנצען קאסטען מיט נייע שריפּט.

— 'ראבער, די פּראקלאמאציע איז שוין פערטיג' !

און דער ראבער האט באלד אלעס פערנומען און אנגע־
פיהרט אהין וואוהין מען דארף.

און יעדען פריהמארגען פלעגט דער ראבער אוועקגעהן
פון דער דרוקעריי מיט נעדרוקטע פּאפּיער און אבענדס פלעגט
ער קומען צוריק מיט נייע.

אזוי איז פערבייא א לאנגע צייט, זינט די נעהיימע דרו־
קעריי האט זיך נעעפענט אין דעם קעלער אויף פערעסים.

איינמאל איז דער ראבער געקומען צוריק פאר דער נע־ווענליכער צייט.

— וואס עפעס אזוי פריה? — האבען זיך אלע געוואונ־דערט.

— פערנעמט אלץ וואס איהר קענט און צוגעהט זיך באלד, די מינוט ! — האט דער ראבער געענטפערט.

מעהר האט דער ראבער ניט געזאגט, און דאך האבען אלע פערשטאנען וועגען וואס דא האנדעלט זיך.

ניט רעדענדיג קיין וואורט, האבען אלע זיך א נעהם גע־טהון צו אלץ וואס עס האט זיך געפונען אין דער דרוקעריי.

עס זיינען נאך ניט אריבער קיין צעהן מינוט זינט דער ראבאר איז געקומען און די דרוקעריי איז שוין געווען אין גאנ־צען אויסגעראמט און קיינער פון די אלע ארבייטער איז שוין אין איהר ניט נעווען, אויסער דעם ראבען.

דער ראבער איז געבליבען אליין און האט אנגעהויבען פערבאריקאדירען די פענסטער און די טהירען פון דעם פוס־טען קעלער, וועלכער איז ערשט מיט 10 מינוט פריהער געווען דער קדשי קדשים פון דער פארטיי, דער אייניגער טעמפעל פון דאס געדרוקטע רעוואלוציאנערע וואורט.

פערטיג געווארען מיט די באריקאדען, האט דער ראבער אוועקגעלעגט אויף'ן טיש די אייניגע נשארים פון דער געהיי־מער דרוקעריי, א צוועלף רעהרענדיגען רעוואלווער, א מעסער און א האק.

וואס איז געשעהן ?.....

יענעם טאג איז נעווען זעהר גליטשיג אויף די גאסען. דער ראבער האט זיך אויסגענליטשט, דאס פעקעל מיט פראקלא־מאציעס איז איהם ארויסגעפאלען פון די הענד, דאס שטריקעל האט געפלאצט און דאס פעקעל האט זיך צושאטען.

און ווי נור ער האט געפרובט זיך איינבויגען און צוזאמענקלייבען דאס צושאטענע פעקעל, זיינען נעבען איהם אויסגעוואקסען, אזוי ווי פון דער ערד, א גאַרדאַוואי מיט א שפיאַן. דער ראבער האָט זיי בעציטענס בעמערקט, ער האָט אלץ איבערגעלאזען און איז באלד אנטלאפען.

אין דער גענענד ארום דער דרוקעריי האָבען איהם אלע געקענט, אבוואהל מען האט איהם אין קיין זאך ניט חושד געווען. ער איז האריבער געזעסן זיכער אז איהם וועט די פאליציי שוין כאפען און מעהר וועט ער שוין ניט קענען ארבייטען באר דער גהיימער דרוקעריי. מען האט איהם שוין עזעהן און פאטאגראפירט. מען סלידירט איהם איצט זיכער. פאליציי שווייגט ניט. זי זוכט איהם. בלויז זיינע חברים מיט דער דרוקעריי האָט ער נאך געקענט ראטעווען. זיך — שוין ניט. נאך איינינגע מינוטען, וועכסטענס א שטונדע, אין ער וועט זיין אין די הענד פון פאליציי, זשאנדארען..... אבער ער וועט זיך זיי ניט אזוי גרינג איבערגעבען... אריינפאלען א לעבעדיגער אין זייער הענד אהן דעם ביטערסטען ווידערשטאנד?.. דאס לא! הונדערט און טויזענד מאל ניין!...

ער האט אויף דעם טיש אויסגעלעגט, אין א שהנער ארדנונג, א פעקעל קוילען. דורך די לעכלעך וואס ער האט נאר וואס געמאכט אין די פענסטער קען מען שיסען אויף א ווייטער שטרעקע... די טהירען וועלכע ער האָט פערריקאדירט מיט טישען, שאפעס, קאסטענס און שטוהלען, וועלען זיי ניט קענען אזוי שנעל אויפברעכען און אויסהאקען... און אין ערנסטען פאל וועט ער אריין אין דאס קלייניע קעמערעל פון קעלער אין ער וועט פון הארט קענען שיסען אויף זיי.

ער ווייל געהן בעטראכטען דאס קלייניע קעמערעל און... ער האט דערהערט, אז מען קלינגט צום הוואַרניק פון הויז.. ער

איז צו צו איינעם פון די קליינע פשנסטער פון קעלער, ארויס־
געקוקט אין גאס אריין און דערזעהן, אז דאס הויז איז שוין פון
אלע זייטען ארומגערינגעלט פון זשאנדארען, פאליציי און אפילו
אויך אייגער, וואס זיצט רייטענדיג אויף אן אונרוהיגען פערד.

ער האט געכאפט זיין רשוואלווער, זיך געציעלט און אויס־
געשאסען.

דער רייטער איז באלד אראבגעפאלען פון זיין אונרוהיגען
פערד און דער רינג פון זשאנדארען, פאליציי, א. ד. ג., וועל־
כער האט פריהער ארומגענומען די גאנצע הויז, האט זיך פלוצ־
לונג צושאטען אויף אלע זייטען.

דער ראבער האט דאס אלץ צוגעקוקט און א שמייכעל גע־
טהאן....

נאך א קליינע פויזע האבען די זשאנדארען אנגעהויבען
רייסען די טהיר, און... עס איז ווידער געווארען שטיל.

דער ראבער האט ארויסגעקוקט דורך א פענסטערעל און
ער האט בעמערקט אז אלע זשאנדארען און פאליציייסקע זיינען
אוועק פון הויז און האבען זיך אוועקגעשטעלט פון יענער זייט
שאסיי.

ער האט אנגעלאדען אלע רעהרען פון זיין רעוואלווער און
האט אנגעפאנגען שיסען אויף'ן שונא, וועלכער האט געענט־
פערט מיט א זאלפ. די קוילען האבען דורכגעלעכערט די שוי־
בען און האבען זיך אנגעשלאגען אין דער וואנד פון קעלער, גע־
נען די פענסטערלעך, פון וועלכער דער טינק האט זיך באלד
אנגעפאנגען צו שיטען.

דער ראבער האט מן הצד ווידער א קוק געטהאן דורך א
פענסטערעל און דערזעהענדיג אז א גאנצע ראטע סאלדאטען,
וועלכע איז נור וואס אנגעקומען האט געזומען די ביקסען צום
ציעל, האט ער זיך א ווארף געטהון אין א זייט און באלד נאכ־

דעם האט זיך געהערט א צווייטער זאלפ, פון וועלכען די פענס־
טערלעך זיינען ארויסגעשפרונגען פון זייערע ראהמען.

פון זיין פערשטעקט ווינקעלע האט דער ראבער זיך ווי־
דער געציעלט אויף דעם פיינד; ער האט אבער באלד בעמערקט
או זיינע קוילען טרעפען ניט אין ציעל, ווייל אלע, די סאלדא־
טען, די זשאנדארען און די פאליציייסקע, שטעהען גאנץ ווייט
פון איהם. ער האט דאן אוועקגעלאזט זיין רעוואלווער און
נאך איידער ער האט צייט געהאט צו טראכטען וואס ווייטער
צו טהאן, האט ער דערהערט או מען ברעכט די טהיר.

די טהיר האט אנגעפאנגען קראכען. מען האקט זי מיט
שווערע העק... די באריקאדע ריהרט זיך שוין אויף. דער רא־
בער האט ווידער געזומען דעם רעוואלווער אין האנד און זיך
אוועקגעשטעלט אן א זייט נעבען טהיר.

די טהיר האט זיך שוין געעפענט. עמיצער האט אריינגע־
שטעקט זיין קאפ און... דער ראבער האט אנגעפאנגען שיסען.
עס האבען זיך געהערט קרעכצען, וועה־געשרייען, קללות, זידלע־
רייען. א פאר מינוטען זיינען אזוי אריבער און עס איז ווי־
דער שטיל געווארען.

דער ראבער האט פארזיכטיג א קוק געטהאן דורך א פענס־
טערל אין גאס אריין און האט בעמערקט, או די סאלדאטען
בעהאלטען זיך אונטער די וואנד פון זיין קעלער. ער האט
זיך געשטעלט הארט נעבען וואנד, וואו די סאלדאטען זיי־
נען נעשטאנען און האט אנגעהויבען שיסען אויף קוילן נאך דער
אנדערער. ער האט געשאסען שנעל און גוט — און נאך יע־
דען שאס האט ער געזעהן רעזולטאטען...

אבער די סאלדאטען האבען אויך ניט געשווויגען... און די
קוילען פון זייערע ביקסען זיינען געפלויגען איבער דעם גאנ־
צען קעלער אזוי ווי א רעגען.

דער ראבער האט זיך זעהר געשיקט אויסגעהיט פון דעם רעגען פון די סאלדאטסקע קוילען און האט ניט אוועקגעלאזט זיין רעוואלווער ביז ער איז געקומען צו די לעצטע קויל. זיי—האט דער ראבער אריינגעשאסען אין זיין אייגענעם שטערן און איז באלד געפאלען טויט.

די שיסעריי האט זיך מיט דעם ראבען'ס טויט דאך ניט געענדיגט, ניט קוקענדיג דאראוף וואס פון דעם קעלער האט זיך שוין מינוטען־לאנג ניט געהערט קיין שאס. זיי האבען מורא געהאט צוצוגעהן און אריינקוקען אין קעלער, גלויך ווי דארט וואלט געווען א גאנצע ארמעע פון גוט בעוואפענטע רעוואלוציאנערן.

ערשט שפעטער מיט א האלבע שטונדע, ווען דעם ראבען'ס קערפער איז שוין גוט אבגעקיהלט געווארען, האבען זיי זיך געפאסט מיט מוטה און זיינען אריין אין קעלער; אבער צו־ליעב דעם פולווער־רויך וואס האט אנגעפילט דעם קעלער האבען זיי חעם טוידטען קוים בעמערקט.

זייער ביטערקייט געגען אים איז געווען אזוי גרויס, אז שוין א טויטען און פערקיהלטען האבען זיי איהם געטראטען מיט זייערע פיס און געשלאגען מיט די פריקלאדען פון זייערע ביקסען. עס האט זיי זעהר געריצט דאס פערקיהלטע שמיי־כעלע אויף דעם ראבען'ס טויטע ליפען....

עס זיינען באלד געקומען הויכע בעאמטע און צוזאמען מיט זיי אויך דער פראקוראר און דער זשאנדארמסקי פאלקאוו־ניק, וועלכע האבען בעטראכט דעם פוסטען קעלער און דעם איינציגען טיש מיט די רואינירטע באריקאדען, און צוגעהענדיג צו דעם ראבען'ס טויטען קערפער, און בעטראכטענדיג איהם און זיין שמייכעלע האט זיך דער פאלקאוניק אבגערופען :

— א משוגענער זשיד !

ז. קאטלער

דער פראקוראר האט דאן צוגעלאנט :

— עס וואלט געווען אינטערעסאנט צו וויסען, פאר וועמען וואלט איהם לאמבראזא אנגענומען — פאר א זשעניע אדער א משוגענעם

— א רעוואלוציאנערע סקאטינא אן דאם אלעס!—האט דער פריסטאוו פון פערעזיפער אוטשאסטאק געענטפערט.

— משמעות אז ער איז דא געווען ניט אליין! — האט דער פראקוראר א מורמל געטהאן.

דאם האט אויפגערודערט אלעמען פון די וואס האבען זיך געפונען אין קעלער.

— וואו זשע זיינען די איבעריגע? זיי זיינען אוועק? וויאזוי? וואוהין? ווען? — אזעלכע פראגען האבען זיך נערהערט פון אלע זייטען. די נאטשאלסטוא האט זיך געפיהלט ווי הילפלאז.

אונמעגליך עטוואס צו דערגעהן האט דער פראקוראר ארויסגעזאגט — לאמיר געהן !...

די נאטשאלסטוא איז שוין אבגעפאהרען און אין דעם פוסטען קעלער זיינען געבליבען בלויז אייניגע נאראדאוואיען וואס האבען געהיט דעם האבען, וועלכער איז קאלט און רוהיג געלעגען אויף דער שווארצער און נאסער ערד פון קעלער.

ער איז געלעגען אזוי רוהיג, גלייך ווי זיין מוח, וועלכער איז געווען דורכגעלעבערט פון א קויל, וואלט נאך געטראכט וועגען א נייעם קעלער, א נייע געהיימע דרוקערייי און אן אנדער ראבען, וועלכער וועט אלע פריהמאדנען אוועק אין שטאדט אריין מיט געדרוקטע פראקלאמאציעס און אבענדס צוריק קומען מיט נייע נאך ניט געדרוקטע פאפיר.

אין די שוואַרצע טעג

הוליגאנעם מיט נוימה.

פרייטאג, דעם דריטען טאג פון אדעסער בלוטיגען פאגראם, ווען אין שטאדט איז יעדער איד שוין געווען אין געפאהר ערמארדעט צו ווערען פון די צוואוויל־דעטע מערדער און הוליגאנעס, איז דער יונגערמאן שאפירא אוועק זיך בעהאלטען אין דער פאבריק פון די ברידער קראכמאלניקאוו, וואו ער איז געווען בוכהאלטער און פערטרויל־ער פון שכירות צו די ארבייטער.

שאפירא איז געווען גאנץ זיכער אז דארט, אין דער איד־שער פאבריק, וואו די קריסטליכע ארבייטער זיינען אזוי פאר־זארגט אי מיט ארבייט, אי מיט וואהנונגען, אי מיט א ביליגע קיך, זיי קומען קיינמאל ניט אין שטאדט אריין און וויסען ניט וואס דארט פאסירט, און וואו אלע האבען פאר איהם זעהר גרויסען דרך־ארץ, — דארט ווען ער קענען גאנץ רוהיג איבערווארטען דעם פאגראם ביז צו ענדע און עס ווען מיט איהם קיין שלעכטס ניט פאסירען.

ווען שאפירא איז אריינגעקומען אין הויף פון פאבריק האט ער שוין בעמערקט אז די קריסטליכע ארבייטער זיינען עפים אונרוהיג. ער האט זיך אבער געמאכט כלא ידע און האט אזוי ווי אלע טאג, בעפוילען דעם ווען ער זאל פערשליסען דעם טויער פון הויף און ער זאל קיינעם ניט אריינלאזען אהן זיין, שאפירא'ס, ערלויבניש.

ווי ערשטוינט איז אבער שאפירא געווארען ווען ער האט בעמערקט אז דער ווען ער האט כאפט זיך גאר ניט צו ערפילען זיין בעפעהל ווי ער פלענט עם טהון טאג טעגליך.

— ווארום פערשליסט ניט דעם טויער? — האט שא־פירא געפרעגט דעם וועבטער אין שרעק און אויפרעגונג.

— עס דארפען צו אונז קומען אונזערע טאווארישטשעס (חברים)! — האט דער וועבטער געענטפערט גאנץ קאלטבלו־טיג.

— וואס הייסט? — האט שאפירא זיך געוואונדערט.

— אט דאס וואס דו הערסט! — האט דער וועבטער געענטפערט און האט צוגעלאזט — מיר האבען זיך דערוואוסט אז אין שטארט קומט עמוואס פאר און מיר האבען אהין נעשיקט אייניעם פון אונזערע טאווארישטשעס ער זאל אהער ברייננען עמיצען פון שטאדט, וועלכער זאל אונז ערקלעהרען וועגען וואס דארט האנדעלט זיך און וואס דארט קומט פאר!

שאפירא'ן איז קאלט געוואדען פון אזא ענטפער און נאך אידער ער האט צייט געהאט א טראכט צו טהון וועגען דעם ווי אזוי ער זאל איצט האנדלען, האט ער שוין דערהערט דאס געזאנג פון דעם רוסישען היטן און די אורא־נעשרייען פון א באנדע הוליגאנעס, וואס דער דערמאנטער "משולח" האט ג־פיהרט גלייך צו דער פאבריק פון די בריידער קראכמאלניקאוו.

שאפירא איז צוגעלאפען צום טויער און האט שוין אליין געוואלט איהם פערמאכען; אבער דא זיינען אלע קריסטליכע ארבייטער פון דער פאבריק איהם בעפאלען מיט זיקלעריין און שרייענדיג "ניע סמעי!" (וואג ניט!) האבען זיי איהם ניט דערלאזט צום טויער.

א מאמענט, און שאפירא האט שוין געזעהן אז ער איז אין א זעהר גרויס נעפאהר!

א גרויסע באנדע פון צוויושעטע הוליגאנעס האט זיך ארייננגעריסען אין הויף פון דער פאבריק; אלע ארבייטער האבען זיך באלד אננעשלאסען אין דער באנדע און מיט די נע־

שרייען: "בעי זשידאוו"! זיינען זיי באלד בעפאלען די וואה־נונג פון דעם דירעקטאר פון פאבריק.

שאפירען האָט זיך איינגענעבען צו אנטלויפען פון די צוואוויל־דעטע בויאנעס. ער האָט זיך אריינגעכאפט דורך דעם אונטערשטען הויף אין פערד־שטאל, האט ארויפגעקלעטערט אויף בוידעם און זיך בעהאלטען אין א פינסטער און פער־שטעקט ווינקעל אונטער א גרויסען הויפען היי.

אין הויף און אין אלע נעבוידעם פון דער פאבריק איז אין דער צייט פארגעקומען עטוואס שרעקליכעס.

די הוליגאנעס, צוזאמען מיט די ארבייטער פון פאבריק, האבען צוריקבט אלע סחורות און מאטעריאלען, צוהאקט, צובראכען און רואינירט אלץ וואס איז זיי געקומען אין די העגד אריין.

זיי האבען זאנאר אויך די נעבוידעם געהאקט, געבראכען און חרוב געמאכט, און צו ענדע האבען זיי נאך אונטערגעצינ־דען די הויפט נעבוידע מיט די מאשינען וואס זיי, די הוליגא־נעס, האבען אפילו מיט זייערע שווערע און גראבע אייזערנע שטאנגען, העק און אנדערע מכשירים ניט געקענט חרוב מא־כען און פערניכטען.

שאפירא איז אין טויט שרעק געלענען פערשטעקט אין זיין בעהעלטעניש אויף בוידעם פון שטאל, פון וואנען ער האט זעהר גוט געהערט אלע אויסנעשרייען און געשפרעכען פון די הוליגאנעס ביי זייער "ארבייט", און ער האָט אויך זעהר גוט פערשטאנען און זיך געענו פארנעשטעלט, וואס אין הויף און אין פאבריק קומט פאר; ער האט בלויז ניט געוואוסט אויב די הוליגאנעס האבען ווירקליך אונטערגעצינדען די פאב־ריק נעבוידען און מאשינען, אזוי ווי אייניגע האבען דאס נע־סאדערט אויף קול.

פלוצלונג דערהערט ער אז אייניגע הוליגאנעס זיינען שוין אריין אויף אין אונטערשטען הויף, וואו עס געפינט זיך דער שטאל אויף וועמעס בוידעם ער, שאפירא, איז בעהאלטען.

— וואו קענען זיין די זשידעס? — הערט ער אימיצען פרעגען מיט א גראב און הייזעריג קול — עס זיינען דאך דא געווען צוויי זשידעס, א יונגער און אן עלטערער?

— פיי די וועלטער איז דורך שאפירא'ס קערפער דורך א פראסט, און די האר אויף זיין קאפ זיינען נעבליבען שטעהען ווי צוועקעס.

באלד אבער איז אין הויף שטיל נעווארען.

— משמעות אז זיי זיינען אוועקגענאנגען — האט שאפירא זיך געטרייסט. אבער ווי נאר ער האט זיך אנגעהויבען בערוהיגען האט ער דערהערט, אז עטליכע הוליגאנעס זיינען ווידער אריין אין הויף און שרייענדיג "נאמיר זוכען די זשידעס"! האבען זיי זיך אריינגעריסען אין שמאל אריין און גענומען קריכען אויף דעם בוידעם, וואו שאפירא איז געלעגען פערשטעקט.

שאפירא איז אין גאנצען ווי פערשטיינערט געווארען פאר שרעק און נאר זיין הארץ האט געקלאפט און אזוי שטארק או עס האט זיך איהם געדאכט דאס אויך די הוליגאנעס קענען עס הערען. ער הערט ווי זיי זוכען אין דעם הויפען היי, זיין הארץ שפרינגט שיער ניט ארויס פין שרעק און...

— אידיאם! (קומט!) — הערט שאפירא איינעם אויסשרייען — עס איז דא אזוי פינכטער, ממש די אויגען ארויסצוגעהמען. קומט!

די הוליגאנעס קלעטערען ארונטער פון בוידעם. שאפירא הערט דאס און ער פאנגט אן קומען צו זיך.

— נו, וואו זיינען זיי, די זשידעס? —הערט ער א שטימע

אין הויף פרעגענדיג ביי די ארונטערגעקומענע הוליגאנעם, וועלכע ענטפערען באלד מיט די ווערטער: "דא טשארט איך זגאיעט! (דער רוח ווייסט זיי), דאָרט איז אזוי פינסטער אז עס א געפאהר דאָרט צו זוכען, ווייל אויב זיי האָבען זיך דאָרט בעהאלטען קענען זיי פון האָרט שיסען אויף אונז, זיי זיינען דאָך אלע בעוואפענט, זיי האָבען דאָך געוואלט אויסהרג'נען אלע קריסטען, יעי באגו, אזוי האט דער פאליצמייסטער אליין דערצעהלט, ערשט היינט אין דער פריה!"

נאָך א קליינע פויזע הערט ער עמיצען אין הויף אויסשרייען מיט פרייד:

— ווייסט איהר וואָס בריידער! נאָמיר אונטערצינדען אויף דעם שטאל, און אויב אין איהם האָבען די זשידעס זיך בעהאלטען, וועלען זיי קטשאָרטו (צום רוח) פערברענט ווערען!

— בראווא, אפאנאס! עטא ריזאן! (דאס איז א געדאנק)

— האָבען אלע הוליגאנעם אין הויף אויסגעשריען גאנץ פרעהליך פון אזא גוטע ערפינדונג...—בריינגט פייער, פייער!

עמיצער איז אוועקגעלאָפען פון הויף, משמעות נאָך פייער.

שאפירא האָט דאָס אלעס געהערט און פאר זיינע אויגען איז ערשיענען דער שרעקליכער טויט.

— וואָס טהוט מען איצט? — האָט ער זיך געפרעגט כמעט אויף א קול — לייגען דא און פערברענט ווערען, אדער ארונטערגרעהן און דערהרג'עט ווערען ווי א הונד?

— גיכער גיב אהער דאָס פייער! — האָט שאפירא דערהערט שרייען אין הויף, און א קאלטער שוויים איז איהם באלד ארויסגעטרעטען אויף זיין געזיכט. ער האָט אנגעהויבען פיהלען אז ער פערליערט זיינע קרעפטען און ער ווערט אלץ שוואכער און מאכטלאָזער. אין זיין קאָפ האָט אנ-

געהויבען קלאפען אזוי ווי מיט אייזערנע האמערס, זיין מוח איז אזוי ווי צומישט געווארען און פיעלע און פערשיעדענע בילדער, וועלכע ער האט געזעהן זייט זיין קינדהייט ביז די לעצטע צייט האבען זיך אין א מישׂ־מאש צוזאמענגעפלאנטערט אין זייער געדאנקען און זיך פארגעשטעלט פאר זיינע אויגען. אבער זיינע צומישטע געדאנקען זיינען מיט איינמאל איבערגעריסען געווארען וועז ער האט פלוצלונג דערהערט דעם פאלנעדען אויפרוף:

— שטאָ ווי דיעלאיטיע, ליודי דאברייע! (והאם טהוט איהר, גוטע מענשען) עס איז דאָך א שאד די תוראבע! (די פערד) האט מורא פאר גאט, פראוואסלאווע קריסטען!

דער אויפרוף האט געווירקט. די "פראוואסלאווע קריסטען" האבען רחמנות געהאט אויף די פערד, וואס זיינען געשטאנען אין שטאל, און האבען דעם שטאל ניט אונטערגעצינדען.

זיי זיינען אוועקגענאנגען, און שאפירא האט שוין פערוואלט אפאטמען, וועז ער האט דערהערט.. עמיצער קלעטערט אויף דעם בוידעם ארויף. און ווידער איז דער טויט מיט אלע זיינע גרויליכקייטען געבליבען שטעהען פאר שאפירא'ס אויגען; ער האט שוין געפיהלט אז אלע זיינע כוחות עגדינען זיך איהם; אין זיין קאפ האט אנגעפאנגען צו רוישען ווי פון א וואסערפאל און.... אן אלטע, ווייניגערע און ציטערענדע שטימע, וועלכע האט גערופען איהם אוז דעם דירעקטאר פון פאבריק הירצענזאן, האט שאפירען ווי אויפגעוועקט פון א שווערען שלאף...

— אומגליקליכע אידען, נעבעך, וואו זייט איהר? — האט דער אלטער אלעקסי געפרעגט אוז געווייגט. — די מערדער האבען אלעם רואינירט אוז זיינען אוועק... קומט ארונטער בידנע קינדער! וואו זייט איהר?

שאפירא האט בעשלאסען זיך איבערצוגעבען צו אלעקסיי־ען; עס איז איהם נמאס געווארען דאס לעגען און זיך שטיפען אין ענגשאפט און פינסטערניש און שטארבען פון שרעק בים־לעבווייז. "זאל שוין זיין וואס עס וועט זיין און איך וועל מיך אברופען" — האט ער בעשלאסען, און האט זיך טאקי אבגערופען.

אלעקסיי איז צו איהם צוגעלאפען, איז אויף איהם ארויפ־נעפאלען און זיך ביטער צוואויינט.

— אום נאטעם וויללען — האט שאפירא איהם געבעטען הער אויף צו וויינען! וויל עמיצער קען נאך דערהערען דיין שטימע.

— וואו איז דער דירעקטאר ? — האט אלעקסיי געפרעגט אוטרוהיג — איך האב מיט מיינע אויגען געזעהן אז ער איז אהער אנטלאפען, וועז די באנדיטען זיינען בעפאלען זיין וואה־נונג.

— איך האב נאר ניט געוואוסט דערפון — האט שאפירא נעזאגט מיט פערוואונדערונג און צוזאמען מיט אלעקסייען האט ער גענומען זוכען דעם דירעקטאר.

עס האט פיעל ניט געדויערט און זיי האבען דעם דירעק־טאר געפונען ליענענדיג אויף אין היי, ניט ווייט פון שאפירא'ס ווינקעלע, און אין אהנמאכט.

זיי האבען איהם קוים אויפגעמינטערט און צוזאמען מיט איהם ארונטער פון בוידעם אין שטאל אריין.

דער אלטער אלעקסיי, וועלכער האט יאהרען לאנג נע־דיענט אלס קוטשער (דרייוער) אין קראכמאלניקאוו'ס פאבריק, האט בויידע איהען אריינגעפיהרט אין זיין וואהנונג, נעבען שטאל, וואו זיי האבען בויידע אראבגעצויגען זייערע קליידער און האבען זיך פערקליידעט אין אלעקסיי'ס אלטע, עכט קא־

צאפּישע בגדים מיט גרויסע אומגעלומפּערטע שטיוועל, דער־צו נאך האבען זיי זייערע הענד און געזיכטער אייגנעשמירט אין בלאטע.

דאס אלעס האבען זיי געטהאן לויט די עצה פון דעם אלטען אלעקסיי, וועלכער האט זיי ערקלעהרט אז זיי קענען אנדערש ניט קומען אין שטאדט אריין לעבעדיג, סיידען זיי וועלען זיך איבערקליידען און זיך אויפּפיהרען אזוי ווי העכט הוליגאנישע קאצאפּעס.

* * * *

שפּעט בייַ נאכט, וועז אויף די אדעסער נאסען איז שוין געווען א זעלטענהייט צו בעגעגענען אפילו אויך א הוליגאן, זיינען פון קראכמאלניקאוו'ס רואינירטע פאבריק ארויס צוויי מענשען, וועלכע האבען לויט זייער קלייד־ונג און אונריינקייט אויסגעזעהן אזוי ווי עכט רוסישע הוליגאנעס.

זיי זיינען געגאנגען מיט דעם וועג פון גרויסען פאנטאן אין שטאדט אריין. זיי האבען זיך קוים געהאלטען אויף די פיס אזוי ווי שטארק בעזויפענע, האבען געזונגען דעם רוסישען הימן און האבען געשריען "אורא!" און וועז זיי האבען יעמאנדען בענענענט האבען זיי ניט אויפּגעהערט צו פערהילכען די נאכ מיט די אויסרופען:

בעי זשידאוו (שלאג די אידען)!

סמערטי זשידאם (דעם טוידט די אידען)!

דא זדראווסטוואויעט צאר באטיושקא (עס לעבע דער צאר דער פאטער).

דאלאי קאנסטיטוציע (ערונטער מיט די קאנסטיטוציאן)!

דא זדראווסטוואויעט סאמאדעזשאוויע (עס לעבע די זעלבסטהערשונג)!

די צוויי פארשוינען זיינען נעווען—שאפירא און הירצענזאן.

אין די זונען שטראהלען.

... און ווען די רויבער און באנדיטען זיינען פערטיג געווארען מיט די אידישע וואהנוטגען און די 4 שטאקיגע הויז אויף סרעדני גאס, האבען זיי זיך א ווארף געטהון צום בוידעם, ווא, לויט זייער מיינונג, האבען זיך בעהאלטען לעבעדינע אידישע נפשות....

מיט זייערע אייזערנע שטאנגען, שווערע און שארפע העק האבען זיי נאנץ שנעל אויפגעריסען און צושמעטערט די טהיר צום בוידעם, ווועלכע איז דוקא געווען זעהר שטארק פערהאקט און פערבלאקירט.

זיי האבען זיך אלע ארויפגעריסען אויף דעם בוידעם ארויף, שרייענדיג ווי ווילדע און משוגענע: "ברעך די פענסטער!.... ווועט זיין ליכטיגער!... ברעך!... ברעעעך!!...

און איבער דעם גאנצען פינסטערען, פערשטארבענעם און רערשראקענעם בוידעם האט זיך געהערט דאס קרעכצען פון פערהאסטעטע הוקס, דאס קראכען פון די האלב־רונדע און זעהר פערשטויבטע פענסטערליך, ווועלכע ווערען אויסגעהאקט, און דאס קלינגען פון צובראכענע גלאזען...

און צוזאמען מיט דעם שרעקליכען רעש אין ווועלכען עס האבען זיך צוזאמענגעגאסען די ווילדע געשרייען און העסליכע געלעכטער פון די רויבער און באנדיטען אויף דעם בוידעם, דאס קלינגענדע לאבען און די הוראַ־געשרייען פון די שקצים'ליך און רוסישע פרויען, ווועלכע האבען אנגעפולט דעם גאנצען הויף אונטען, און דאס קלאפען פון די העק און אייזערנע שטאנגען

— צוואמען דערמיט האָבען זיך אין דעם דערשראָקענעם בוי־דעם מיט זיין טוכלע פינסטערניש אויך אריינגערישען ליכטי־גע שטראהלען פון די ששהנע שיינענדע זון, די פרישקייט פון דער לופט און דער געשמאקער רופט פון די בוימער אין גאס און אין הויף.

די ליכטיגע, לעבענדיגע און פרשהליכע זונען־שטראהלען, וועלכע האָבען אין גרויסע און ווייטע פלעקען זיך צושפרייט און צוואוואָרפען איבער דער שמוציגער הילצערנער פּאדלאָגע פון דעם בוידעם, האָבען אזוי געווירקט אויף די באנדיטען און זיי אזוי איבערראשט אז זיי האָבען זיך אויף איין מאָמענט אב־געשטעלט...

— און איצט, זוכט! — האָט עמיצער פון זיי הערשענד און הויך אויסגעשריען.

און מיט איינמאל האָבען זיי זיך אלע פארנאנדערגע־שפרייט איבער דעם גאנצען בוידעם, אין אלע זיינע ווינקעלאך און איבעהוארפענדיג זיך מיט קורצע אבער זעהר שמוציגע פראזען און לאכענדיג דערבי, האָבען זיי געגנומען זוכען אין אונטער די אלטע און צובראָכענע פעסלעך, קאסטענס, זעק, הויפענס ברעטער, שטרוי און מיסט, וועלכע האָבען זיך געפּי־נען אויף'ן בוידעם לרוב...

פון אלע זייטען פון בוידעם און אין איין און דעם זעלבען מאָמענט האָבען זיך באלד העהערט ווילד־פרעהליכע נצחון אויסרופען און געלעבטער, צוואמען מיט פערצווייפעלטע וועה־נעשרייען און קוויטשעריען, וועלכע האָבען געקענט ערגלי־ווערען יעדע מענשליכע הארץ.

אויף איין מאָמענט איז שטיל געוואָרען... און עס האָט אויסגעזעהן גלייך ווי די ווילדע, שרעקליכע נעשריייען וואָלטען פלוצלונג עפעס אבגעריסען, פערקיהלט און אבגעשטאָרבען ג־

וואַרען...

באלד אבער האבען די שרעקליכע און פערצווייפעלטע געשרייען, געווינען, קוויטשעריען און קרעכצען זיך נאך פער־שטארקט און פערמעהרט און האבען פערטויבט דעם גאנצען בוידעם.

קליינע און גרויסע, קורצע און דויערענדע, פון אלע מעג־ליכע פערשידענע שטימען און אלע מעגליכע און ניט מעגליכע טענער — אבער אלע פול מיט שרעק און פעצווייפלונג, — האב־בען די געווינען, קוויטשעריען און געשרייען זיך געטראגען, איבער דעם בוידעם, ווי א גרויליכער וויכער, איבעריאגענדיג און איבערשטייגענדיג איינער דעם צווייטען און צוואמענשטיי־סענדיג זיך אזוי ווי א דערשראקענע און פערצווייפעלטע מא־סע אין א שרעקליכע בהלה און פאניק.

און הייזערינע געלעכטער און אויסגעשרייען פון שכרות, ווילדע אויסרופען, און א רעזון און וואיען פון האס און ראכע, מעכטיגע און ברייטע, האבען זיך אין דער זעלבער צייט ארויס־געריסען פון די ברייטע און געזונדע ברוסטען פון די מענשליכע בעסטיעס, ווען כאטש מיט א כאאס פון ווילדקייט און דא־גערען פון משוגעת אנגעפילט דעם גאנצען רוים פון בוידעם. זיי האבען פערטויבט די וועה־געשרייען, קוויטשעריין, ge־ווינען און קרעכצען פון די אונגליקליכע און הילפלאזע אידישע קרבנות, זיי פערהילכט און ווי אייננעזויפט און בעהאלטען אין זיך, עפעס ווי ספעציעל צוליעב דעם אום מען זאל ניט הע־רען ווי אזוי זיי, די בעסטיעס, טוהען זייער אונמענשליכע מער־דערישע ארבייט . . . . . .

* * *

צו אייגעם פון די אויסגעהאקטע פענסטערליך פון דאך, דורך ווען כען צוואמען מיט די זונען־שטראהלען, פרישע לופט

און דופט פון בויטער האט זיך אויך אריינגעדיסען דאס לאכען און טומלען פון די שקצים'לעך אין הויף און א בריטער פאס פון ליכט צוואמענגעמישט מיט אונצאהליגע איינצעלנע שטוי־בעלעך, וואס האבען זיך אזוי שנעל בעוועגט גלייך ווי זיי וואלטען געווען לעבעדינע און פרעהליכע—צו דעם פענסטערעל האט א גרויסער, רויטער מערדער געפראכט א קלייגע אידישע בילד שעהנע מיידעלע.

ער האט זי כמעט צוגעשלעפט, האלטענדיג איהר צארטע, קלייגע העדעלע אין זיין גראבע, הארטע, שמוציגע און אין מענשען־בלוט איינגעשמירטע האנד. ער האט זי אוועקגעשטעלט פונקט אין מיטען דעם גרויסען און ליכטיגען פלעק, וואס די זון האט דורך דעם אויסגעהאקטען פענסטערעל געמאכט נעבען דעם אויף דעם פלאר פון דעם בוידעם.

— שטעה! — האט ער איהר בעפוילען מיט זיין שיכורע און הייזעריגע שטימע.

די מיידעלע וואס האט געטראגען בלויז א קורצע העמ־דלע, פון וועלכען עם האבען זיך ארויסגעזעהען איהרע קלייגע פיס־לעך מיט איהרע ראזאווע און פוכקינקע פינגערלעך, האט נעצי־טערט מיט איהר גאנצען קערפערל. איהר קעפעלע מיט די גע־גאלדענע קרייזלעך און לאכאן האט זי אין שרעק איינגעשרימפט און ווי אריינגעשלעפט צוויישען איהרע פוכקע און שנעה ווייסע שילטערליך. איהרע גרויסע הימעל־בלויע אויגען האבען מיט שרעק און אונרוהינקייט נעקוקט אויף דעם רויטען פרצוף פון דעם מערדער, און איהרע חנ'עודיגע קארשען־ליפעלעך האבען זיך נערוועז צוואמענעקנייטשט, ווי אום צו אנפאנגען ווייגען ...

דער מערדער האט מיט איין האנד געהאלטען די העדעלע פון דער מיידעלע און אין דער צווייטער האנד האט ער נע־

האלטען... א שווערע האַנ.

די מיידעלע האָט אין איהר צווייטער, פרייער הענדעלע געהאלטען א פארצעלייענע ליאלקע און זי שטארק געדריקט צו איהר בלוט־יונגער און אין שרעק קלאפעטדער ברוסט.

ער איז געשטאנען, געשווינגען און מיט זיינע בלוט־פרנאַסענע אויגען האָט ער ניט געקוקט נור ממש געפרעסען די קליינע, בילד שעהנע אידישע מיידעלע, מיט די געגאלדעטע און געקרייזעלטע הערעלאך אויף איהר חנ'עודיגע קעפעלע און די צארטע און פוכקינקע פינגערלעך, אויף איהרע ממש געטאקטע פיסעלעך, וועלכע פרעסט און דריקט צו איהר יונגע צאפעלדיגע ברוסטעלע די פארצעלייענע, טויטע ליאלקע . . . . .

א בריייטער ליכטיגער זייל פון שטויב איז געפאלען אויף דעם מערדער און זיין אפפער און עס איז איהם געווארען אזוי גוט אויפן הארצען אז ער האָט אנגעפאנגען צו שמייכלען און זיך צו בעלעקען. . . . . .

— איך וועל ניט געבען! — האָט די מיידעלע פלוצלינג ארויסגעזאגט מיט א זעהער הייזע, צארטע און ווייענדיגע שטימע און האָט די ליאלקע נאָך שטארקער צוגעדריקט צו איהר ברוסט.

דער מערדער האָט זיך שפאטיש צולאכט.

דערזעהענדיג אז דער מערדער לאכט, איז דאס קינד געווארען רוהיגער און מיט א שמייכעל פון צווייפעל און האָפנונג האָט זי איהם געפרעגט:

— דו ביזט א דיאדיא?

— וואס פאר א דיאדיא בין איך דיר?— האָט דער מערדער כמעט אויסגעשריען מיט נעמאכטען צארן, אבער ער האט זיך באלד ווידער פונאנדערגעלאכט, צוליעב וואס דאס קינד האָט זיך כמעט נאנצליך בערוהיגט און האָט מיט איהם

אנגעפאנגען א גאנצען קינדערשען נעשפרעך.

— דו ביזט א גוטער דיאדיא ? — האט זי איהם ווי דער נעפרעגט און ניט ווארטענדיג אויף זיין ענטפער האט זי צוגעלעגט :

— ווא איז מיין מאמא ?... און מיין פאפא... ער וועט מיר ברייננען טשאטאלאד (שאקאלאד) ?... איך האב ניט נע־טרונקען קיין טעה... די מאמא האט אזוי נעווייגט... נאמיר געהן טרינקען טהע... האסט אויך א ליאלקע ?

— איך האב ניט ! — האט דער מערדער איהר אבנע־האקט קורץ ווי ער ווילט ווילען פטור ווערען פון איהר נע־שפרעך, ווילכער האט איהם געמאכט ווייכער.

— ווארום האסטו ניט קיין ליאלקע ?

— אזוי ! — האט ער שוין גאר קורץ געענטפערט און א ברייטער שמייכעל האט זיך צוגאסען איבער זיין גרויסען געזיכט און איז באלד פערזונקען אין זיין רויטע בארד.

— טיאטיא (טאנטע) רבקה האט א ליאלקע און אזא פי־צינקע, א פיצינונקעלע !... שענק מיר א ליאלקע... פיהר מיר א היים צו מיין מאמא....

דער מערדער איז געשטאנען ווי א צוטומעלטער. ער האט געהאלטען די האק אין האנד און האט עפים ווי נאכצליך פער־געסען צוליעב ווען ער איז אהער געקומען.....

פלוצלונג איז צוגעקומען א חבר זיינער און האט איהם כמעט אין אויער אויסגעשריען :

— ווא שטעהסטו דא אזוי לאנג ווי אויף איינגעראבע־נער ?... קום!... און די זשידאווקא, ווא ?...

און נאך איידער דער רויטער מערדער האט צייט געהאט צו קומען צו זיך האט אין דעם ליכטינען זיל פון די זונען שטראהלען א בליץ געטהון די שארף פון א האק. עם האט זיך

דערהערט א קראך, גלייך ווי מען וואלט א טאפ צושמעטערט, עס האט א שפריץ געטהון א פאנטאן הייסע בלוט, און עט־וואס האט מיט א קורצען אפגעשניטענעם קרעכץ א פראל גע־טהון אויף דעם פלאר, און עס איז געווארען שטיל.....

* * *

ווען די משנשליכע בעסטיעס האבען אנגעפאנגען פער־לאזען דעם בוידעם, אין אייגנעשמירטע אין בלוט, שרעקליכע מיט בלוט פערגאסענע אויגען, האבען זיי פערהילכט דעם בוי־דעם מיט זייערע ווילדע און שמוציגע אויסגעשרייען, זיינען זיי פערבייגענאנגען האס פענסטערעל און דעם ליכטיגען־פלעק אויפ'ן־פלאר נעבען פענסטערעל.

אין מיטען דעם ליכטיגען פלעק איז געלעגען דאס קינד, די קליינע מיידעלע, און פון איהר קורצע, מיט בלוט בעשפריצ־טע העמדעלע האבען ארויסגעשטעקט איהרע געטאקטע פי־סעלעך מיט די פוכקע ראזעווע פינגערלעך.

אנשטאט דאס בילד־שעהנע געזיכט איז דא געווען בלויז א הויפען פערגלוועטע בלוט, ווועלכער האט זיך איבערצ־גאסען מיט די שטראהלען פון די זון און פון ווועלכען עס האט ארויסגעקוקט איין אייניציג הערשאקען און גלעזערן אויג.

די נענאלדעטע קרויליען און לאקען זיינען געווען צווא־מענגעפלאנטערט און אייגעקלעבט אין דעם הויפען בלוט, און א קליינע פערבלוטיגטע הענדעלע האט געדריקט צו די שוין טויטע ברוסט די נאריש פארציליענע געזיכט פון א צובראכע־נע ליאלקע.

....און די קליינע און גרינגע שטויבעלעך האבען זיך שטיל און אהן אויפהער געטראגען און זיך בעווגט אין דעם בלייטען זייל פון זונען־שטראהלען, ווועלכער האט זיך אריינגעגאסען דורך דעם אויסגעהאקטען פענסטערעל.

"בארעמהערציגע קריסטען".

די פאמיליע פון דעם העברעאישען לעהרער שערמאן איז בעשטאנען פון 6 נפשות.

ער, זיין אלטע מוטער, זיין יונגע ברוי און זייערע דריי גאנץ קליינע קינדערלעך, פון וועלכע דאס עלטסטע איז אלט געווען קוים פינף יאהר.

גאנצע דריי מיאל זיינען זיי בעזוכט געווארען פון דריי פערשיעדענע הוליגאנישע און מערדערליכע באנדעס.

גאנצע דריי מאל האבען זיי געזאגט דעם שרעקליכען טויט ממש פאר זייערע אויגען.

און אלע דריי מאל זיינען זיי זייערס אבגעקומען בלויז מיט שרעק, אפילו מיט זעהר גרויסע, ממש אונערטרעגליכע שרעק, אבער דאך ניט מעהר ווי שרעק.

אלע זיינען זיי לעבען געבליבען — עפים ווי אום זיי זאלען אלע קענען דערצעהלען וועגען "די גרויסע נסים" וואס גאט האט מיט זיי געטהון.

"ווי אזוי ער, דער אויבערשטער, האט זייערע נפשות גערעטעט פון די ווילדע, שרעקליכע און בלוט-דורשטיגע בעסטיעס אין מענשליכע געשטאלטען — די אדעסער הוליגאנעס, גראמילעס און רוצחים."

זיי האבען געוואהנט אין א הויז אויף סרעדנע גאס.

א גאס אויף דער מאלדאוואנקע, דאס הייסט: דער טהייל שטאדט, וואו דער פאגראם איז געווען אם שטארקסטען און פיעל שרעקליכער און בלוטיגער אלס אין אלע אנדערע טהיילען

פון שטאדט.

מיטוואך, ווען דער פאגראם האט שוין ארומגענומען אלע גאסען פון דער מאלדאוואנקע, האבען די הוליגאנעס, וועלכע האבען "נעארבייט" אויף דער סרעדנע גאס, געוויבט און רואינירט, צווישען אלע אנדערע אידישע וואהנונגען, אויך די וואהנונג פון דעם העברעאישען לעהרער שערמאן, וועלכער האט זיך און זיין פאמיליע אויסבעהאלטען אויף דער בוידעם, איבער זיין וואהנונג, וועלכע די הוליגאנעס האבען "געבאלעבאטעוועט" אין זיין וואהנונג.

דאנערשטאג איז די סרעדנע גאס "בעארבייט נעוואָרען" פון אן אנדער באנדע הוליאנעס, וועלכע האט, אגב, בעווכט אויך די שוין נעכטען צוראבירטע און רואינירטע אידישע וואהנונגען.

די הוליגאנעס האבען זיך ארומגעזעהן אז פון בלויז ברעכען, רייסען, און רואינירען אידישע האב און גוטס וועט זיי נאר גיט בלייבען, אויסער אויסגעמאטערטע, אזא צו מאל אויך נע־קאליעטשעטע הענד....

און זיי האבען דאריבער בעזוכט אויך די שוין צוראבירטע און רואינירטע אידישע וואהנונגען, אום צו פאהערען ביי די אי־דען זייער גאלד.

די הוליגאנעס זיינען דאפיר אויך דעם צווייטען טאג פון פאגראם נעקומען "צו גאסט" אין שערמאנ'ס וואהנונג.

זיי האבען פריהער נעווכט און נעגנישטערט אין אלע וויג־קעלעך, לעכער, אויבענס א. ד. ג.

ניט נעפינענדיג נאר ניט, האבען זיי נענומען זוכען אין שערמאנ'ס קעשענים און אויך אין אלע קעשענים פון די איבע־ריגע מיטגלידער פון זיין פאמיליע, אפילו ביי זיינע קליינע עופ'עלעך, וועלכע זיינען נעווען נאך אין גרעסערע שרעק, ווי

זייערע עלטערען.

אין אלע קעשענים פון אלע מיטגליעדער פון שערמאנ'ס פאמיליע האבען די הויפטאנעם קוים צוזאמענגעקליבען א פאאר רובל מיט קאפיקעס....

— עס וועט אפילו ניט קלעקען אויף א באלעבאטישען מרונק בראנפען פאר ערען פון אונז" — האט זיך דער אנ־פיהרער פון דער באנדע בעקלאגט, נאכדעם ווי ער האט איבער־געצעהלט דאס "געזאמעלטע" נעלד.

— נא, נאמיר זיך נעזעגענען מיט זיי און גוטען ווייטער, דער טאג שטעהט ניט! — האט אן אנדער הויפטגאן אויסגע־שריען.

און דאס נעזעגענען האט זיך אנגעפאנגען!.....

די הויפטאנעם האבען דאס שוין נעכטען צובראכענע, צו־האקטע און צוריסענע שערמאנ'ס פערמענען, צובראכען, צוהאקט און צוריסען אין נאך קלענערע שטיקלעך אין פיצלעך און זיי פשוארפען אין שערמאנ'ס פאמיליע, וועלכע האט זיך פער־שטעקט אין א ווינקעלע אין איין הויפען....

די קינדערלעך זיינען נעלעגען אונטען, אויף זיי האבען ממש ווי נעשוועבט שערמאן, זיין אלטע מוטער און זיין פרוי, אויף וועמעס קערפערס די הויפטאנעם האבען ניט אויפגעהערט צו ווארפען מיט די שטיקער האלץ, גלאז, מראמאר, פאיאנס, פארצעלאין, פון שערמאנ'ס רואינירטע פערמענען.

שערמאן, זיין פרוי און די אלטע מוטער און באבע, וועלכע האבען זייערע קערפער און זייערע לעבענס נעשטעלט אלס שוץ פאר זייערע קליינע און אונשולדיגע קינדערלעך און אייניקלעך, זיינען אין דער צייט זעהר שווער פערוואונדעט נעווארען.

וואראם בלוט האט זיך נעגאסען פון די צעהנדליגער וואונ־דען פון זייערע צוקוויטשטע, צוהייטע, צוקאליעטשעטע און פער־

וואונדעטע קערפערס.

און די הוליגאנעס האבען ניט אויפגעהערט צו ווארפען מיט די נשארים פון דעם חורבן אויף שערמאנ'ס פאמיליע אזוי לאנג ביז...

דאס גאנצע רואיגירטע פערמעגען און אויסשטאטונג פון שערמאנ'ס וואהנונג, וואס איז בעשטאנען פון דריי צימער מיט א קיך, איז שוין געלעגען אויף שערמאנ'ס פאמיליע.

דאמאלט ערשט זיינען די הוליגאנעס אוועק פון הויז.

איינער פון זיי האט געהענדיג בעמערקט :

"זאשיוא פאגרעבענע !" (לעבעדיגערהייד בעגראבען).

און אלע האבען זיך צו לאכט...

אין הויז איז געווארען שטיל. און אין ווינקעל, וואו שערמאן איז געלעגען פערשטעקט מיט זיין פאמיליע, האט עס אויסנעזעהן גלייך ווי דארט וואלט געלעגען ניט קיין לעבעדיגע פאמיליע פון 6 פערזאן, נאר א גרויסער און הויכער הויפען פון צובראכענע, צוהאקטע און צוריסענע מעבעל, געשיר, קליידער און בעט־צייג.

אין אזא שרעקליכען און פינסטערען מאמענט איז שערמאנען אייגנעפאלען א "ליכטיגער" נעדאנק :

בלייבען מיט זיין פאמיליע אין דעם זעלבען צושטאנד, בעדעקט מיט די שטיקלעך און פיצליך פון זיין רואיגירטע וואהנונג, ביז דער פאגראם וועט זיין צו ענדע.

עסען און טרינקען האט דאן קיין אידען אין אדעסא ניט געפעהלט.

דער טויט האט אלעמען געקוקט גלייך אין די אויגען אריין, מען האט אלזא אין אלעם פערגעסען, אפילו אין עסען און טרינקען, און אפילו אויך אין די שרעקליכע בלוט־פליסענדע וואונ־

דען.

נאנצע 24 שטונדען איז שערמאנ'ס פאמיליע אזוי געלעגען אונטער דער שווערער "דעק" פון זייער רואינירטען פערמעגען.

פרייטאג, דעם דריטען טאג פון באגראבן, פאר נאכט, האט שערמאנ'ס פאמיליע אויף דורך זייער גראבע "דעק" דערהערט אז א נייע באנדע הוליגאנעס האבען זיך אריינגעריסען אין זייער רואינירטע הויז.

שערמאנ'ס פאמיליע איז אזוי ווי בעטויבט געווארען.

זיי זיינען פאר שרעק אריינפאך ווי פערשטיינערט געווארען... דערהערענדיג אז די הוליגאנעס זוכען די זשידעס, וואס האבען זיך בעהאלטען, אום זיי צו דערהרג'ענען, האט שערמאנ'ס פאמיליע שוין ערווארטעט א זיכערען שרעקליכען טויט.

נאך איידער שערמאן מיט זיין פאמיליע האבען צייט געהאט א טראכט צו טהאן ווענען זייער ערנסטער לאגע, האבען זיי שוין דערפיהלט אז די הוליגאנעס האבען אנגעפאנגען ארוסטערשארען פון זיי זייער "שוץ־דעק" און...

פלוצלונג איז געווארען ליכטיג... און די זעקס אונשולדיגע, עושראקעטע, צופיילטע פערוואונדעטע און בערבלוטיגטע אידישע נפשות האבען דערזעהען נעבען זיך א באנדע צוואוילדעטע מענשענפרעסער, וואס האבען אין זייערע אין בלוט אייננעשמירטע הענד געהאלטען ווער א רובינא, ווער א שטיק אייזען, ווער א מעסער און ווער גאר א האק...

—בעי איך! (שלאג זיי)־האט דער אנפיהרער פון דער באנדע אויסגעשריען און נאך איידער די הוליגאנעס האבען צייט געהאט צו פאלגען דעם שרעקליכען אויסרוף האט די נאנצע אידישע פאמיליע, אויסער נור דאס קלייניע זוינ קינד, מיט איינמאל, אזוי ווי אויף א בעפעהל, זיך געשטעלט אויף די קניען, האבען אויסגעשטרעקט זייערע הענד צו די רוצחים און האבען, מיט א זעהר

ביטערען און הערצריסענדען געווין, געבעטען פאר זייערע לע־
בעדס.

דאס ישראלס אויסזעהן פון שרמאנ'ס פאמיליע
פון וועלכע די עלטערע זייגען ממש געווען אייגענטונקען אין
דאס בלוט פון זייערע וואונדען, און זייער הערצריסענדעס וויי־
נען און שרייען האט גריהרט די שטיינערנע הערצער פון די
וויילדע מענשען־פרעסער.

— עח ! — האט איינער פון דער באנדע אויסגעשריען —
מיר האבען שוין גענוג זשידעס געהרג'עט, נאמיר די לאזען
צו רוהע, זאלען זיי וויסען או אויך צווישען קריסטען זיינען
פאראן לייטישע מענשען.

און אזוי רייד־ענדיג איז דער "בארמהערציגער און לייטי־
שער קריסט" צוגעגאנגען צום סינק אין קיך, האט אננעצאפט
א פולען עמער וואסער און האט איהם אויסגעגאסען אויף שר־
מאנ'ס פאמיליע זאגענדיג דערבייי :

— געראנקט זשע זשידעס ! דערצעהלט דאס אייערע
פארשיווע בריידער או אויך צווישען קריסטען זיינען פאראן נע־
נוג גוטהערציגע און לייטישע מענשען !

קומט ! — האט דער "גוטהערציגער קריסט" א געשריי
געמאהן צו זיינע קאמראדען.

אלע הוליגאנעס האבען געפאלגט דעם רוף. זיי זיינען
ארויס פון שרמאנ'ס וואהנונג און אויף אזא אופן איז שרמאן
מיט זיין פאמיליע נערעטעט געווארען פון טויט.

נאך דעם פּאגראם

ОБУВЬ
ОБУВНОЙ МАГАЗИНЪ
„КОНКУРЕНЦІЯ"

אין היץ.

1.

מיין קערפער האט געברענט אזוי ווי פייער.

דער דאקטאר האט געהאלטען מיין רעכטע האנד, געטאפט דעם דופק, געקוקט אויף דעם זייגער, געשאקעלט מיט די לי־פּען, געקנייטשט דעם שטערן — און נאך א שטילער פּויזע, האט ער מיט אמאל א זאג געטהון :

— איהר האט היץ.

בּעת ער האט מיר דיעזע "נייעס" מודיע געווען, האט ער געהאט אזא אויסזעהן, גלייך ווי ער וואלט ענטדעקט אמעריקא... זיין פּעטער קארק איז אזש רויט געווארען....

איצט פּערשטעה איך גילאטענ'ען, וואס ער האט צוגע־טראכט אז אבהאקען דעם קאפּ איז גוט, ניט פּון דעם האלז, נור פּון דעם קארק.

פּאראן אזעלכע קארקען, וואס ס'שאט ניט אז מ'זאל זיי האקען....

נאך דעם אז דער דאקטאר האט בּיי מיר "ענטדעקט" היץ, האט ער זי גלייך וואלט מעסטען.

פּאר דער צייט, וואס מ'האט געזוכט דעם טערמאמעטער זענען אריבּער עטליכע מינוט פּון מיין לעבּען...

אט די נארישע אינסטרומענטען, האבּען שוין עפּעס אזא טבע, אז זיי ווארפען זיך אין די אויגען יעדע מינוט, ווען אלע אין שטוב זיינען געזונד און שטארק.. און גאט ווייסט וואהין זיי ווערען פּערשווינדען, ווען ס'טרעפּט אז עמיצער ווערט

קראנק....

ענדליך, האט דער דאקטאר ארויסגענומען, פון זיין טאש זיין אייגענעם טערמאמעטער, וועלכער איז זשהר עהנליך צו א צויבער־שטעקעלע....

ער זאל דאס געווען טהון פון אנהויב, וואלט מען דאך זיך ניט געווען בעראַרפט דרעהן די קעפ אין זוכען...

דאך בין איך אויך איהם ניט ברוגז.

איך האב ליעב דאקטוירים.

ביי דעם קראנקענס בעט, זענען זיי אויך אזוי גרויסארטיג אזוי ווי די ציגייַנערקע בעת זי "זואראשעט" און "טרעפט".

די דאקטוירים ווייסען, דאכט זיך, אויך ניט מעהר פון די ציגייַנערינס.....

און איך ליעב זיי די דאקטוירים, ווייל זיי זענען ניט קיין נאראנים, און טאקי אויך גוטע מענשעלעך...

2

דער דאקטאר האט ארויסגענומען דעם טערמאמעטער, איהם געמוטן געגען די ליכט, א טרייסעל געטהאן און ווידער, נאך א קלייגע פויזע, פלוצלונג א זאג געטאהן.

— 39 מיט אכט.

איך בין אין אריפמעטיק קיינמאל ניט געווען קיין מומחה, איך האב דעריבער געפרעגט דעם דאקטאר :

— וואס זשע הייסט דאס ?

דער דאקטאר האט פאמעלעך הערשרויפט זיין צויבער־שטעקעלע, האט א שמייכעל געטהון און געענטפערט :

— עט, נארישקייטען, ס'איז אהן סכנות! 39 — דאס ארט מיך גאר ניט, די אכט צעהנטעל אבער — זיי זענען מיר שוין נ י ט געפעהלען.

א חדוש, זאג איך, ס'קומט אוים אז אכט צעהנטלעך זיינען

מעהר ווי 39 !

— ניין — שרייט אויס דער דאקטאר — ס'הויבט זיך נאר ניט אן. איך וועל דאס אייך געבען צו פערשטעהן מיט א ביי־שפיעל.

39 מיט 8 דאס איז פונקט אזוי ווי קאנסטיטוציע מיט פיער פרייהייטען; די קאנסטיטוציע — איז נאך צו דערליידען, אבער די פיער פרייהייטען — דאס איז שוין ניט אריבערצוטראגען... איהר פערשטעהט מיך שוין? נור ס'מאכט ניט אויס, מיר וועלען משפונען מיטלען.

"קאנסטיטוציע, זאגט דער דאקטאר, איז נאך צו דער־לייד ען"...

א דאקטאר, ווען ער איז דאך זיכער א נעלעהרענטער מענש ווילט קיין נארישקייטען ניט בעדארפט רעדען, און דאך...

"קאנסטיטוציע — דאס איז נאך צו דער לייד ען", — און איך בין צושלאגען, צו'הרג'עט און קראנק געווארען פון דער "קאנסטיטוציע"..

אמאל, אין די יונגע יאהרען, ווען איך האב נאך קיין גרוי־סע פאמיליע ניט געהאט און די דאגות פרנסה האבען מיר נאך דעם קאפ ניט פערשלאגען... דאמאלט האב איך פיעל, זעהר פיעל געלעזען... מיט אלסדינג האב איך מיך אינטערעסירט... פון אלין האב איך געדארפט ווייסען... און איהר מעגט מיר יא גלויבען ניט גלויבען, נאר אן אמת איז דאס, אז... איך האב געטראכט ווענען קאנסטיטוציע, ווענען סאציאליזם, קאסמאפא־ליטיזם, און אלע אנדערע "איזמען"... איך בין געווען א דע־מאקראט !....

אבער יאהרען לויפען... איך בין געווארען א טאטע פון קינ־דער, בעלאנגערט פון א גרויסע פאמיליע... איך האב אנגעהויבען

זיך נאכיאגען נאך דעם רופעל פערדיענסט; האב זיך אפגערי־
סען און דערווייטערט פון די אלע ביכער, פון די אלע געדאנקען,
פון די אלע "איזמען"... דער קאפ איז דערשלאגען געווארן...

שטענדיג האב איך מיך געזויטיגט אין א גראשען פער־
דיענסט, שטענדיג בין איך געווען פערנומען נאר מיט דאגות
פרנסה, שטענדיג איז מיין מוח געווען באשעפטיגט בלויז מיט
דער איינער פראגע: ווי־אזוי נעהמט מען קאפיקעס, איך זאל קע־
נען האדעווען מיין גרויסע פאמיליע, זי זאל ניט זיין הונגעריג!...

די לעצטע צוויי יאהרען, בעת אלע האבען אנגעפאנגען
צו ליידען פון די קראנקהייט, וועלכע רופט זיך: "קריזיס", בין
איך גאר צום אינפעריגען דערשלאגען און דערהרג'עט געווארן...

אויסער א מזומנ'עם גראשען, האב מיך טאקי קיין שום
אנדער זאך ניט אינטערעסירט. טאקע אן אמת'ער "מאטערי־
אליסט"!...

אין שטוב ביי מיר איז ניט געווען מיט וואס צו הייצען,
מיין פרוי מיט די קינדער האבען ממש געפרוירען פון קעלט...
נור דאס איז נאך געווען צו דערליידען...

ס'איז קיין שטיקעל ברויט ניט געווען אין שטוב! איך,
מיין פרוי און אונזערע קינדער זענען ממש אויסגעגאנגען ווי
די ליכט...

א קליניגקייט, הונגער?.....

איך בין אוועקגעפאהרען צו מיינע קרובים, צו מיין ברוי'ם
קרובים....

איך האב צוזאמען געקליבען עטליכע רובל, היבשע עטלי־
כע רובל!....

איך בין געלאפען צוריק א היים, מחיה זיין מיין פאמיליע,
און... סטאפ!.....

די באהנען שטעהן!....

איך בין אין וועג שיעור געשטארבען פאר צרות !

אין שטוב ביי מיר, ווייס איך, שטארבט מען פון הונגער... איך האב געלד, און קען א היים ניט קומען, און וואר ווייסט וויפיעל נאך די באהנען וועלען זיך אברוהען און ניט געהן?...

פלוצלינג, א גליק !....

קאנסטיטוציע !..

און איך פאהר א היים צו מיין הונגעריגער פאמיליע!.... און איך פיהר מיט זיך אן אפויטיקע !....

איך בין געקומען אויף'ן וואקזאל... איך בין פון דעם וואגאן ניט ארויס געגאנגען מ'האט מיך ארויסגעטראגען... מ'האט מיך שיעור אין שטיקער צוריסען.....

איך בין אזוי צומישט געווארען פון דעם גרויסען "כבוד" וואס מ'האט מיר געמאכט, ביי מיין אנקומען, אז איך האב עפעס נור געהערט געהאקטע פראזען און געציילטע וואר טער...

עקספלואטאטאר ! — האט מען געשריען—בלוט־זויגער ! האסט געוואלט קאנסטיטוציע! האסט געוואלט פרייהייט? נא!... נא!... נא!...

דער קאפ האט זיך מיר אויף שטיקער געשפאלטען... אין די אויגען איז מיר וויסט און פינסטער געווארען... איך האב מיינע אלע געדאנקען פערלוירען... איך האב שוין אין מיין קערפער קיין איין נאנצען אבר ניט געפיהלט... און איך בין אזוי ווי שטארק אויפגעשלאפען....

וואן איך האב ערוואכט פונ'ם שווערען שלאף האב איך מיך דערזעהן לענגן אין דעם... שפיטאל.... און נעבען מיר זיצט מיין פרוי פערווויינט און זאהר געעלטערט....

א חכם א דאקטאר !

"קאנסטיטוציע, זאגט ער, — דאס איז נאך צו דער לייד ען !".

אי ה ם, ווייזט אויס, ארט דאס נאר וועניג, דערפאר, משמעות, האט ער אזא רויטען קארק.... און מיך?...
מיך ארט די קאנסטיטוציע זעהר, זעהר!...
מ'האט זי מיר אריין געשלאגען אין מיין קאפ אריין...
אין מיין גאנצען קערפער.... אין מיין גאנצען לייב און לעבען...
אוי!... ווואו זענען מיינע קינדער ...
אוי ! אוי ! אוי !...
"קאנסטיטוציע — דאס איז נאך צו דער לייד ען"...
חא־חא־חא ! א גלעזעכטער חלעבען!...
אוי, ווועה איז מיר !....

3

דער דאקטאר האט זיך געזעצט נעבען טיש און האט אנגעהויבען שרייבען ....א רעצעפט !
איהם איז דער רעצעפט פיעל גרינגער געווען אנצושרייבען — ווי מיר איהם "אויסצנעהמען".
ס'איז איהם אפילו אויך גרינגער געווען צו נעהמען ביי מיין פרוי דעם רובל, פאר'ן ווייזט, ווי איהר דעם רובל צו געבען....
דער רובל איז פון זיין האנד באלד אריין אין זיין טאש, מעשה פאקוסניק...
ער האט זיך געזעגענט מיט מיין פרוי און צו מיר האט ער זיך נעווענדעט מיט די ווערטער:
— איהר טארט ניט זארגען, איהר דארפט זיין רוהיג; איך האב דאריבער געפאדערט אז מ'זאל אויך אויסשרייבען פון דעם שפיטאל און אויך אריבערפיהרען אין אייער הויז....
— כדי איהר זאלט ביי מיר שלעפען קערבלאך פאר אייערע ווייזטען ? — האב איך איהם אונטערבראכען.
— ניין! — האט ער אויסגעשריען און זיין פנים איז גע־

וואָרעם נאָך רויטער פון זיין קאַרק....

ער האָט אַ ווייַלעטשקע געטראַכט, געשווינגען, און זיך אַרופגעפּלאַנטערט אויף דער ערד.

— איהר טאָרט אין דעם שפּיטאָל ניט לייגען, ווייל דאָרט זענען פאַראַן אַ סך, זעהר פיעל, אונגליקליבע קראַנקע, וועלכע זענען זייער אונרוהיג... זיי רעדען זעהר פיעל... זיי שרייען... זיי ווייַנען... זיי לאַכען... זיי קרעכצען... און דאָס אַליין האָט זעהר שלעכט געווירקט אויף אייערע נערוון...

איהר טאָרט ניט זאָרגען, איהר דאַרפט זיין רוהיג!

געענדיגט דעם דאָקטאָר'שען מוסר, האָט ער מיר געגעבען זיין האַנד, געזאָגט "אַדיע" און אַוועק פון מיין צימער....

ער האָט זיך, משמעות, גאַנץ גאָר נאָכ אַ פינפטען וויזיט...

ער מוז האָבען פיעל פּראַקטיק!... פּאָרט אַ הכם אַ דאָקטאָר!...

"איהר טאָרט ניט זאָרגען, איהר דאַרפט זיין רוהיג" — אַזוי האָט מיר אָננעזאָגט דער "קלוגער" דאָקטאָר....

און?... אפשר איז דאָס טאַקע אַזוי!

מעגליך טאַקע אַז איך טאָר ניט זאָרגען און איך דאַרף זיין רוהיג... ס'איז דאָך אבער נאָך א פראגע: צו קען איך ניט זאָרגען?... צו קען איך זיין רוהיג?...

גוט איז איהם אַזוינ'ס צו זאָגען — אַז ער האָט אַזא רויטען קאַרק אַון ער נעהמט פּאָר מיין קרייַנק גאַנצע קערבלעך!...

אדרבה, געה זאָרג ניט, ווען דו בעמערקסט, אַז פון'ס שפּיטאָל האָט מען דיך טאַקי יא אַרויסגענומען, אבער אין דיין הויז האָט מען דיך ניט געבראַכט....

מיין פּרוי ווייל מיר אפילו איינרעדען אַז זי האָט זיך, אַ פּאָאָר טעג פּאר דעם פּאגראָם, איבער געקליבען אין א נייע וואה-

נונג... אז א דאנק דער "נייע וואהנונג" האָט זי זיך מיט מיין גאנצער פאמיליע געראטעוועט פון דעם גרויסען אונגליק...

איך פרעג זי אפילו: ס'טייטש, וואו זשע איז אונזער מעבעל, אונזער אוסראָד?.... עפעס איז דאָך דאָ אלץ פרעמדס, אונבעקאנט'ס!....

און וואו האָסטו געזעהמען — פרעג איך זי ווייטער — צו בעצאָהלען דירה־געלד דעם געוועזענעם און דעם נייעם בעלהבית?....

דעם אלטען, פריהערדיגען, בעל־הבית אליין איז דאָך געקומען דירה־געלד פאר גאנצע דריי מאָנאטען?...

און וואָס איז עפעס גאָר צוואמען מיט חייקע'ן, אונזער גוועזענע שכינה, אין איין שטוב?...

און ווער זענען דאָס די איבערגע "פארשוינען", וועלכע איך בעמערק שטענדיג אין שטוב?....

זי ענטפערט מיר אפילו אויף אלע מיינע פראגען:

באשר, די "נייע דירה" איז קלענער פון דער פריהערדיגער, האָט זי דאָס מעבעל פערקויפט, און פון דעם געלד האָט זי אבגעצאָלט דירה־געלד דעם פריהערדיגען בעל־הבית און האָט נאָך געקויפט א ביסעל נייע מעבעל... זי האָט געזומען א דירה בשותפות מיט חייקען און די פרעמדע "פארשוימען" זענען קוואַרטיראַנטען...

שענע תרוצים!...

חא־חא־חא! — איך לאָך שוין פאר צרות... מיר איז זעהר געפעלען דאָס "נייע מעבעל", און איבערהויפט דאָס בעט, וואָס קריעכט נאָך ערגער פון מיר...

ס'דערמאנט מיך שטענדיג אין דעם וואנאָן, פיערטער קלאָס, מיט וועלכען איך בין געפאהרען אהיים מיט מיין פויטעק...

שאט נור ! וואו איז די פויטעקע?....
מיין פרוי ווייל מיר אנרעדען אז זי האָט די פויטעקע בעקומען....
— נור איין רובל, זאגט זי, האָט געפעהלט!...
וואו ארום איז צו איהר דאס געלד געקומען, אז מ'האט מיך געבראכט אין שפיטאל אריין אן אבגעריסענעם, כמעט א נאקעטען...
דאס האט דאך מיר דערצעהלט מיין שכן, וועלכער איז געלעגען נעבען מיר אויף א בעטעל, אינ'ם שפיטאל....
און וויפיעל בלוט און בושה האט מיך די פויטעקע געקאסט.....
א קלייניגקייט, אז איך בין געווען אזא שענער בעל־הבית און דארף אנקומען צו רייכע קרובים, זיי זאלען מיר העלפען?...
א שטיק פון מיין לעבען האט מיך די פויטעקע געקאסט!..
דאס איז נ י ט געווען קיין בייטעל מיט געלד, נור א טייך מיט בלוט... מיט מיין דם התמצית!...
א יא איך זאל ניט זארגען?... איך טאר דאך ניט זארגען !...
קוקט איהר בערוהיגען זיך—דאס איז שוין טאקי אונמענליך!.....
אדרבה, זאגט שוין איהר, ווי קען איך זיין רוהיג אז פון מיין גאנצער פאמיליע זעה איך פאר מיינע אויגען נור מיין פרוי, און מיין קיינעם ניט !...
וואו זיינען די קינדער , פרעג איך זי.
— די קלייניע, סאנקי מיט פענקי'ן, מאזלען... ליעזעניו — פאקט... און ווייל זיי דארפען א וואכרים צימער, האב איך זיי נעלעגט בייי פיכטענהאלצען (אונזערער א נאהענטער בעקאנטער און גוטער פרייַנד)... יאשא איז אויף א שטעלע און ווייל זיין

פרינציפאל איז אוועק געפאהרען קיין אויסלאנד מוז ער בייגאכט בלייבען נעכטיגען אין קאנטאר. — אזוי ענטפערט מיר מיין איידעמע.

אלע שמחות אין איינעם, זאג איך צו איהר, אבער וואו זיינען זשעני און אניוטא?...

— זיי, ענפערט זי וויטער, זענען אוועקגעפאהרען צו זייער פריינדין ראזע. . .

איך זעה ערשט איצט וויי אזוי מיין וויב איז א בריה אויף תירוצים!... אבער וואס פאר תירוצים איז דאס?....

וואס געפאהרען? וועז געפאהרען? .. פאר דעם אונגליק— זיכער ניט!... נאך דעם אונגליק — אודאי ניט!...

אזעלכע עלטערע קינדער, וועלען ניט איבערלאזען א קראנקען טאטען אן פאהרען זיך "גאסטיען"...

איך קען זי נאר ניט איבער־פרעגען, וויל אז איך הויב אן צו רעדען פון די קינדער זעה איך גוט, וויי אזוי די טעכטערען שטעלען זיך איהר באלד אין די אויגען....

איך בעמערק גוט וויי די טעכטערען שטיקען זי אן זי רעדט קוים אויס א וואכט....

שטענדיג איז זי נעבעך פערווייניט... אן אויף מיר דארף זי אזוי ניט וויינען... דער דאקטאר זאגט דאך א ס'איז אהן סכנות!...

נור, מילא וואס א דאקטאר קען זאגען?...

ער זאגט דאך אויך אז: איך טאר ניט וארגען, אז איך דארף זיין רוהיג..

א חכם א דאקטאר!...

קוקט איהר דאס האט ער רעכט: אין שפיטאל האב איך טאקע ניט געטארט זיין....

דארט, אין שפיטאל, זענען טאקע פאראן זעהר פיעל אונ־

גליקליכע קראנקע... זיי זענען טאקע זעהר אונרוהיג... זיי רעדען זעהר פיעל... זיי שרייען... זיי ווייגען... זיי קרעכצען... זיי לאכען...

יא, יא! פאראן אזעלכע אונגליקליכע וואס לאכען... דאס ווייגען איז שוין ו ו ע נ י נ—לאכען זיי... איך בין טאקע אויך אזא מין קראנקער!...

און דאָס אלץ האָט זעהר שלעכט געווירקט אויף מיינע נערוועז....

און איבערהויפט האט אויף מיר שלעכט געווירקט דאס, וואס זיי, די קראנקע אינ'ם שפיטאָל, רעדען צו פיעל...

ג ו ו א ל ד! וואס האב איך דען דארטען זיך נית אנגעהערט?.....

אייגער האט נעפעלך דערצעהלט ווי אזוי מ'האט געמאכט א תכלית פון זיינע 6 קינדער...

צווי קליינע קינדער, איינס פון צוויי און איינס פון פינף יאהרען האָבען די רוצחים פראסט אויף שטיקער צוריסען...

א מיידעלע פון אכט יאהר האבען די מערדער געמוטשעט און פערשפארט אין א קליידער שראנק און דעם שראנק ארויס-געווארפען פון דריטען שטאק, אין הויף אריין, אויף דעם בריק..

דער שראנק איז צושאטען געווארען אין שטיקלעך, אין שפעניעלעך; דעם קינד זענען אלע ביינדלעך צושמעטערט און דאס נאנצע לייב צושלאגען געווארען, און ס'ליגט איצט אויך אין דעם שפיטאָל אין גרויסע און שווערע וואונדען...

דעם 15 יאהריגען בן-יחיד האָט מען דערשאסען אויף טויט, בעת ער איז מיט נאָך עטליכע חברים ארויס-עטראָטען געגען די חולינאנעס...

איין פריילין, 17 יאהר אלט, האבען די רוצחים פערגוואל-דעט אויף דעם גאר שענדליכסטען אופן... 12 רוצחים האבען

איהר ציטערטליכען שעהנעם קערפער נעקנאָטען און געמוטשעט אזוי שענדליך, אזוי שרעקליך, ביז זי איז געבליבען א טויטע אונטער זייערע הענד... נאָך דעם האָבען זיי זי נאָך ארויסגע־ווארפען דורך א פענסטער פון דעם דריטען שטאָק...

איין פרייליין, פון ניינצעהן יאהר, האָט זיך געראנגעלט, ממש מלחמה געהאלטען מיט די רוצחים.. זיי האָבען פון איהר אראפ גערישען אלע איהרע בגדים... זי האָט זיך אפער פון זייערע מערדערשע הענד ארויסגעריסען אין איז אוועק אין גאס אריין א בלויז נאקעטע... זי איז אזוי אין שרעק א נאקעטע געלאפען אויף דער גאס ... די רוצחים האָבען זי נאכגעיאגט... געוואָרפען מיט שטיינער אין איהר נאקעטען קערפער.... און זי איז אזוי לאנג געלאפען ביז זי איז משוגע געווארען פאר שרעק...

אן אנדער אומגליקליכער האט דערצעהלט וויי אזוי די רויבער האָבען זיין טאכטער, וועלכע איז געווען אין די סאניטא־רען, נור געוואלט שענדען. זי האט זיך אויסגעריסען פון די מער־דערשע הענד און אבגעריסענע, א צושלאגענע, א צובלוטיגטע, מיט בלויזע נאקען און ברוסט, איז זי געלאפען זוכען א רעטונג; זי האָט בעגעגענט אן אפיציר מיט סאלדאטען, זי איז געפאלען "דעם פערהיטער" צו די פיס און האָט געבעטען רעטונג, וווייזע־דיג אויף איהר צושלאגענעם קערפער... נור דער טיראן האָט ניט נור קיין רעטונג געגעבען, ער האָט די אומגליקליכע מיט זיין פוס געבריקעט און געטראטען...

דער אומגליקליכער פאטער, וועלכער איז אזוי קראנק וויי איך, רופט אויף זיין איינציג קינד, זיין פרוי, אבער ווי עס ווייזט אויס איז קיינער ניט לעבעדיג... אלע ערמאָרדעט...

אט אזא תכלית איז געווארען פון נאכצע אידישע פאמי־ליען.....

און... אט האט איהר אייך דא א סך הכל פון אזא פאמיליע

פונקט ווי מיינע...

און מיינט איהר ידען אז מיין פרוי'ס "תירוצים" פערזי־כערען מיך, אז פון מיינע קינדער איז נ י ט געווארען אזא ווייכטער און פינסטערער סוף?...

אפשר יניין ? וואס ? ... וועז פיי מיר איז אזא אונגליק נ י ט געשעהן—פאר וואס זשע איז מיין פרוי אזוי ש ט ע נ ד י ג פער־ווייניגט ? ... פאר וואס וועדט זי פון טאג צו טאג מאגערער און מרה־שחורה'דיגער .. פאר וואס טשאהנעט זי און דארט ? ...

אז איך האב אנימולטען א פרעג געטהון מיין פרוי, פאר וואס ש ר י י ב ע ן די קינדער ניט ? ... האט זי מיר באמד גע־ענטפערט :

— די פאסט שטרויקט !...

א תירוץ איז דאס! אבער... שוין צופיעל תירוצים!...

פאר דער קאנסטיטוציע בין איך נאך געווען א שטיקעל בעל־הבית, א געזונדער איד, מיט א געזונדער פרוי און מיט שענע בריליאנטענע זעקס טייערע און גאלדענע קינדער.

נ א ך דער קאנסטיטוציע האב איך.... גרויסע וועהטיגען, מיט פיעל תירוצים !...

אוי ! וואו זענען מיינע קינדער?... מיינע.... נור דער דאק־טאר האט דאך מיר געזאגט אז איך טאר ניט זארגען.... איך דארף זיין רוהיג!....

ש־ש־ש־א־ט !

שטיל זאל זיין !....

איך טאר ניט זארגען... איך דארף זיין רוהיג !...

איהר הערט ?

חא־חא־חא...

געפּראוועט א סדר.

שרה איז געזעסען אייגע אליין בייַ דעם סדר־טיש און האט זיך אייגעגעקוקט אין די אפּענע הגדה, וועלכע איז געלעגען נעבען איהר אויף דעם טיש . . . . . .

. . . . . .

אלעס אין שרה'ס וואהנונג איז איצט געווען גאנץ אנדערש ווי צוריק מיט א יאהר אין דער זעלבער צייט, צום ערשטען סדר.

דער פּאגראָם האָט זי געמאכט פאר א נייע באלעבאסטע, מיט א גאנץ נייעם פערמעגען. דאס איינציגע וואס איז איהר געבליבען אלס אנדענקען פון די פריהערידע גוטע יאהרען, איז געווען — דאס פסח'דיגע געשיר, וואס איז בעת דעם פּאגראָם געווען, ווי אימער, פערשטעקט אויף דעם בוידעם, און די הויליגנעם האבען עס ניט בעמערקט און ניט צעריהרט. אויסער דאס פסח'דיגע געשיר האבען זיי אלעס צוריקגט, צובראכטען, רוינירט און פערניכטעט אין שרה'ס וואהנונג.

און וואלטען זיי געווען זיך בענידט מיט די וואהנונג, מיט בלויז די האָב און גוטס! שרה וואלט שוין דערמיט געווען צופריעדען, וען זיי זאלטען געווען איהר לאָזען א לעבעדיגען איהר הארץ פרייַנד, איהר טרייסט און שטיצער — איהר מאן.

זיי האבען איהר מאן דערהרג'עט. און טאקע צוליעב דעם וואס דער טויט האט זיך ניט אונטערגע'ננב'עט צו איהר מאן פאמעלאך, און ער האט זי דערצו ניט פארבערייטעד, נור ער איז געקומען פלוצלונג—איז דאס איהר געווען אונמעגליך זיך

צוגעוואהנען צו דעם געדאנק אז איהר ליעבער און טרייער מאן איז שוין טויט, געשטארבען, בעגראבען, און וועט זיך שוין קיינ־מאל ניט צוריקערהרען צו איהר.

און אויך דערביבער איז זייט דער אונגליק האט פאסירט, שוין איבער 6 מאנאטען, הערט דאך שרה ניט אויף צו קלאגען און וויינען אויף איהר גרויסען און שרעקליבען בראך. זי קען ניט און וויל ניט פערגעסען אין איהר טרייען און ליעבען הארץ־פרייגד, וועלבער איז איהר געווען אייניגעבאקען אין איהר הארצען, וועמען זי האט אזוי הייס געליעבט און מיט וועמען מען האט זי אזוי פלוצלונג, אונערווארטעט און אזוי אונמענשליך געשיידעט.

ער פעהלט איהר אימער אזוי ווי דער אטהעם, אזוי ווי דאס לעבען, און זי בענקט נאך איהם אזוי שטארק אז זי פיהלט שוין קיין קרעפטען אזא בענקעניש אויסצוהאלטען.....

און נאך מעהר ווי אימער האט זי זיך פערבענקט נאך איהם הייגט, ערב יום טוב. זי האט אזוי שטארק געדענקט וועגען איהם און געבענקט, אז דעם נאנצען טאג האט זי איהם כמעט שטענדיג געפיהלט אזוי ווי נעבען זיך, און וועז זי האט אייגעקוויפט אין מארק, געהאמט און געשייערט די הויז און זיך פארבעריטעט צו יום טוב, האט זיך איהר געדאכט ווי ער וואלט שטיל נאכגעפאלגט איהר יעדען שריט און טריט.

און זי האט זיך מיט איהם בעראטהען וועגען אלע אייג־צעלהייטען און קלייניגקייטען, האט זיך אין אלעם געדענט מיט זיין געשמאק, האט געקויפט און געטהון בלויז דאס וואס איהם איז געפעלען, און האט ענטזאגט אדער אוועקגעלעגט דאס וואס איהם איז ניט צום הארצען.

זי האט זיך אזוי צוגעוועהנט צו זיין אנוועזנהייט, אז ביי יעדען מאמענט וועז זי האט זיך דערמאנט דאס ער איז

טויט, האט עס זי פון שרעק געוואָרפען אין הויז און אין קעלט. און אזוי האבען זיך אין איהר מוח צוזאמענגעמישט די גע־דאנקען וועגען זיין אנוועזנהייט און זיין אבוועזנהייט. זי געהט מיט איהם, זי בעראטה זיך מיט איהם און... פלוצלונג האט זי זיך דערמאנט אז ער איז גאר טויט און איז נאנץ ווייט פון איהר, און ער קען שוין צוריק נים קומען. דאס דערמאנען זיך אין דעם בראך איז אלע ווייל געקומען אזוי פלוצלונג ווי א שטורם אין דער וויסטע, ווי אן אונערווארטעטע עקספלא־זשיאן. זי איז דאריבער דעם גאנצען טאג געווען זעהר טרויּ־עריג און פערחלום'ט, אזוי אז איהרע שכנים האבען זיך זעהר פֿעשראָקען פאר איהר.

זיי האבען זי נעוואלט טרייסטען און בערוהיגען און האבען איהר איינגעלאדען צו די סדרים, אבער זי האט די איינלאדונגען ענטזאגט:

— איך קען ניט און דארף ניט.— האט זי געענטפערט —היינט וועל איך האבען א גאסט צום סדר, אזא גאסט נאך וועמען איך בענק אזוי אז מיין נשמה געהט מיר אוים פון בענ־קעניש.

דיעזע ווערטער האבען געוואָרפען א פּחד אויף אלע שכנים און זיי האבען בעשלאסען אכטונג צו געבען אויף איהר... זיי האּ־בען זיך בערוהיגט ערשט אין אבענד, ווען זיי האבען זיך דער־וואוסט אז שרה האט נעבעט דעם טיש אזוי ווי עס פֿאדערט זיך פאר אזא היילינען יום טוב ווי פּסח און, וואס נאך וויכטיגער איז, זי האט אויך צוגענרייט א הסבה־בעט.

— משמעות טאקע אז אימיצער וועט צו איהר קומען און פֿראָווען א סדר...—האבען די שכנים זיך געשושקעט.—מהיכי תיתי, הלואי זאל גאט נעבען אין א נוטער שעה. נעבעך נאך נאר א יונגע ווייבעל. דארף נאך לעבען!

וען דער רוישענדער און בעוועגליכער טאג איז אוועק און זיין פלאץ האט פארנומען די שטילע און רוהיגע נאכט איז שרה'ס וואהנונג געווארען ווי פול מיט אומעט און... זי האט דערפיהלט אזא שארפען ווהטאג אין איהר הארצען, אזא פרישקייט אין איהר אויפגעשניטענע וואונד, אז עס האט זיך איהרזעהר געוואלט אנפאנגען צו שרייען און שלאגען זיך מיט איהר קאפ אן עפעס א הארטע און שטארקע זאך, אום זי זאל קענען אויסגיסען איהר ווהטאג און זיך בעפרייען פון איהרע שמערצען. וואס דריקען און שטיקען זי אזוי שווער און ביטער.

א גרויליכע פוסטקייט און לעדיגקייט האט זיך פונאנדערגעגאסען און אנגעפילט איהר וואהנונג; מיט א קאלטען און לאנגווייליגען וויכער איז אין די וואהנונג געקומען די איינזאמקייט און עלענד; זיי האבען ארויסגעקוקט פון אלע ווינקעלאך, האבען גליך צו איהר געבליקט פון יעדען פונקט און האבען ניט אויפגעהערט צו שרייען וועגען די לעערקייט אין הויז און וועגען דעם וועלכער וועט שוין מעהר צוריק ניט קומען....

שרה איז בעהערשט געוואהרען פון א משונה'דיגען שרעק. עס האט זיך איהר געדאכט אז איהר וואהנונג, וואס איז איצט בעשטאנען פון איין צימער מיט א קיך, וועט עפעס ווי צוריגען אן..... דאס מעבעל איז פערשוואונדען און אפילו דאס געשיר איז ערגעץ אוועק, און זי זעלבסט טראגט זיך און שוועבט אונעדליך און צוועקלאז אין דעם חלל פון א ריעזיגען, לעערען און קאלטען אבגרונד, אין וועלכען זי זינקט אלץ טיעפער און טיעפער.

און עס האט זיך איהר זעהר געוואלט זיך פערגעסען, זיך פערגעסען ביז אונמאכט, אזוי אז זי זאל פערליערען אלע איהרע נעדאנקען, געפיהלען עראינערונגען און טאקע אין נאנצען איהר עקזיסטענץ און דאזיין. עס האט זיך איהר געוואלט שאפען

עפּעס אזא פּאנטאָמישע און פּאלשע אילוזיאן אין וועלכער זי זאל קענען בלייבן כאטש איין נאכט, כאטש איין שטונדע, כאטש איין הגע... זי האט זעהר געוואלט כאטש נאך איינמאל פּיהלען דעם אנגענעהמען טעם פון איהר גליקליכע פערגאנגענהייט מיט איהר שטילע רוהע, מיט איהרע זיסע האָפּנונגען און ערקוויקענדע לאסקעס.... זי איז דורכגעדרונגען געווארען דורך און דורך מיט ברענענדע בענקעניש און...

זי האט געפּעט דאס הסבה־בעט מיט אלע איינצעלהייטען און קליינקייטען, מיט אלע פּישטשעוועקעס און פּליטערלעך, פּונקט ווי זי האט דאס געטהאן צוריק מיט איין אדער מעהר יאָהרען, אין דער זעלבער צייט, אונטער דער אויפזיכט פון איהר אונענדליך ליעבענדען און געליעבטען און אונענדליך אי־בערגעבענעם און טרייען מאן...

אויף דעם טיש, נעבען דאס הסבה־בעט, האט זי אוועקגע־שטעלט אן אנגענאָמענעם כוס, פון וועלכען דער פערשטארבע־נער האָט אלע פסח געטרונקען, און אלזיין האָט זי זיך אוועקגע־זעצט נעבען טיש, פּונקט אזוי ווי דעמאלט ווען ער האט נאך געלעבט, האָט אנגעשפּארט איהר שווערען קאפ אויף איהרע צארטע אבער אויסגעמאטערטע הענד און האָט זיך אריינגעקוקט אין דער הגדה.

זי האָט געקוקט אין דער אפענער הגדה, אבער מיט א וויי־קעל פון איהר לינקע אויג האָט זי דאך אלע וווילע געכאפט א קוק אין דער זייט פון דאס הסבה־בעט, און ווען זי האָט מיט דעם האלבען בליק בעמערקט בלויז דעם כוס און דעם ווי אימער ניט פערנומענעם שפּיץ פון דעם קישען אויף דאס הסבה־בעט, האט זי זיך אנגעשטעלט און לאנג געקוקט.

פון יענער זייט עק קישען, האט זיך איהר געדאכט, לעגט ווי אימער איהר ליעבסטער, טרייעסטער און נאהענטסטער

פרייגד, און....

די צייט איז עפעס ווי אבגעשטעלט און פערקיהלט געווא־רען אויף איין ארט, גלייך ווי זי וואלט זיך פאר עפעס רער־שראקען. די געגעטווארט איז אזוי ווי אבגעווישט געווארען.... ישרה האט דערפיהלט אז איהר הארץ־פרייגד איז אויף דאס הסבה־בעט..... זי האט זיך זעהר דערשראקען.... איהר הארץ האט אנגעפאנגען זעהר צו קלאפען פון פרייד און שרעק צו־זאמען.....

— מיין טהייערער! מיין ליעבער! מיין הארץ־פרייגד! — האט זי אויסגעשריען ניט מיט איהר קול, און האט זיך א ווארף געטהאן צו דאס הסבה־בעט..

די שכנים האבען שהה'ס געשרייען דערהערט... און ווען זיי זיינען אריין אין איהר וואהנונג האבען זיי זי געפונען לע־גען א טויטע נעבען דאס הסבה־בעט.

רער דאקטאר, ווען די שכנים האבען באלד געבראכט, האט ערקלעהרט אז שרה איז נעשטארבען פון א הארץ־שלאג.

TORONTO, _____ 19

M _____

MORRIS STEIN

GENERAL CONTRACTOR

ALSO SPECIALIZING IN CARPENTRY WORK

ESTIMATE SHEET